

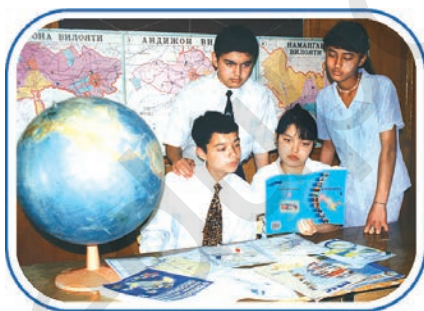
PAYAZ MUSAEV, JÁHÁNGIR MUSAEV

GEOGRAFIYA

ÓZBEKSTANNÍŇ EKONOMIKALÍQ HÁM SOCIALLÍQ GEOGRAFIYASÍ

Ulıwma orta bilim beriwshi mekteplerdiń 8-klası ushın sabaqlıq

Tolıqtırılğan altınshı basılıwı



*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyıqlağan*

«SHARQ» BASPA-POLIGRAFIYALÍQ
AKCIONERLIK KOMPANIYASÍ
BAS REDAKCIYASÍ
TASHKENT – 2019

UOK: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721
M – 97

Pikir bildirivshiler:

N. SAFAROVA, Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogika universitetiniń «Geografiya hám onı oqıtıw metodikası» kafedrası docenti, geografiya iliminiń kandidatı;
A. JABBAROV, Muqimiy atındaǵı Qoqan mámleketlik pedagogika institutınıń «Geografiyanı oqıtıw metodikası» kafedrası docent
Sh. XALMURADOV, Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogika universitetiniń «Geografiya hám onı oqıtıw metodikası» kafedrası aǵa oqıtıwshısı;
S. BERDIEVA, Tashkent qalalıq Mirabad rayonındaǵı 213-sanlı ulıwma orta bilim beriwshi mekteptiń geografiya pání oqıtıwshısı.

M – 97

Musaev Payoz.

Ózbekstannıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası: ulıwma orta bilim beriwshi mekteplerdiń 8-klası ushın sabaqlıq / Avtorlar: P.Ǵ.Musaev, J.P. Musaev. – T.: «Sharq», 2019. – 176 b.
1. Avtorlas.

**UOK: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721**



Sabaqlıqtıń temalarına jaylastırılǵan usı QR – kod belgilerin skaner etiw arqalı temalargá tiyisli internet maǵlıwmatlarınan paydalanıwıńız múmkin.

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-26-917-0

© P. Musaev, J. Musaev, 2004, 2014, 2019.
© «Sharq» BPAK Bas redakciyası, 2004, 2014, 2019.

I BAP. ЎЗБЕКСТАННИНЪ GEOGRAFIYALIQ ORNÍ HÁM ADMINISTRATIVLIK-AYMAQLIQ DÚZILISI

1-sabaq



KIRISIW

Ўзбекстаннын экономикалық хám социаллық географиясы нени ўйренеди?

Сиз энди алдыңы класларда алған билимлериниз тийкаринда Јер јўзи, сониндау мамлекетимиз табияти хаqqинда басqаларға да мағлўмат бере аласыз. Олардан басqа сондай билимлер де бар, олар адاملардин исерлиги, јасав жағдайы хám ондиристин аймақлық парїqlануwı сїақлї инсаният, јамийет турмисї пенен тиккелей байланислї. Mine сол билимлерди ўйренетуғın пán **экономикалық хám социаллық география** деп аталади. Ол халїқ исерлигинин аймақлық шóлкемlestiriliwi менен байланислї экономикалық хám социаллық мәсеleлерди белгилї бир мамлекет бойнша да, пўtkil јáhán kóлеминде де ўйренеди. Бул оқıw јилinda јанajan Watanımız – **Ўзбекстаннын экономикалық хám социаллық географиясын** ўйренесиз.

Haqıyqatında da, zavod, fabrika, firma, emlew orınları, bilim beriw orayları yamasa xojalıqqa xızmet kórsetiw kárxanaları puxta oylamastan dus kelgen jerge qurılsa, adamlardı hálekshilikke saladı, miynet hám qárejetti biykarға јumsawға májbúrleydi. Aqıbetinde bul sociallıq miynet ónimdarlıǵının kóbeyiwine keri tásirin tiygizedi.



Sociallıq miynet ónimdarlıǵı – materiallıq óndiriste bánt bolған hár bir jumıs islewshi esabınan payda bolған milliy dáramat muǵdarı.

Miynnnet ónimdarlıǵı óndiristin mashinalar, maman qánigeler, elektr energiya, tabiyǵıy baylıqlar менен támiyinlengenine, kárxana hám халıq qonıslarinin adamlarға qolaylı јáne tabiyǵıy ortalıqqa zıyan tiymeytuǵın jerde qurılғанına, miynetkeshlerdin јасав жағdayları, dem alıw hám olarға mádeniy-turmıshlıq xızmet kórsetiwge de байланислї.

Eger shiyki zat, janılıǵı, energiya derekleri hám jumısshılar bir-birine jaqın jaylassa óndiriste joqarı nátiyjelilik támiyinlenedi. Biraq, bunday qolaylı jaylasıw shende-shen ushırasadı. Ayırım orınlarda shiyki zat jetispese, taǵı bir jerde janılıǵı, elektr energiyası jetispewshiligi bayqaladı. Mine sonın ushin da мамлекetti rawajlandırıwdın milliy baǵdarlamalarında халıqtı, óndiristi jaylastiriw hám tabiyat baylıqlarınan paydalanıw мәсеlelerin аймақлық jaqtan bir tegis shólkemlestiriwge itibar beriledi.



Ўзбекстанның экономикалық ҳам sociallıq geografiyası

mámleketimizdiń milliy ekonomikasın xalıq ҳам tábiyǵıy sharayat penen óz ara baylanıslı halda úyrenip, onı aymaqlıq shólkemlestiriwdiń ulıwma principlerin ilimiy jaqtan tiykarlaydı.

8-klass geografiyası sizdi mámleketimizde sociallıq miynet ónimdarlıǵın asırıwǵa, tábiyǵıy resurslardı qorgawǵa ҳам ulıwma xalıqtıń turmısınıń abadanlasıwına járdem beriwshi geografiyalıq bilimler menen qurallandıradı. Sonday-aq, geografiyalıq bilimińizdi jetilistiriwde túrli dereklerden ǵárezsiz paydalanıw isılların payda etedi.

Bul pánnin juwmaqları ushın tiykar bolǵan maǵlıwmatlar – dálil bolıwshı zatlar zaman menen birge ózgerip baradı. Sabaqlıqta keltirilgen cıfrlı maǵlıwmatlar, súwret, karta-sxemalardagı maǵlıwmatlar, hátte jer atları da erteń búgingiden parıqlanıwı múmkin. Ekonomikalıq ҳам sociallıq geografiyaǵa tán bul jaǵday kúndelikli waqıya qubılıslardan turaqlı xabardar bolıwdı talap etedi.

Elimizde bazar ekonomikasına ótiw sıyaqlı quramalı ҳам keń qamrawlı process dawam etpekte. Bunday payıtta mámlekette, hár bir qala yamasa awılда belgili bir mashqalalardıń júzege keletuǵını tábiyǵıy. Sabaqlıq sizdi sonday maǵlıwmat penen tanıtıradı jáne olardıń sheshimin tabıwdı úyretedi.

Xalqımız rawajlanıw jolında pidákerlik penen miynet etpekte. Mámleketimiz ǵárezsizligin bekkemlewde, ásirese siz jaslar belsendilik kórsetiwiniń ҳам keleshekтеги jumıslarınıń berekeli bolıwı zárúr. ***Sebebi, miynet ónimdarlıǵı bazar qatnasıqlarına ótiwde eń áhmiyetli ҳам eń tiykarǵı faktor esaplanadı.*** Ўзбекстан экономикалық ҳам sociallıq geografiyasın úyreniw bul wazıypanın áhmiyetin túsiniwge, demek, óz puqaralıq minnetinińizdi orınlaw, mámlekettiń social-ekonomikalıq turmısında belsene qatnasıwınıńızǵa járdem beredi.

Qolınıздаǵı sabaqlıq mámleketimizdiń milliy ekonomikası menen tanıtırıp ǵana qoymastan, geografiyalıq mazmundaǵı hár túrli ádebiyatlardan, dáslepki dereklerden paydalanıwǵa imkaniyat beriwshi kónlikpe ҳам mamanlıq penen de qurallandıradı. Siz bul sabaqlıqtan ekonomika-geografiyalıq obyekt, qubılıs ҳам proceslerdi sáwlelendiriw, bayanlaw usılların da úyrenip alasız.



1. Sabaqlıq muqabasınıń ekinshi betinde berilgen ekonomikalıq ҳам sociallıq túsiniк penen atamalardan keminde ekewin talqılawǵa urınıp kóriń.
2. Sizińshe, islep shıǵarıw kárxanaların jaylastırıwda qaysı faktorlar áhmiyetli esaplanadı? Juwabınıńizdi tiykarlawǵa hárezket etiń.

2-sabaq



ÓZBEKSTANNÍŇ GEOGRAFIYALÍQ ORNÍ

Geografiyalıq orın degende neni túsinemiz?

Hár bir mámleket, aymaq, wálayat, qala, rayon, awıl, hátte, úydiń ózine tán ózgesheliklerinen biri, olardıń Jer júzindegi tákirarlanbas ornı bolıp tabıladı. Bular geografiyalıq orın dep ataladı. Geografiyalıq orın mazmunı boyınsha **tábıyǵıy geografiyalıq orın**, **ekonomika-geografiyalıq orın** hám **siyasiy-geografiyalıq orın túrinde** topargá bólinedi.



Tábıyǵıy geografiyalıq orın, tiykarınan okean, teńiz, dárya, taw, shól, toǵay, adır sıyaqlı iri tábíyǵıy obektlerge salıstırǵanda jaylasqan ornına qaray belgilense, **ekonomika-geografiyalıq orın** dúnyanın erkin ekonomikalıq aymaqları, jáhannıń sawda jolları, iri sawda-sanaat orayları hám tábíyǵıy baylıqlardan paydalanıw imkaniyatları menen belgilenedi. **Siyasiy-geografiyalıq orın** bolsa belgili bir dáwirde óz aldına mámlekettiń áskeriy qarama-qarsılıqlar júz berip atırǵan yamasa júz beriwi múmkin bolǵan aymaq hám mámleketlerge salıstırǵanda qanshelli baylanıslı ekenligine qaray bahalanadı.

Geografiyalıq obektler óz ara baylanıslı boladı. Mine usı baylanıslılıq kólemine qaray geografiyalıq orın mikro, mezo, makro kóleminde kórinedi. Endi Watanımız Ózbekstannıń geografiyalıq ornındaǵı ózine tán tárepler, onı belgileytuǵın faktorlardı kórip shıǵayıq.

Tábıyǵıy geografiyalıq orını. Úlkemizdiń hawa-rayı jıldıń ádewir bóleginde ashıq hám qurǵaq boladı. Dıqqat awdarǵan bolsańız, Ózbekstan Respublikasınıń Mámleketlik gimninde «Quyashlı húr úlkem...» dep baslangan. Tábíyǵıy geografiyalıq ornına baylanıslı quyashlı hám jıllı kúnderdiń uzaq dawam etiwı mámleketimiz awıl xojalıǵı, transport hám kúndelikli turmısta miynet hám ekonomikalıq qarejetlerdiń únemleniwine imkaniyat beredi. Bulsız aspanımız astronomiyalıq izertlewlerde de qolaylıq jaratadı. Abu Rayxan Beruniy, Axmed al-Ferganiy, Mirza Ulıǵbek sıyaqlı aspanı izertlewshilerdiń bizin elden shıqqanı biykarǵa emes.

Ekonomika-geografiyalıq orını. Hár qanday mámlekettiń rawajlanıwın sırtqı ekonomikalıq qatnassız kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Sırtqı ekonomikalıq qatnaslar kólemi bolsa, xalıq aralıq miynettiń bólistiriliwi, qalaberse, ekonomika-geografiyalıq orınıń imkaniyatlarına baylanıslı. Adamzat rawajlanıwınıń belgili bir basqışlarında iri xalıq aralıq sawda jolları áhmiyetli faktor bolǵan.

Ekonomika-geografiyalıq orınıń imkaniyatları dáwirdiń ótiwi menen



özgeriwi mümkin. Buğan siyasiy waqıyalar, iri tábiyǵıy baylıq zapaslarınıń tabılıwı hám islep shıǵarılıwı, transport qurallarınıń rawajlanıwı sıyaqlılar sebepshi boladı. Bunı elimiz ekonomika-geografiyalıq ornında júz bergen ózgerisler mısasında kórip shıǵamız.

Belgili bolǵanıday, biziń eramızǵa shekemgi II ásirde XVI ásirge shekem Shıǵıstı (Hindistan, Qıtay) Batıs (Evropa mámleketleri) penen baylanıstırıp turǵan tiykarǵı sawda jolı – «Ullı Jipek jolı» Orta Aziya arqalı ótken. Nátiyjede Orta Aziya bazarlarında zat almasıw hawıj alıp, ol ónermentshilik hám diyqansılıqtıń rawajlanıwına, qalalar, ilim hám mádeniyattıń rawajlanıwına úlken túrtki bolǵan. Keyini rek Shıǵıs penen Batıs ortasındaǵı sawda jolları qurǵaqlıqtan teńiz hám okeanlarǵa kóshkennen soń, Orta Aziya ekonomika-geografiyalıq ornında qolaylıq bolmaǵan.

XIX ásirde aqırlarında Orta Aziyada temir jol qurıldı. Nátiyjede Samarqand, Tashkent sıyaqlı iri qalalar temir jol arqalı Rossiyanın oraylıq rayonları menen baylanıp, Ózbekstan aymaǵınıń ekonomika-geografiyalıq ornı jáne qolaylıqqa iye bola basladı. Biraq sovet dáwirindegi ekonomika-geografiyalıq ornınıń qolaylıqları tiykarınan burınǵı Awqam ushın paydalı edi.

Belgili bolǵanıday, Ózbekstan ashıq teńiz (okean)ge tuwrı shıǵıw imkaniyatına iye bolmaǵan, dúnya okeanına shıǵıw ushın az degende eki mámlekettiń aymaǵın kesip ótiw kerek bolǵan dúnyadaǵı eki mámlekettiń biri bolıp esaplanadı. Ekinshisi Lixstenshteyn mámleketi. Sonıń ushın Ózbekstan transport strukturasını rawajlandırıp, dúnya okeanına shıǵıwdıń eń maqul hám isenimli baǵdarların tańlaw barısında ilajlar alıp bardı.



Ǵárezsizlik sebepli Ózbekstan sırt eller menen erkin qatnas ornatiw huqıqın qolǵa kirgizgen. Tariyxıy qısqa waqıtta onıń aldınǵı qubladaǵı qońsıları bolǵan Awǵanstan, Pakistan, Iran, sonday-aq, batıstan Túrkiya, shıǵıstan Qıtay hám basqa mámleketler menen baylanıstırıwshı qurǵaqlıq hám hawa jolları ashılıp, Ózbekstannıń ekonomika-geografiyalıq ornın jaqsılap aldı.

Ásirese Ózbekstannıń «Bir mákán, bir jol» joybarında qatnasıwı nátiyjesinde áyyemgi Jipek jolı ruwxıyatın qayta tiklew, regionlıq ekonomikalıq birge islesiwdi rawajlandırıw, mámleketlerdiń transport infrastrukturasın birlestiriw imkaniyatı kúsheydi.

Geyde qońsı mámleketler aymaǵındaǵı ayırım imkaniyatları da mámlekettiń ekonomika-geografiyalıq ornına tásir kórsetiwi mümkin. Mısalı, Túrkmenshan menen Irandı baylanıstırıwshı temir jol qurılǵannan keyin, onnan Ózbekstan sırtqı qatnaslarda paydalana basladı.

Demek, hár qanday aymaqtıń ekonomika-geografiyalıq ornın bahalawda onıń



1-súwret. Ózbekstanniń makrogeografiyalıq ornı.

iri transport túyinlerine, solardan teńiz jollarına salıstırǵanda qalay jaylasqanı itibarǵa alınar eken. Sonın ushın Ózbekstannın ekonomika-geografiyalıq ornı barǵan sayın qolaylasıp barmaqta.

Ekonomikalıq hám sociallıq turmısta mámlekettiń siyasiy-geografiyalıq ornı da áhmiyetli faktor esaplanadı. Ózbekstan suveriniteti dúnya júzinde tán alınıp, onıń menen 130 dan aslam mámleket diplomatiyalıq qatnaslar ornatqan, elshixanalar ashılǵan. Óz ornında kóplegen mámleketlerde Ózbekstan elshixanaları bar. Ózbekstanniń kóplegen xalıq aralıq shólkemlerge, solardan, Evropa qáwipsizlik hám birge islesiw shólkemi, Shanxay birge islesiw shólkemine aǵza ekenligi, Ózbekstan menen shegaralas, tariyxta ulıwmalıq qatnasları basım bolǵan Qazaqstan hám Tájikstanniń da dál usı xalıq aralıq shólkemlerge aǵza ekenligi mámleketimizdiń siyasiy-geografiyalıq ornın belgileytuǵın unamlı faktorları bolıp esaplanadı.



1. Sizińshe, mámleketimiz wálayatlarınan qaysı biriniń ekonomika-geografiyalıq ornı eń qolaylı? Juwabınızdı tiykarlap berin.
2. Mektebińiz jaylasqan rayonnıń ekonomika-geografiyalıq ornın tómendegi reje tiykarında táriyiplep jaziń:
 - a) rayon shegarasınıń ózgeshelikleri;
 - b) qońsı rayondaǵı qaysı faktorlar rayonıńız xojalıǵınıń rawajlanıwına úles qosıp atırǵanlıǵı;
 - v) rayonıńız transportınıń qaysı túri járdeminde basqa rayonlar menen qantasta ekenligi.
3. Mámleketimiz okeanlardan qansha alısta ekenligin 8-klass oqıw atlasınan anıqlańg.



ЎЗБЕКСТАННИЊ ADMINSTRATIV-AYMAQLÍQ DÚZILISI

ЎзбекстанныЊ adminstrativ-aymaqlíq dúzilisi, aymaqlardıń kórinisi onı basqarıw hám rawajlandırıwda áhmıyetli rol oynadı. Ўзбекстан RespublikasınıЊ aymağı 448,9 mın kv. km bolıp, dúnyanıń eń rawajlangan mámleketleri esaplangan Yaponiya, Germaniya, Ullı Britaniya, Italiya sıyaqlı mámleketler aymaqlarınan úlken (2-súwret). Paytaxtı Tashkent qalası.

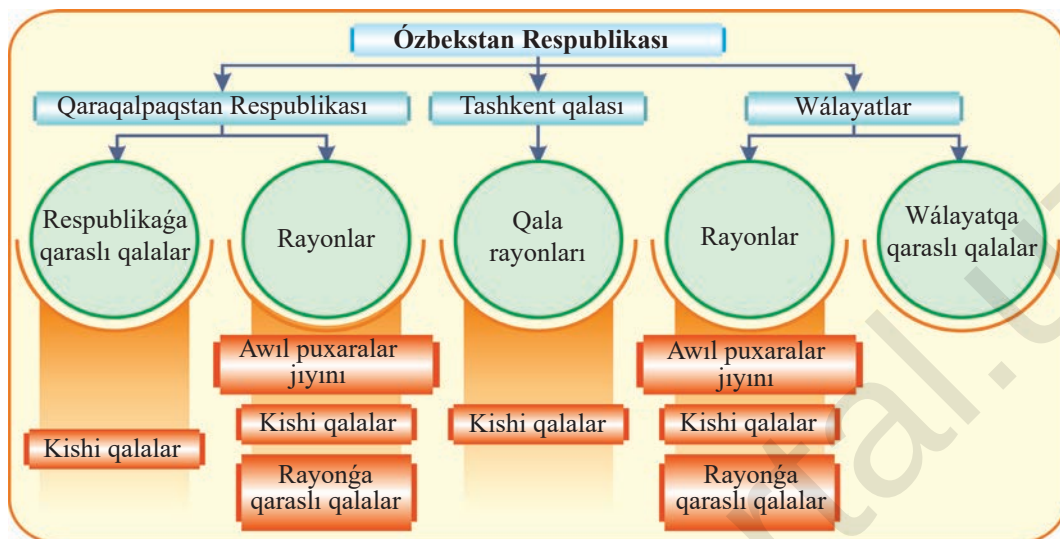
ЎзбекстанныЊ adminstrativ-aymaqlíq dúzilisi 3 basqıshtan quralǵan. Birinshi basqıshta Qaraqalpaqstan Respublikası, 12 wálayat hám Tashkent qalası jaylasqan. Óz náwbetinde Qaraqalpaqstan Respublikası jáne wálayatlar olarǵa qarastı rayon hám qalalardan quralǵan. Tashkent qalası bolsa qala ishindegi rayonlardan ibarat.

Qaraqalpaqstan Respublikası hám rayonları olarǵa qarastı qalalar, kishi qalalar, awıl puxaralar jıyınınan ibarat (3-súwret).

Mámleketimizdegi wálayatlardıń Andijan, Buxara, Jizzax, Nawayı, Namangan, Samarqand, Sırdárya, Surxandárya, Tashkent, Fergana, Qashqadárya hám Xorezm dep atalıwın bilesiz. aymağı hám xalqınıń sanı boyınsha bir-birinen parıq qıladı. Ğárezsizlik jıllarında wálayatlardıń sanı jáne atalıwında ózgerisler júz bermedi. Rayon, qala, kishi qalalar hám awıllar sanı jáne atalıwı bolsa aymaqlardaǵı social-ekonomikalıq rawajlanıwǵa sáykes ráwishte barqulla ózgerip bardı.



2-súwret. Ўзбекстан RespublikasınıЊ maydanı (2018-jıl halatında).



3-сúwрет. Ўзбекстан Республикасиниñ админстратив-аймақлиқ дúзилиси.

Ўзбекстанда wálayat, rayon, qala, kishi qala, awíllardı qurıw, tamamlaw, olardıñ shegaraların ózgertiriw, adminstrativlik oraylardı kóshiriw jáne xalıq qonısların qala, kishi qalalar túrine ótkiziw Nızam tiykarında tártipke salınadı.

Wálayat hám rayonlardı dúziw hám tamamlaw, olardıñ shegaraların ózgertiw Ўзбекстан Республикаси Ministrler Kabineti usınısı menen Joqargı Májilis tárepinen ámelge asırıladı.

Қарақалпақстан Республикасиниñ shegarası tek onıñ razılıǵı menen Joqargı Keñes qararına tiykarlanıp Oliy Májilis tárepinen ózgertiriliwi múmkin. Қарақалпақстан Республикасындаǵı rayonlardı dúziw hám tamamlaw Қарақалпақстан Республикаси húkimetiniñ usınısına muwapıq Joqargı Keñes tárepinen Ўзбекстан Республикаси Oliy Májilisiniñ razılıǵı menen ámelge asırıladı (Ўзбекстан Республикаси konstitutciyasınıñ 69-statyası).

Awıllar qurıw hám tamamlaw, shegarasın ózgertiw tiyisli rayon hákimleriniñ iltimasnamasına tiykarlanıp xalıq deputatları wálayat keñesleri tárepinen, Қарақалпақстан Республикасına bolsa – Joqargı Keñes tárepinen ámelge asırıldı.

Мámleketimizdegi qalalar da boysınıwına qaray 3 túrge:

1. Ўзбекстан Республикасına қарашли;
2. Қарақалпақстан Республикаси hám wálayatlarǵa қарашли;

3. Rayonga qarashli qalalarga bolinedi.

Mámleketimiz paytaxtı – Tashkent qalası Ózbekstan Respublikasına qarashlı birden bir qala bolıp esaplanadı.



Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlarga qarashli qalalar qatarına, qagıyda boyınsha, keminde 30 mın xalqı bolğan, kerekli administrativ áhmiyetke iye, keleshegi bar ekonomikalıq hám mádeniy oraylar dep esaplangan qalalar kirgiziliwi múmkin.

Xiywa hám Shaxrisabz qalaları wálayat qaramına ótkizilgen eń jańa qalalar esaplanadı (2017-jıl). Bul ilajlar Ózbekstan aymağında jaylasqan usı áyyemgi qalalarga sayaxatshılar ağımin sezilerli dárejede kóbeytiw múmkin.



Rayonga qarashli qalalar qatarına, qagıyda boyınsha, keminde 7 mın xalqı bolğan, sanaat kárxanaları hám rawajlangan infrastrukturağa iye xalıq qonısları kirgiziliwi múmkin.

Kishi qalalardı, awıl xalıq qonısların rayonga qarashli qalalar qatarına kirgiziw, olardı qayta dúziw tiyisli wálayat hákimleriniń iltimasnaması boyınsha Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń usınısına qaray Oliy Májilis tárepinen, Qaraqalpaqstan Respublikasında bolsa – tiyisli rayon hákimleriniń iltimasnamasına qaray Qaraqalpaqstan Respublikası húkimetiniń usınısına muwapıq Joqarğı Keńes tárepinen ámelge asırıladı.

Kishi qalalar qatarına sanaat kárxanaları, qurıslar, temir jol stanciyaları hám basqa áhmiyetli obektler qasında jaylasqan jáne qagıyda boyınsha az degende 2 mın xalqı bolğan xalıq qonısları kirgiziliwi múmkin.



1. Qosımsha ádebiyatlardan paydalangan halda maydanı boyınsha Ózbekstan úlken hám kishi bolğan mámleketlerdi ilajı bolğanınsha kóbirek tawıp, dápterinizge jazıń.
2. Ózbekstan wálayatlarınń qaysı birinde eń az, qaysısınıń maydanı eń úlken hám qaysı biriniki eń kishiligin sabaqlıqtıń 1-tirkemesindegi kestden anıqlań.
3. 8-klass jazıwsız kartasında administrativlik-aymaqlıq dúzilisi kartasın boyañ. Ózbekstan Respublikası, Qaraqalpaqstan Respublikası paytaxtları hám wálayatlar orayları bolğan qalalardı belgileń.

4-sabaq

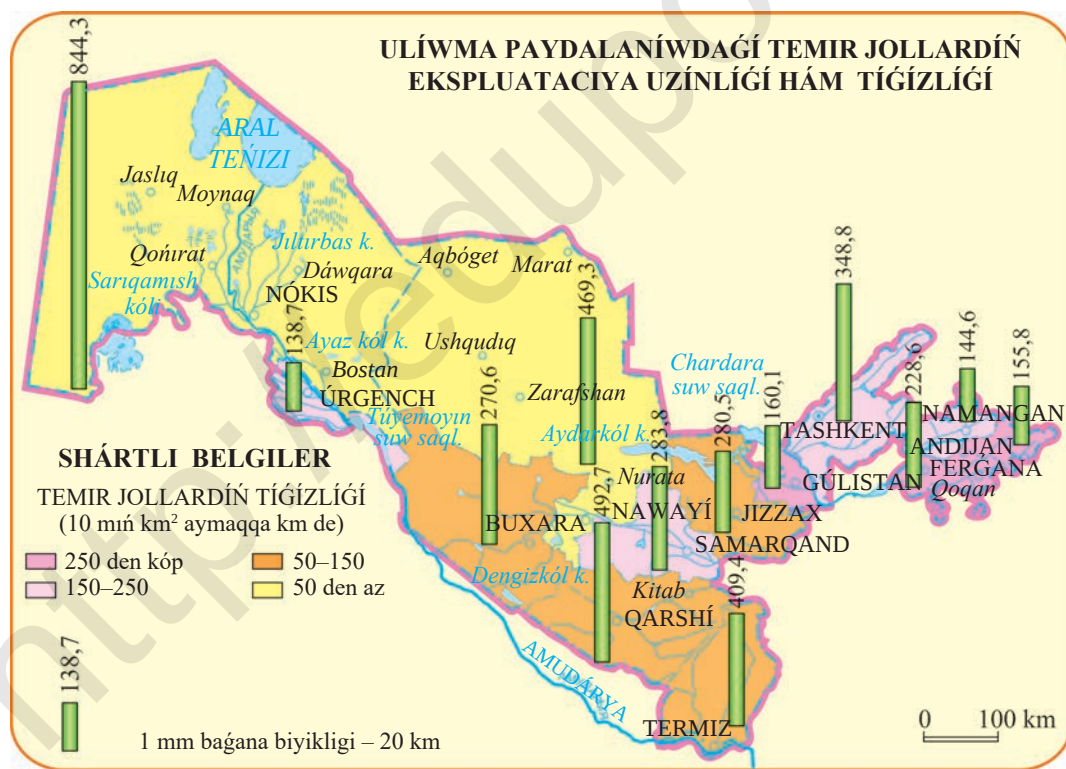


SOCIAL-EKONOMIKALIQ KARTALAR

Siz 5-7-klass tabiiyiy geografiya sabaqlarında turli tabiiyiy kartalar menen islediniz. Endi 8-klasta xaliq ham ekonomikağa tiyisli bilimlerde social-ekonomikalıq kartalardı paydalanasız. Bul kartalarda xaliq qonısları, paydalı qazılma kánleri, sanaat orayları, awıl xojalıgı ham baylanıs jollarınıń aymaqlıq jaylasıwı kórsetiledi. Olardı kartalarda súwretlew ushın tochkalar, kartadiagramma, kartogramma sıyaqlı ózine say usıllardan paydalanıladı.

Social-ekonomikalıq kartalar – social, xojalıq, waqıya ham proceslerdi kórsetedi. Bunday kartalardıń temaları hár turli bolıp, olar tariyxıy, xalıq, xojalıq ham onıń tarmaqları, xızmet kórsetiw tarawı, bilim ham mádeniyat, rekreacion, transport, sırtqı ekonomikalıq baylanıslar ham basqalarğa ajıraladı (4-súwret).

Bunday kartalardıń eń iri toparlarınan biri bul **sanaat kartaları** bolıp esaplanadı. Sebebi olar bir tárepten hár bir sanaat haqqında maǵlıwmat berse, ekinshi



4-súwret. Temir jollardıń uzınlıǵı hám tıǵızlıǵı (2018-jıl).

tárepten óz aldına bir aymaq, mámleket yamasa dúnyanıń sanaat islep shıǵarıwı haqqında maǵlıwmat beredi. Sonday-aq bunday kartalar sanaattıń rawajlanıw táriyxı hám basqıshların kórsete aladı.

Awıl xojalıq kartaları bul tarmaqdıń geografiyalıq jaylasıwın, onıń rawajlanıw jay-jagdayların, qorshaǵan ortalıq penen óz ara tásirin kórsetedi. Usı tarmaqda diyqansılıq, sharwashılıq hám kompleks kartalardı óz aldına úyreniw múmkin. Bunday kartalarda awıl xojalıq ónimleri egilgen jerlerdiń maydanı, eginlerdiń ónimdarlıǵı, sharwashılıq túrleri hám olardıń ónimdarlıǵı, awıl xojalıǵın júrgiziw jay-jagdayları kórsetedi. Sonday-aq, bunday kartalarda jetistirilgen awıl xojalıq ónimlerin islep shıǵarıw baǵdarları jáne usı tarmaqdı rawajlandırıw máselelerin úyreniw múmkin.



Xalıqtıń kartaları, tiykarınan, xalıq sanı, dinamikası, geografiyalıq jaylasıwı, tıǵızlıǵı, xalıqtıń jınıs hám jas quramı, demografiyalıq procesler (tuwılıw, ólim, neke hám t. b.), xalıq migraciyası, onıń kásiplik iskerligi hám túrli tarmaqlarda bántligi, xalıqtıń milliy quramı sıyaqlı maǵlıwmattı óz ishine aladı.

Házirgi kúnde social-ekonomikalıq kartalardan paydalanıw keńeyip, ekonomikalıq kartalardan basqa social kartalar kóbeyip barmaqta. Mısalı, búgingi kúnge kelip elektoral (yaǵnıy, saylaw hám dawıs beriw) máselelerin ashıp beretuǵın, sonday-aq, huquq buzıwshılıq kóbirek qaysı aymaqlarda bolıp atırǵanın kórsetiwshi kartalar jaratılmaqta.

XXI ásir texnologiyalar ásiri bolıp, áyyemnen qollanıwı kelinggen baspa kartalardıń ornın elektron kartalar tezlikte iyelep kelmekte. Búgingi kúnde xalıq arasında keń jayıwıp, paydalanıw dárejesi kóterilip baratırǵan Google Maps, GPS dástúrleri usılardan biri. Bunday elektron kartalar arqalı social-ekonomikalıq obekt (qala, sanaat kárxanası, restoran, shashtárezxana h.t.b.)lerdiń jaylasqan ornın anıqlaw, olardıń fotosúwretlerin kóriw, oǵan alıp baratuǵın eń qısqa jollardı anıqlaw imkanı bar.



1. 8-klass oqıw atlasında «suwǵarılatsuǵın jer», «xalıq 100 mıńnan aslam qala» hám «gaz trubaları» qanday belgilerde kórsetilgenin dápterinińizge jazıń.
2. Oqıw atlasınıń járdeminde 8-klass jazıwsız kartasınıń qalegen temadaǵı kartasın boyañ. Shártli belgilerdiń qoyılıwına áhmiyet berin.
3. Kartadan mámleketimizde hápte kúnleri menen atalatuǵın jerlerdi tabın. Olar qaysı wálayatlarda jaylasqanlıǵın geografiya dápterinińizge jazıń.

II BAP. ÓZBEKSTANNÍN TÁBIYǴÍY BAYLÍQLARÍ. XALQÍ HÁM MIYNET RESURSLARÍ

5-sabaq



ÓZBEKSTANNÍN TÁBIYǴÍY SHARAYATÍ HÁM TÁBIYǴÍY BAYLÍQLARÍ

Tábiyǵıy sharayat tábiyǵıy baylıqlardan nesi menen parıqlanadı?

Ózbekstannın jer beti dúzilisi ózgeshe. Soǵan baylanıslı tábiyatı da, baylıqları da hár túrli.



Qolaylı **tábiyǵıy sharayat** óndiris nátiyjeliliginiń áhmiyetli tábiyǵıy faktori bolıp esaplanadı.

Qolaylı **tábiyǵıy sharayat** óndiris nátiyjeliliginiń áhmiyetli tábiyǵıy faktori bolıp esaplanadı. Tábiyǵıy shárayat, á sirese, **awıl xojalıǵı, paydalı qazılmalar** qazıp shıǵarıw hám **transport háreketinde** ayqın kórinedi. Taw relefi, shor jerler, shóller, taqırlar, jıralar aymaqtı xojalıq sıpatında ózlestiriwdi qıyınlastıradı. Qurǵaqshılıq jıllarında dárya suwları azayıp eginlerdi suw menen támiyinlew qıyın boladı. Biraq ilim hám texnikanıń rawajlanıwı sebepli óndiristiń tábiyǵıy sharayatqa baylanıshlıǵı jeńip kelinbekte. Házirgi waqıtta insannıń tabiyatqa tá siri kúsheyip, barmaqta.



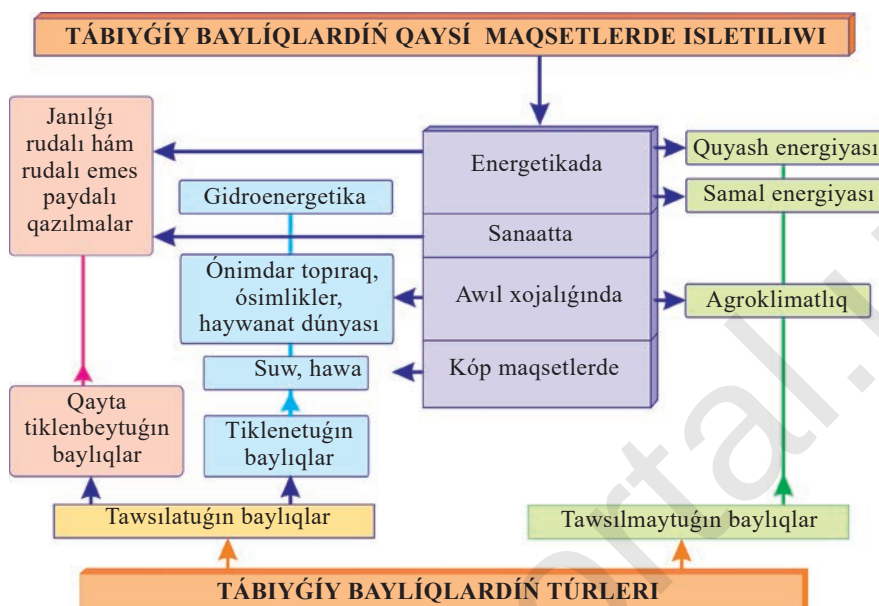
Tábiyǵıy baylıqlar tábiyǵıy sharayattan parıqlanıp, óndiriske tikkeley baylanıslı, yaǵnıy shiyki zat hám energetika bazasın quraydı.

Eń áhmiyetlisi tábiyǵıy baylıqlardan biri – bul **jer astı baylıqları (mineral resurslar)**. Olardan sanaatta, xojalıqqa xızmet kórsetiwde keń túrde paydalanıladı (5-súwret).

Ózbekstan úlken jer astı baylıqlarına iye mámleket bolıp esaplanadı. Biraq mámleket ekonomikasınıń shiyki zatqa hám janılıǵıa bolǵan talabı toqtawsız kúsheyip barmaqta. Házirgi waqıtta tábiyǵıy baylıqlardıń jartısı derlik paydalanılmaqta. Sonday bolsa da, tábiyǵıy baylıqlar qorınan tejewli paydalanıwımız zárúr. Sebebi jer astı baylıqları tawsılatuǵın hám qayta tiklenbeytuǵın baylıq esaplanadı.

Qayta tiklenbeytuǵın baylıqlardan aqılǵa muwapıq paydalanıwdıń tiykarǵı shártleri:

- ♦ kánlerden qazılmalardı tolıq qazıp alıw;
- ♦ qorshaǵan ortalıqtıń buzılıwına jol qoymaw;
- ♦ barlıq qımbat bahalı zatlardan kompleksli-tolıq paydalanıw;



5-súwret. Tábiyǵıy baylıqlardıń paydalanılıwı hám túrleri

- ♦ geologiyalıq izertlew jumısların izbe-izlik penen dawam ettiriw;
- ♦ ónim birliǵine jumshalatuǵın shiyki zat hám janılıǵını únemleytuǵın texnika menen texnologiyanı qollap-quwatlaw.

Qayta tiklenbeytuǵın baylıqlardan aqılǵa muwapıq paydalanıw kerek. Keleshek áwlad ta bul baylıqlardan paydalansın.

Eń áhmiyetli tábiyǵıy baylıqlardan biri – **suw**. Awıl xojalıǵında kóp muǵdarda suw isletiledi. Sanaat kárxanaları ushın da kóp suw talap etiledi. Kárxanalar eń úlken qalalar turǵınları paydalanatuǵın suwdan kóbirek suwdı «iship» qoymaқта. Suw – qayta tiklenetuǵın tábiyǵıy baylıq.

Awıl xojalıǵında paydalanatuǵın **ónimdar topıraǵ (jer)**, turǵınlardıń tirishiligi ushın kerek **ósimlik** hám **haywanat** dúnyası (balıq, jabayı haywanlar), insannıń tirishiligi ushın kerek bolǵan **hawa** da tawsılmatuǵın hám qayta tiklenetuǵın tábiyǵıy baylıq. Tashkent, Fergana, Nawayı sıyaqlı qalalar, ayırım sanaat rayonları aymaǵında hawa quramındaǵı kislorod turǵınlardıń talabına juwap bere almay atır. Sebebi, kislorod deregi bolǵan ósimlikler onlaǵan jıldı tiklenedi. Ónimdar topıraǵ bolsa onnan da áste tiklenedi.

Úlkemizdiń aymaǵı awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw ushın qolaylı klimat shara-yatına iye. Bul **agroklimatlıq** baylıǵı tawsılmatuǵın tábiyǵıy baylıq bolıp esaplanadı.

Mámleketimiz aymaǵı tawsılmatuǵın **quyash energiyası** baylıǵına iye. Quyash energiyası tawsılmatuǵın tábiyǵıy baylıq bolıp esaplanadı. Quyashtan kelip turǵan jıllılıqtı elektr energiyasına aylandırıwdıń keleshegi júdá úlken.



1. Tábiyǵıy sharayat hám baylıqlar milliy ekonomikanı rawajlandırıwda qanday áhmiyetke iye?
2. Tábiyǵıy baylıqlardıń qanday túrlerin bilesiz?
3. Tábiyǵıy baylıqlardıń áhmiyeti qanday boladı?
4. Mámleketimizdiń tábiyǵıy baylıqların ózlestiriwge qaysı jerlerde sharayat qolaylı ekenin kartadan anıqlań.

6-sabaq



TÁBIYǴÍY SHARAYAT HÁM TÁBIYǴÍY BAYLIQLARDÍŇ MILLIY EKONOMIKADAǴÍ ÁHMIYETI

1. Ózbekstan aymaǵında qanday tábiyat poyasları bar?
2. Ózbekstandaǵı paydalı qazılmalar haqqında nelerdi bilesiz?

Mámleketimiz aymaǵın tábiyǵıy sharayatı hám xojalıqtaǵı áhmiyetine qaray shól, adır, taw, jaylawlarǵa bóliw múmkin.



Ózbekstanda teńiz qáddinen 400 metrge shekemgi biyiklikte bolǵan jerler **shól zonası** esaplanadı.

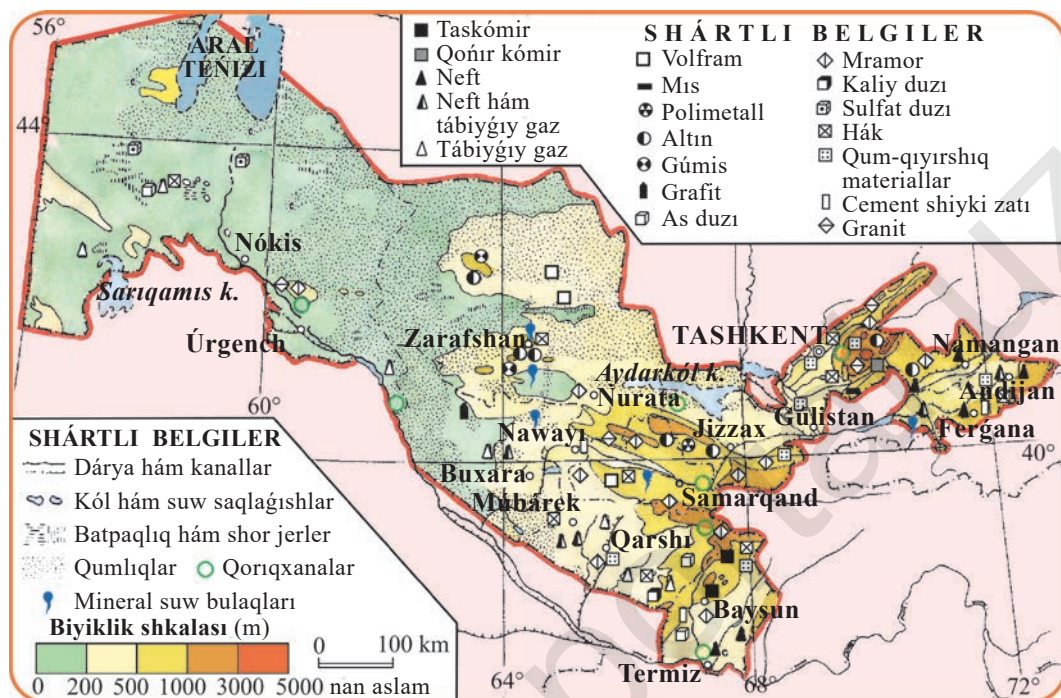
Bul jerlerden jaylaw sharwashılıǵında paydalanıladı, biraq shóldiń azıqlıq baylıǵı júda kóp. Bir qoydı baǵıw ushın 2-3 gektar otlaq jer talap etiledi. Sol sebepten Ózbekstan shóllerinde 10 mlnǵa shekem qoy baqsa boladı. Biraq shóllerdiń ónimdarlıǵı hár gektar esabına suwǵarılıp egiletuǵın jerlerdeгіден 100 ese az.

Shól zonasında neft, gaz, sera, altın sıyaqlı mineral baylıqlardıń qorları anıqlanǵan (6-súwret). Solardan, gaz qorı 2 trillion kub metrden asadı. Surxandárya alabında hám Qızılqumda fosforit kánleri bar. Sera, natriy hám magniy duz kánleri ximiya sanatatınıń áhmiyetli shiyki zatı. Qıyırshıq tas, qum sıyaqlı qurılıs shiyki zatı da júda kóp ushıraydı.



Respublikamızda teńiz qáddinen 400-1200 metrge shekem biyiklikte bolǵan bólegi **adır zonasın** quraydı.

Adır klimatı shól klimatınan bir jónkilli boladı. Ósimliktiń túri kóp hám tıǵız ósken. Topıraǵı shirindige bay. Bul jerlerden, tiykarınan, suwǵarılıp egiletuǵın, teńiz qáddinen 1000 metrden biyik jerlerde suwǵarılmaytuǵın diyqanshılıq orın alǵan. Adırlar diyqanshılıq ushın eń qolaylı jer bolǵanınan



6-súwret. Ózbekstan aymaǵındaǵı paydalı qazılmalar.

adamlar áyyemnen sol jerlerde awıl xojalıǵı menen shuǵıllana berip, onıń jer betin de, ósimlik hám haywanat dúnyasın da ózǵertirip jiberdi.



Taw zonasi Ózbekstanda adırdan bálent jerlerge, yaǵnıy teńiz qáddinen 1200 metrden biyik bolǵan jerlerge tuwrı keledi.

Tawlarda jaz salıstırmalı qısqa, jawın-shashın kóp boladı. Topıraǵı júdá shirindige bay boladı. Tawlarda betaga (tıpsaq), reven (japıraq), zire (tmin), taw jalpızı, joqarıraǵında shipovnik, barbaris, dúkshóp sıyaqlı putalar, onnan da joqarıda badam, fistashka, dolana, zárań (klyon), alma, ǵoza, almurt, alsha sıyaqlı miyweli tereklerdiń jabayı túrleri ósedı. Reven, taw jalpızı, barbaris sıyaqlılar awqatqa isletiledi. Badam hám fistashka terip alınadı. Jabayı miyweli tereklerge mádeniy miywelerdiń sabılıwı nátiyjesinde tawlardıń xojalıqtaǵı áhmiyeti bargan sayın artıp baratır.

Taw zonasınıń shıpalı klimatı hám teńi-tayı joq gózzal tábiyatınan dem alıwda paydalanıladı.

Tawlardan kóplegen paydalı qazılmalar tabılǵan. Axangaran alabınıń átirapındaǵı tawlarda otqa shıdamlı ılay, qońır kómir, mıs rudası, altın kánleri anıqlanǵan. Nurata tawlarında mramor (Ǵazǵan mramorı), volfram kánleri bar.



Biyik tawlardın janbawırlarında, pás tawlardın joqarısında **jaylaw zonası** bar.

Jaylaw zonasında jıl dawamında kóbinese hawa suwıq, jer betin qar qaplaydı. Jaz qısqa bolıp, jawın kóp jawadı. Jaylawdın qolaylı jerlerinen sharwashılıq ta paydalanıladı.

Suw baylıqları. Ózbekstan awıl xojalıgı, sanaatı hám turgınların suw menen támiyinlewde tawlardağı qarlar tiykarǵı suw deregi xızmetin óteydi. Úlkemizdegi dáryalardıń derlik hámmesi tawlardan baslanadı.



Dáryalardağı jıllıq suwdın 70-95 procenti 3-4 ay dawamında báhár aylarına hám jazdın basına tuwra keledi. Dárya suwları qurılǵan **suw saqlaǵıshlarǵa** jıynalıp, jıl dawamında únemlep jumsaladı.

Aǵın suwlardı pataslamaw ushın sanaat jáne xojalıq-komunal xojalıqta paydalanılatuǵın suwlar tazalap shıǵarıladı. Ózbekstanda suw tábiyǵıy baylıq bolıp esaplanbastan milliy qádiriyat bolıp sanaladı.

Dáryalarımız suwǵarıwdan tısqarı, elektr energiyası deregi sıpatında da úlken áhmiyetke iye. Házirgi waqıtta dáryalarǵa qurılǵan GESlerden jılına ortasha 5 mlrd kW·h elektr energiya alınbaqta. Ózbekstan shárayatında ja-salma suw saqlaǵıshın qurıw maqsetinde dáryanı bóget penen tosıw sebepli birotala GES qurıw imkanınan paydalanılmaqta.

Jer baylıqları. Ózbekstannın uluwma jer maydanı 44,4 mln gektardı quraydı. Bunın derlik yarımı awıl xojalıǵına tiyisli maydanlar.

Úlkemiz úlken jer maydanına iye bolsa da, onnan aqılǵa muwapıq paydalanıw kerek. Bolmasa jerler shorlıqqa, jarlıqqa hám shólge aylanıwı múmkin. Drenajlar qazıp, jer astı suwların qashırıw, waqtı-waqtı menen topıraqtı juwıp turıw, almaslap egiwge itibar beriw sıyaqlı melioraciya hám agrotexnikalıq ilajlar jerden durıs paydalanıwdın áhmiyetli jolları esaplanadı.



1. Tábiyǵıy sharayattın Ózbekstan ekonomikasındağı áhmiyetin túsindirín.
2. Úlkemiz aymaǵındağı paydalı qazılma kánlerin jazıwsız kartaǵa belgileń.
3. Mektebińiz jaylasqan rayondı tómendegi reje tiykarında geografıyalıq táriyipleń:
 - a) geografıyalıq ornının ózgeshelikleri;
 - b) diyqansılıq hám sharwashılıqta paydalanıw múmkin bolǵan jerler;
 - v) qosımsha jerlerdi ózlestiriwdın keleshegi;
 - g) bar ot-jemler sharwashılıq mıtajlıǵın qanday támiyinley alıwı;
 - d) tábiyat baylıqların qorǵaw hám olardan tuwrı paydalanıw boyınsha qanday ilajlar ótkerilip atırǵanlıǵı.



ЎЗБЕКСТАН ХАЛҚИ

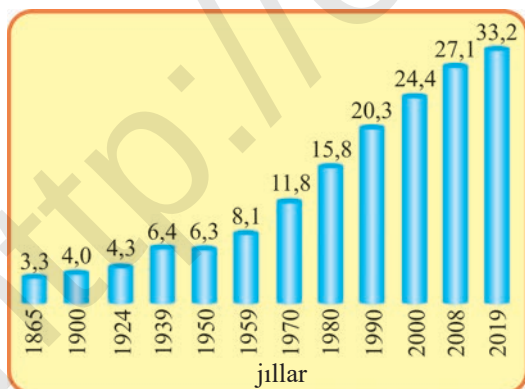
Ўзбекстан кеleshekte ullı máмлекет bolıwı ushın qolaylı tábiyǵıy sharayat ta, hár túrli tábiyǵıy baylıqlar da jeterli. Biraq, bul baylıqlar insanlardın aqlı hám miyneti arqalı ǵana adamlar mıtájine, jámiyettiń rawajlanıwına xızmet etiwı múmkin. Millionlar miynetin aqlıǵa muwapıq shólkemlestiriw ushın xalıqtıń sanı, quramı jáne máмлекет boylap tarqalıwın biliwimiz zárúr.

Ўзбекстан халıқ hám insan faktorın (miynet resursları) tákirar islep shıǵaratuǵın máмлекетlerden biri esaplanadı. Ўзбекстан Respublikasınıń халqı 2019-jılı 33,2 mln adamnan aslam (7-súwret).

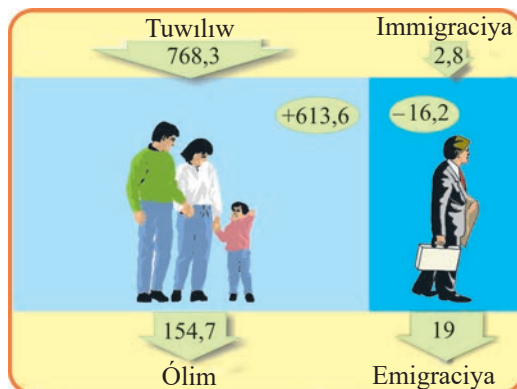
Birlesken Milletler Shólkeminiń хalıqtanıw qorı maǵlıwmatı boyınsha (2018-j.) Ўзбекстан халqının sanı boyınsha dúnyada 44-orında turadı. Хalıqtıń sanı ólgenlerge qaraǵanda tuwılǵanlardın sanının asıwınıń esabına mudamı kóbeyip turadı. Bunday kóbeyiw хalıqtıń **tábiyǵıy kóbeyiwi** dep ataladı. Халıқ **migraciya** esabınan da kóbeyedi. Bul хalıqtıń **mexanikalıq kóbeyiwi** dep ataladı (8-súwret).



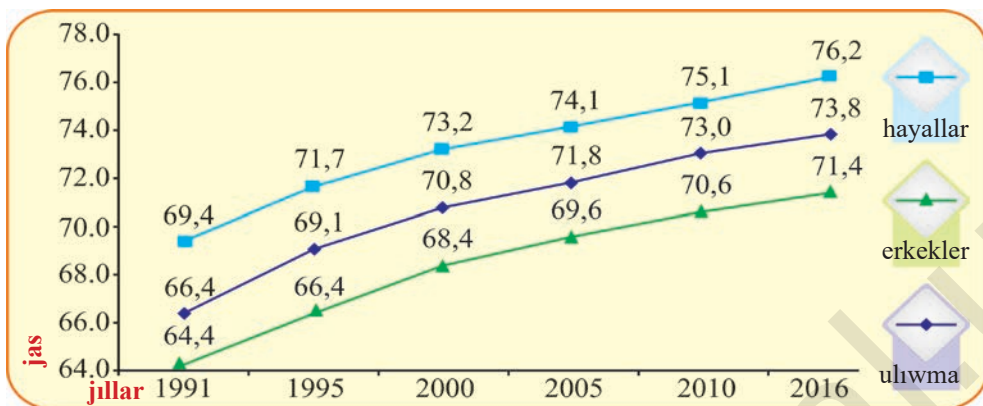
Migraciya – kóshiw degen mánisti bildiredi. Migraciya ishki migraciya hám sırtqı migraciyaǵa bólinedi. **Ishki migraciya** – хalıqtıń máмлекет ishinde, onıń rayonları arasında yamasa awıllıq jerlerden qalalarǵa kóship júriwi. **Sırtqı migraciya** – máмлекетten kóship ketiw (**emigraciya**) yamasa máмлекетke kóship keliw (**immigraciya**).



7-súwret. Ўзбекстан халqının kóbeyiwi (mln adam esabına).



8-súwret. Хalıqtıń tábiyǵıy hám mexanikalıq kóbeyiwi (2018-jıl, mın adam esabına).



9-súwret. Ózbekstan xalqının ómir dawamlılıǵı (jas).

Ǵárezsizlik jıllarında mámleketimizde xalıqtıń tuwılıwı hám ólim kórsetkishlerinde de ózgerisler kútiletti. 1991-jılı respublikada 723,4 mıń bala tuwılǵan bolsa, keyingi jıllarda tuwılıw sanı azayıp, 2001-jılı tuwılıw 513 mıń adamdı quraydı. Keyinirek xalıq sanının kóbeyiwi, onıń turmıs abadanlıǵı joqarılawı menen tuwılıw sanı da kóbeyedi hám 2017-jılǵa kelep 716 mıńnan aslam bala dúnyaǵa keledi. Házirde Ózbekstan xalqı jılına yarım millionnan aslam adamnan kóbeyip barmaqta.

Joqarıdaǵılardı esapqa alıp juwmaqlap aytqanda, ǵárezsizliktiń dáslepki 10 jıllıǵında tuwılǵanlar sanı azayıw tendenciyasına iye bolsa, ekinshi on jıllıq hám onnan keyingi dáwirde tuwılıwlar sanı kóbeygen.

Xalıqtıń tábiyǵıy kóbeyiwiniń joqarı kúshleri xalıqtıń tıǵızlıǵı (1 kv.km aymaqa tuwrı keletuǵın xalıq sanı)niń kóbeyiwinde de óz kórinisine iye. Bunnan I ásir aldın mámleketimiz boyınsha xalıqtıń tıǵızlıǵı hár bir kvadrat kilometrge 10-11 adamdı quraytuǵın bolsa, házir bul kórsetkish 70 adamnan asıp kettti.

Xalıqtıń jasaw sıpatı kórsetkishlerinen biri bul tuwılıwda kútilgen ómir dawamlılıǵı esaplanadı. Mámleketimizde 2016-jıl bul kórsetkish 73,8 jastı quraǵan (9-súwret).

Tuwılıwda kútilgen ómir dawamlılıǵı kórsetkishi keyingi jıllarda ósiw tendenciyasına iye bolıp, mısalı, 1991-jılı usı kórsetkish 66,4 jastı quraǵan bolsa, 2000-jılǵa 70,8 jastı, 2010-jılǵa 73,0 jastı quradı.

Mámleketimizde ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarınan barlıq tarmaqlar sıyaqlı medicina tarmaqında da áhmiyetli reformalar alıp barıw jumsları baslandı. Medicina tarmaqında mámleketimiz tárepinen kóplegen nızam, párman, qarar hám dástúrler islep shıǵılıp, turmısta engizile baslandı. Bul

shara-ilajlar nátiyjesinde respublikada ólim dárejesi, mısalı, balalar hám analar ólimi kórsetkishleri tómenledi hám bul óz nábwetinde respublika xalqı ortasında ómir dawamlılıgı kórsetkishiniń ósiwine tásin kórsetti.



1. Sabaqlıq tirkemesindegi 1-kesteden paydalanıp, xalıq qaysı wálayatta tıgız hám qaysısında siyrek jaylasqanlıgın anıqlań jáne sebebin túsindirín.
2. İnsan ólimi ne? Onıń ekonomikanıń rawajlanıwı hám jaylasıwına tási nelerde kórinedi?
3. Ekonomikanıń insan faktorına bolğan talabı qalay toltırıladı?



ÓZBEKSTAN XALQÍNÍN QURAMÍ

Miyнет resursları. Xalıqtıń barlıgı miynetke jaramlı esaplanbaydı. Erkeklerdiń 16 jastan 60 jasqa shekem, áyellerdiń 16 jastan 55 jasqa shekem bolğanları ǵana miynetke jaramlı esaplanadı. Óndiristiń ayırım tarawlarında 50 jas, hátte 40 jastan pensiyaǵa shıǵarıladı. Házirgi waqıttaǵı pensiya jasndaǵılar qálese islewı múmkin. Sonday-aq, 15 jasqa tolğan oqıwshılar oqıwdan bos waqıtlarında islewine ruxsat etilgen.

Miyнетke jaramlılar mámlekettiń yarımınan kóbin quraydı. Miyнетke jaramlılardın tiykargı bólegi sanaatta, awıl xojalıǵında, qurılısta bánt. Olar paydalı qazılmalar, mashinalar, azıq-awqat hám sanaat ónimlerin islep shıǵaradı, paxta, biyday, kartoshka, júzim jetistiredi, imaratlar quradı, yaǵnıy materiallıq baylıq jaratadı. Bilimlendiriw, ilim, mádeniyat, medicina xızmetkerleriniń miyneti basqasharaq. Olardıń miyneti de paydalı hám zárúrli (10-súwret).



Adamlardıń miynet iskerligi eki tarawǵa – materiallıq baylıq islep shıǵaratuǵın hám materiallıq baylıq islep shıǵarmaytuǵın tarawlarǵa bólinedi.

Ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen materiallıq baylıq islep shıǵarmaytuǵın tarawdıń roli hám bul tarawda islewshilerdiń sanı kóbeyip baradı. Bunıń ushın áwele óndiris tarawında miynet ónimdarlıǵı artıwı zárúr. Tek sonda ǵana óndiris tarawındaǵı miynetke jaramlı xalıqtıń bir bólegi islep shıǵarmaytuǵın tarawlarǵa ótiwi múmkin. Miyнетke jaramlılardıń sanı hám mamanlıǵı menen ruxıy jaqtan jetikligi de úlken áhmiyetke iye.

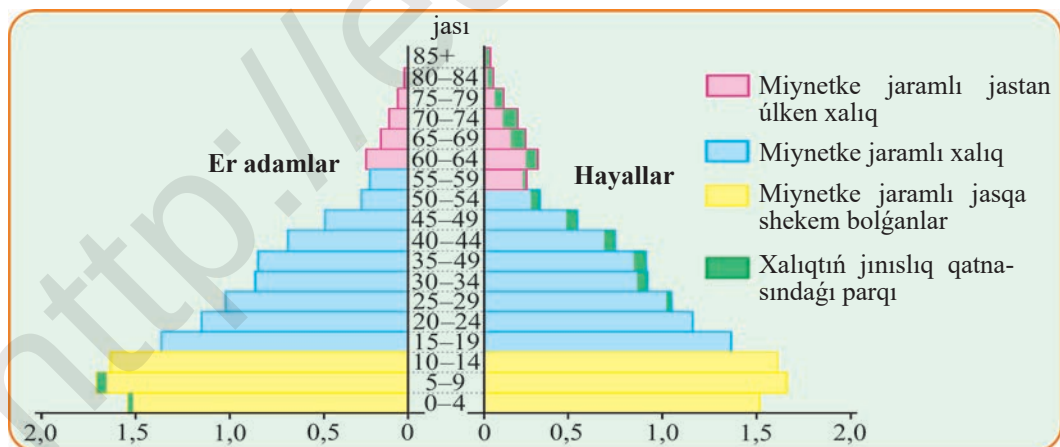


10-súwret. Miynette bánt xalıqtın ekonomikalıq tarmaqları boyınsha bólistiriliwi (2017-jıl).

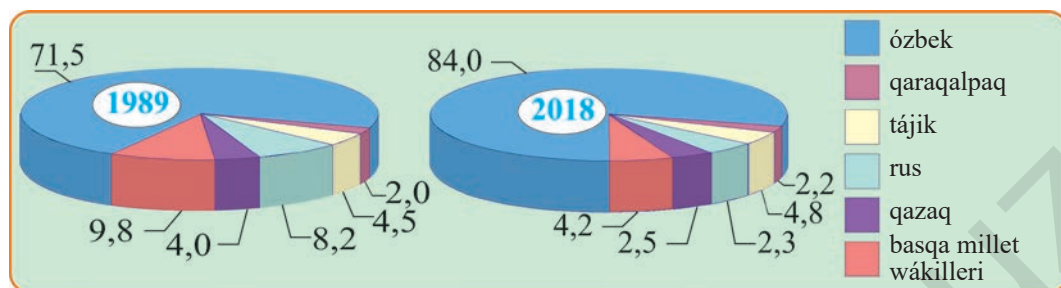
Xalıqtın jınıshlıq quramı. Xalıqtın quramına jınısı hám jası tárepinen qaraw áhmiyetke iye (11-súwret). Sebebi xalıqtı hám insan faktorın tákirar islep shıǵarıw tap soǵan baylanıslı.

Ekinshi jer jüzlik urıstın aqıbeti sebepli 1945—1960-jıllarda Ózbekstan xalqı quramında erkekler sanı hayallar sanınan júdá az edi. Jıllardıń ótiwi menen bul ayırmashılıq qısqarıp bardı. 1959-jılǵa kelip hayallar 52 procentti, erkekler 48 procentti quradı. Házirgi waqıtta qalıqtın quramında erkekler hám hayallardıń sanı óz ara teńlesti.

Xalıqtın milliy quramında da sońǵı 10 jıllıqta túrli millet wákıllerinde tuwılıwdıń túrlishe muǵdarda ekenligi hám migraciya esabına sezilerli



11-súwret. Xalıqtın jas hám jınıshlıq quramı (procent esabında).



12-súwret. Xalıqtıń milliy quramı (procent esabında).

ózgerisler júz berdi (12-súwret). Ózbeklerdiń salmağı 1989-jılı 71,5 procentti qurağan bolsa, 2017-jılğa kelip 84 procentke jetti. Sonday-aq, mámlekette qaraqalpaq hám tájiklerdiń salmağı da kóbeydi.

Xalıqtıń milliy quramı sıyaqlı *diniy quramı* da hár qıylı. Onıń negizgi bólegin musulmanlar quraydı.



1. Óndiris tarawındağı adamlardıń iskerligi islep shıǵarmaytuǵın tarawdağı adamlardıń iskerliginen neler menen parıqlanadı?
2. 12-súwretten xalıqtıń milliy quramın talqılań. Hár túrli millet wákilleri salmaǵında qanday ózgeris ketip atırǵanın anıqlań.
3. Xalıqtıń jas hám jınıs piramidasın talqılań. Onda kútilmegende er adamlar, 25 jastan ótken adamlarda bolsa hayallardıń salmaǵınıń basım bolıwınıń sebeplerin túsindirip beriń.

9-sabaq



XALÍQ QONÍSLARÍ

Tábiyǵıy sharayat, adamlardıń shugıllanıwı jáne túrli ekonimika-socialıq, tariyxıy faktorlardıń tásirinde qala, kishi qala, awıl kórinisindegi xalıq qonısları payda bolǵan.



Mámleketimizde *119 qala, 1071 kishi qala* jáne *11 mıńnan aslam awıl* bar (2019-jıl)..

Qala túrindegi Samarqand, Qoqand, Buxara, Xiywa, Tashkent sıyaqlı xalıq qonısları ónermentshilik hám sawda-satıq payda bolǵannan keyin júzege kelgen. Olar dúnyadağı eń ayyemgi qalalardan esaplanadı.

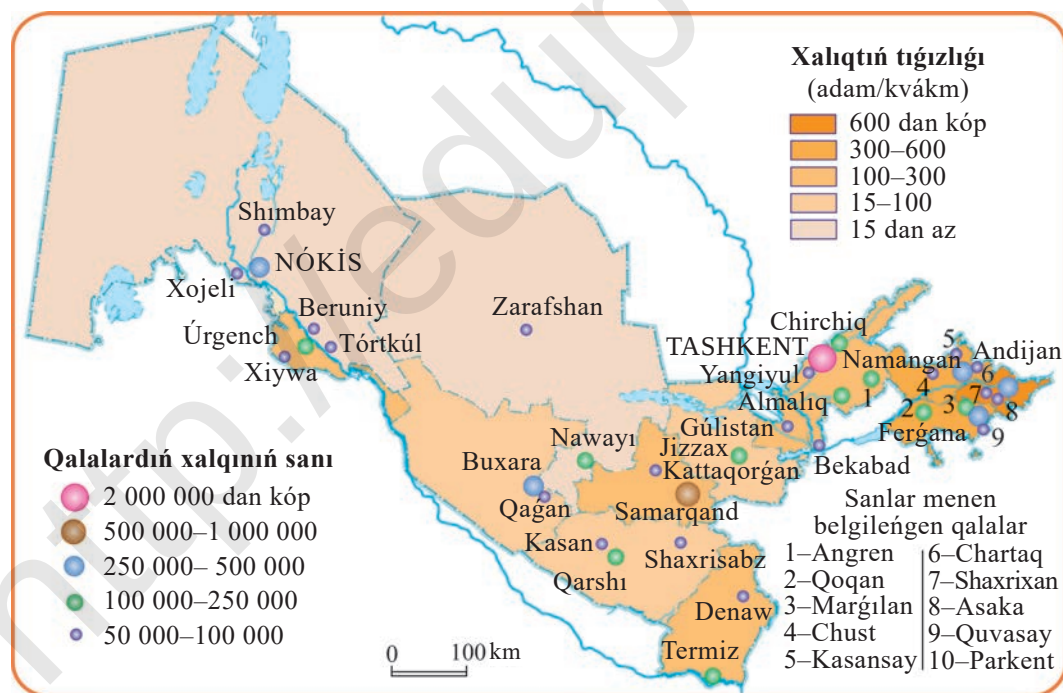
XX ásirdeń baslarında Ózbekstan aymaǵında 20 ǵa jaqın qala bolǵan, olar dárya hám saylardıń boylarına yamasa kárwan jollarında payda bolǵan.

Jáhándi gezgen arab sayaxatshısı Ibn Batuta orta ásirdegi qalalarımızdın gózzallıgın súwretlegen, onnan zawıqlanğan: «*Biz sahranı kesip ótip Xorezmge keldik. Bul túrkiylerdın úlken, áhmiiyetli, sulıw hám ataqlı qalası bolıp ájayıp bazarları, keń kósheleri júdá kóp, kórkem imaratları bar. Qalada ómir qaynap tur, xalqınıń kópligi sonshellı, ol háwijlenip turğan teńizdi esletedi*». Ibn Battuta Samarqand qalasın aralap, onı bılayınsha táriyipleydi: «*Samarqand — júdá úlken hám oğada gózzal qalalardıń biri. Ol Voha al-Qassirin dáryasınıń jağasında jaylasqan. Dáryanıń jağasında sonday úlken saraylar hám imaratlar boy tiklep turıptı, olar Samarqand xalqınıń úlken sheberlikke iye ekenliginen derek beredi*».

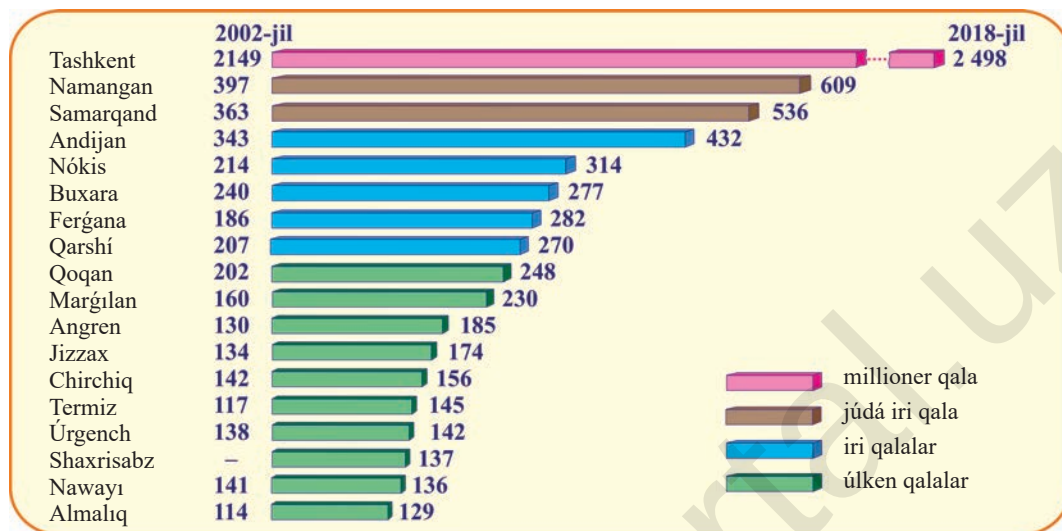
Bugingi kúni áyyemgi qalalarda túrli dáwirlerdın arxitekturalıq úlğileri menen kóp qabatlı kórkem imaratlar, dúziw hám keń kósheler úylesip ketti.

Qalalar xalqınıń sanına qarap úlken qalalar (xalqı 100 mıńnan aslam), iri qalalar (xalqı 250 mıńnan aslam), júdá iri qalalar (xalqı 500 mıńnan aslam) hám «millioner qalalar»ğa ajratıladı (13-14-súwretler).

Endilikda qadimiy shaharlarda turli davr me'morchilik namunalari bilan ko'p qavatli ko'rkam binolar, to'g'ri va keng ko'chalar uyg'unlashib ketdi.



13-súwret. Ózbekstannıń qalaları.



14-súwret. Xalqınıń sanı 100 mıńnan aslam bolǵan qalalar (mıń adam esabına).

Olar bir neshshe wazıypalardı (funkciyalardı) orınlaydı. Bunday qalalar **kóp funkciyalı qalalar** dep ataladı. Mısalı, Tashkent – mámleket paytaxtı, sanaat qalası, transport túyini, tariyxıy-mádeniy oray. Samarqand bolsa wálayat orayı, sanaat qalası hám tariyxıy-mádeniy oray.

Kóp funkciyalı qalalar júdá tez rawajlanıp, olardıń qasında **joldas qalalar** júzege kelip, **aglomeraciya**lardı payda etedi. Tashkent mámleketimizde eń úlken qala aglomeraciyası bolıp tabıladı.

Xalıq qonısınıń qala bolıp esaplanıw shártı túrli mámleketlerde hár túrli.

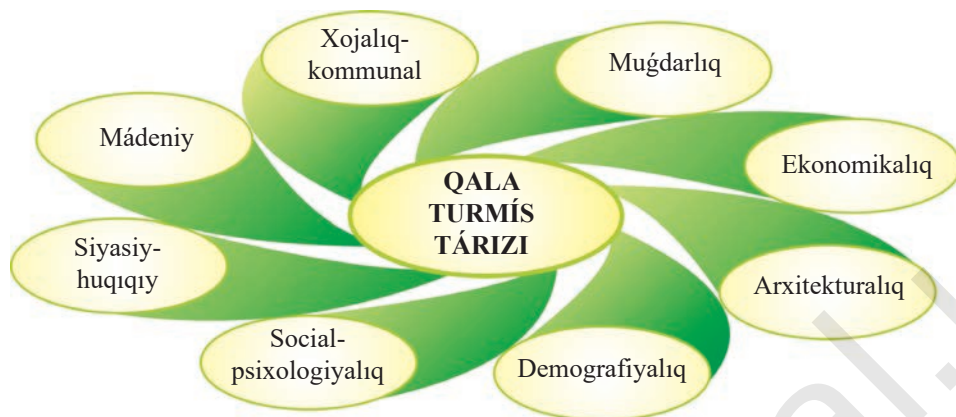


Ózbekstanda xalıq qonısı **qala** esaplanıwı ushın onıń xalqı 7 mıń hám onnan kóp bolıwı, jasap atırǵan xalıqtıń 2/3 bólegi jumısshı hám xızmetkerler jáne olardıń xojalıǵınan ibarat bolıwı kerek.

Xalıq qonısına qala atamasın beriwde onıń qala turmıs táriziniń jaǵdayı da esapqa alınadı (15-súwret).

Kishi qalalar sanaat rawajlanıp atırǵan, jańadan ózlestirilip atırǵan jerlerde payda boladı. Iskender, Kegeyli, Ulıǵbek, Ǵazǵan, Zamin kishi qalaları usılardıń qatarınan. Bunday kishi qalalardıń kópshiliginde xalıqtıń basım kópshiligi belgili bir tarmaǵında ǵana xızmet etedi (neftshiler kishi qalası, kanshiler kishi qalası).

Jańa qalalar (Angren, Bekabad, Almalıq, Chirchiq, Nawayı, Úshqudıq,



15-súwret. Xalıqtıń turmıs tárizi kórsetiletuǵın tarawlar.

Taqıyatas, Zarafshan hám basqalar) tiykarınan paydalı qazılmalar hám suw baylıqları bar aymaqlarda qurılǵan. Tohchiyan kishi qalası (Surxandárya wálayatı) kómir káni negizinde payda bolǵan. Jańa jerlerdi ózlestiriw, awıl xojalıǵı shiyki zatın qayta isleytuǵın sanaat negizinde Yangiyul, Gúlistan, Yangier usaǵan qalalar boy tikledi.

Xalıq qonısların rawajlandırıwda tómendegiler dıqqatqa alınadı:

- ♦ qalalardı jobalastırıwda adamlardıń jasaw ornı menen jumıs ornınıń aralıǵı 4-5 kilometrden uzaq bolmaytuǵınlıǵı;
- ♦ eski qalalardı hazirgi zaman qolaylıqlarına iye etip qayta qurıw;
- ♦ iri qalalarda xalıqtıń kóbeyip ketiwine hám ekologiyalıq jaǵdaydın buzılıwına sebep bolatuǵın kárxanalardıń qurılısın sheklew hám barların kóshiriw.

Awıl xalıq qonısları. Xalqınıń tiykarǵı iskerlik túri awıl xojalıǵın júrgiziw, awıl xojalıq ónimlerin qayta islew hám basqa awıllıq jerlerge sáykes bolǵan iskerlikti júrgiziw esaplanatuǵın jerler awıl xalqınıń qonısları dep ayıladı.

Awıl xalqınıń qonısları xalqınıń sanına qaray tómendegilerge bólinedi:

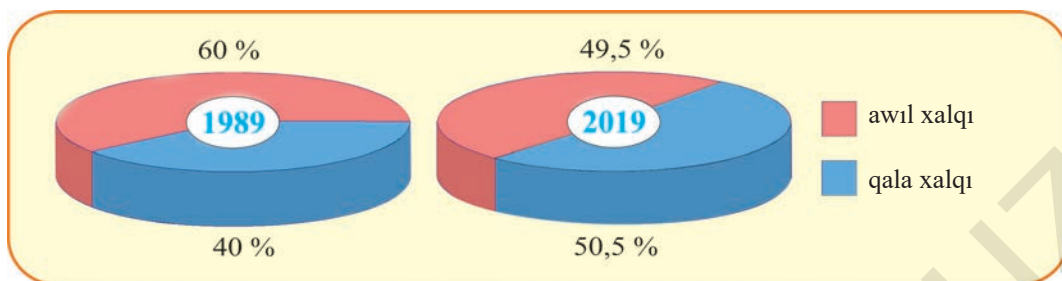
Iri xalıq qonısları – xalqınıń sanı 5 mın adamnan aslam;

Úlken xalıq qonısları – xalqınıń sanı 3 mın adamnan 5 mın adamǵa shekem;

Orta xalıq qonısları – xalqınıń sanı 1 mın adamnan 3 mın adamǵa shekem;

Kishi xalıq qonısları – xalqınıń sanı bir mın adamǵa shekem.

Tábiyǵıy, ekonomikalıq hám tariyxıy sebeplerge qaraǵanda mámleketimizde



16-súwret. Awıl hám qala xalqı sanınıń ózgeriwi.

awıllar bir-birine jaqın jaylasqan hám xalqı kóp. Mámleketimizde xalqınıń kóbeyiw tezligi awıl xalqı jerleriniń sanı hám maydanınıń keńeyiwine alıp kelmekte. Úlken awıllarda zamanagóy imaratlarǵa iye bilimlendiriw mekemeleleri, mádeniy-turmıshlıq mákemeler, emlew xanalar tez qurılmaqta. Olar tábiyǵıy gaz, ishimlik suwı, elektr energiya menen úzilissiz támiyinlenbekte. Sol tárizde awıl xalqınıń turmıshlıq jaǵdayı qalalılarıń turmıs tárizine jaqınlaspaqta.

Óz nábwetinde awıl xalqı qonıslarınıń keńeyiwı awıl xojalıǵına jaraytuǵın jerlerdiń azayıwına alıp kelmekte. Sol sebepli awıl xalqınıń qonısları shegarasın belgilew hám ózgartiriw rayon hákimshilik organları tárepinen, olardıń rejelestiriliwi, qurılısı jáne xojalıq ishindegi jer dúzilisi joybarlarına muwapıq ámelge asırıladı.

Awıllıq jerlerde kishi biznes hám isbilermenliktiń rawajlandırılıwı sebepli koplegen kishi sanaat kárxanaları qurılmaqta. Joqarıdaǵı faktorlar sebepli házirgi waqıtta kóp ǵana awıllıq qonıslarına kishi qala atı berildi. Nátiyjede ǵarezsizlikke shekem 60 procent xalqı awılǵa turatuǵın agrar respublika xalqınıń yarımınan kóbisi qalalarda jasamaqta (16-súwret).



1. Ózbekstanda qalalardıń payda bolıwına kóbirek qanday faktorlar tásir etpekte?
2. Kartadan paydalanıp:
 - a) paydalı qazılma kánleri; b) transport túyinleri; v) awıl xojalıǵı óndirisi tiykarında qurılǵan kishi qalalardıń atların dápterinizge jazıp alıń.
3. Siziń jasap turǵan yamasa sizge jaqın bolǵan qala qanday funkciyalardı (waızıpalardı) orınlaydı?
4. Siz xalıq qonıslarınıń qanday túrlerin bilesiz?
5. Xalıq isleri onıń geografiyalıq tarqalıwı hám tıǵızlıǵına baylanıslı ekenin mı-sallar menen túsindiriy.

III BAP. MILLIY EKONOMIKANÍŇ QURAMLÍQ DÚZILISI

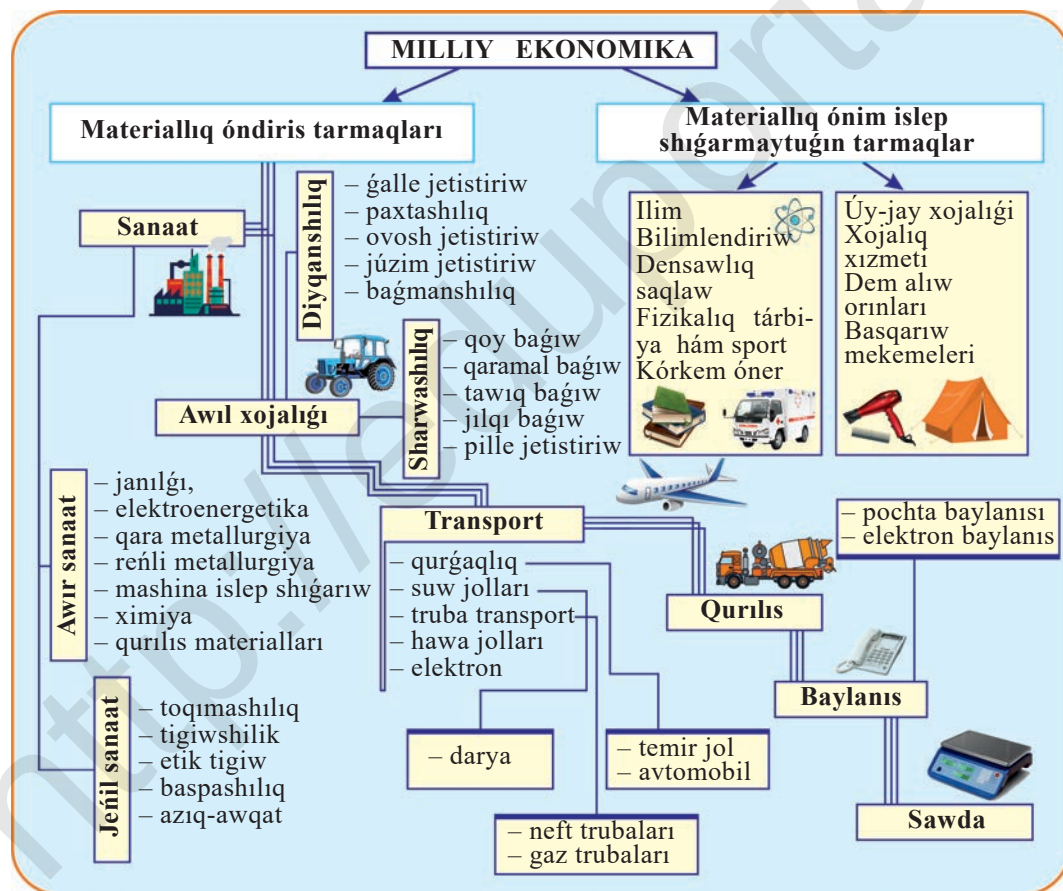
10-sabaq



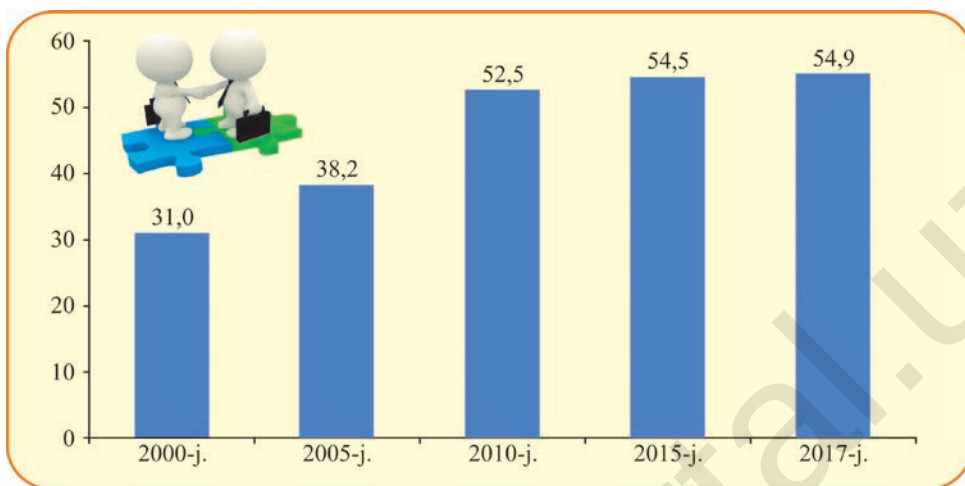
ÓZBEKISTAN MILLIY EKONOMIKASÍNÍŇ DÚZILISI

Dúnyanín siyasiy kartasında 1991-jıl 1-sentyabr kúni jańa gárezsiz mámleket – Ózbekistan Respublikası payda boldı. Sol kúnnen baslap ol «ózone tán hám ózine mas» rawajlanıw jolın tańladı. Bul joldın ózine tánligi mámleket ekonomikasın rawajlandırıwdın 5 principinde ayqın korsetilgen.

Ózbekistan ekonomikasın rawajlandırıw principleri: 1. Ekonomikanın



17-súwret. Ózbekstannın milliy ekonomikasın dúzilis.



18-súwret. Kishi biznestin jalpi ónimdegi úlesi (jalpi ishki ónimge salıstırǵanda procent esabında).

siyasattan ústin turıwı. 2. Mámleket reformalardıń baslamashısı. 3. Barlıq ta-rawlarda nızam ústinligi. 4. Kúshli sociallıq siyasatı ámelge asırıw. 5. Bazar qatnasıqlarına basqıshpa-basqısh ótiw.

Bazar ekonomikasına ótiwine baylanıslı Ózbekstan ekonomikasınıń dúziliwi pútkilley ózgermekte. Jaqın ótmishtegi awıl xojalıǵı jetekshi bolǵan mámleketimizde sanaatın salmaǵı asıp baratır. Garezsizliktiń dáslepki jıllarınan-aq awıl xojalıǵında paxtanıń jeke hákimligin saplastırıwǵa kirisildi. Al, sanaat bolsa avtomobil islep shıǵarıw, kompyuter texnikası, mobil telefonı, keń túrdegi elektrotexnika ónimlerin islep shıǵaratuǵın jańa tarmaqlar esabınan kóp tarmaqlı bola basladı. Mámleketimizde **2017–2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasını rawajlandırıwdıń bes ústin baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası** qabıl etilgen keyin, milliy ekonomikalıq quramın jetilistiriw jańa basqıshqa kóterildi. Solardan, Háreketler strategiyasınıń «Ekonomikanı rawajlandırıw hám liberallastırıw» dep atalǵan úshinshi baǵdarında milliy ekonomikanıń múnásipligi hám turaqlılıǵın támiyinlew, onıń quramında sanaat, xızmet kórsetiw tarmaqı, kishi biznes hám jeke isbilermenlik úlesin kóbeytiw wazıypası qoyılǵan. Sol sebepli mámleketimizde sanaatın, birinshi nábette awır sanaatın úlesi jedel ósip barmaqta. Usınday ózgerislerdiń nátiyjesinde **jalpi ishki ónim quramında sanaatın úlesi 30,6 procentten aslamin quramaqta** (2018). Bul kórsetkish 2000-jıl 14,2 procentten ibarat edi. Házirgi waqıtta mámleketimiz ekonomikası óz ara

baylanisqan sanaat, awıl xojalıq, transport, qurılıs, baylanıs, sawda, ilim, bilim, densawlıqtı saqlaw sıyaqlı tarmaqlardı óz ishine aladı (17-súwret).

Awır sanaat, ásirese, mashina sazlawshılıqtıń jedel rawajlanıwı awıl xojalıǵı, jeńil hám azıq-awqat sanaatı kárxanaları únemli nátiyjesi jaqsı mashina hám mexanizmler menen qaytadan támiyinleniwine, mámlekettiń qorǵanıw quwatınıń kúsheyiwine imkaniyat beredi. Eń áhmiyetlisi, mámleket texnikalıq jaqtan ǵárezsizlikten qutuladı.

Mámlekettiń bazar qatnasıqlarına basqıshpa-basqısh ótiwiniń jáne bir shárti kishi biznes hám jeke isbilermenlikti rawajlandırıw bolıp tabıladı. Kishi biznes hár tárepleme qollap-quwatlanıwı hám jáne de rawajlandırıw nátiyjesinde onıń jalpı ishki ónimdegi úlesi artıp barmaqta (18-súwret).

Ǵárezsizlikke shekem Ózbekstan awıl xojalıǵı, tiykarınan, **ekstenciv jol** menen rawajlanadı.



Ekstenciv xojalıq júrgiziw – óndiristi ilim-texnikanıń jetiskenlikleri hám zamanagóy mexanizaciya imkaniyatlarınń ornına tábiyǵıy baylıqlardı jedel ózlestiriwdiń esabına kóteriw usılı.

Ekstenciv xojalıq júrgiziw usılınıń nátiyjesinde janılıǵı, energiya, adam faktori, ásirese suw kóp jumsaladı. Suwdıń kóp jumsalıwı Aral apatshılıǵın keltirip shıǵarǵan edi. Jerden paydalanıwdagı qátelikler tábiyattıń pataslanıwına hám topıraq ónimdarlıǵınıń páseyiwine alıp keldi.

Demek, ekstenciv jol belgili bir waqıt ishinde rawajlanıwdı támiyinlegen menen, onıń unamsız aqıbetleri de boladı. Sol sebepli mámleketimiz intencivlik xojalıq júrgiziw usılına ótiw wazıypasın alǵa qoyıp otır.



Intensiv xojalıq júrgiziw – ilim hám texnika jetiskenliklerin ekonomikaǵa jedel engiziw, shiyki zat hám baylıqlardı únemlep, shıǵındı shıǵarmay tolıq paydalanıw usılı.

Intenciv xojalıq júrgiziw usılınan paydalanǵan halda shet eller menen birgelikte zamanagóy texnologiyaǵa tiykarlanǵan qospa kárxanalar shólkemlestirilip atır.

Ózbekstan milliy ekonomikasınıń **intenciv jol** menen rawajlanıwı miynet ónimdarlıǵı, ónimniń sıpatı hám islep shıǵarıw jetiskenliginiń jáhán dárejesine jetisiwin támiyinleydi.



1. Óndiristi intencivlestiriw degende neni túsinesiz?
2. Ekstenciv jol qanday nátiyjelerge alıp keledi?
3. Qaysı tarawlar materiallıq baylıq islep shıǵarmaytuǵın tarawlar esaplanadı?

11-sabaq

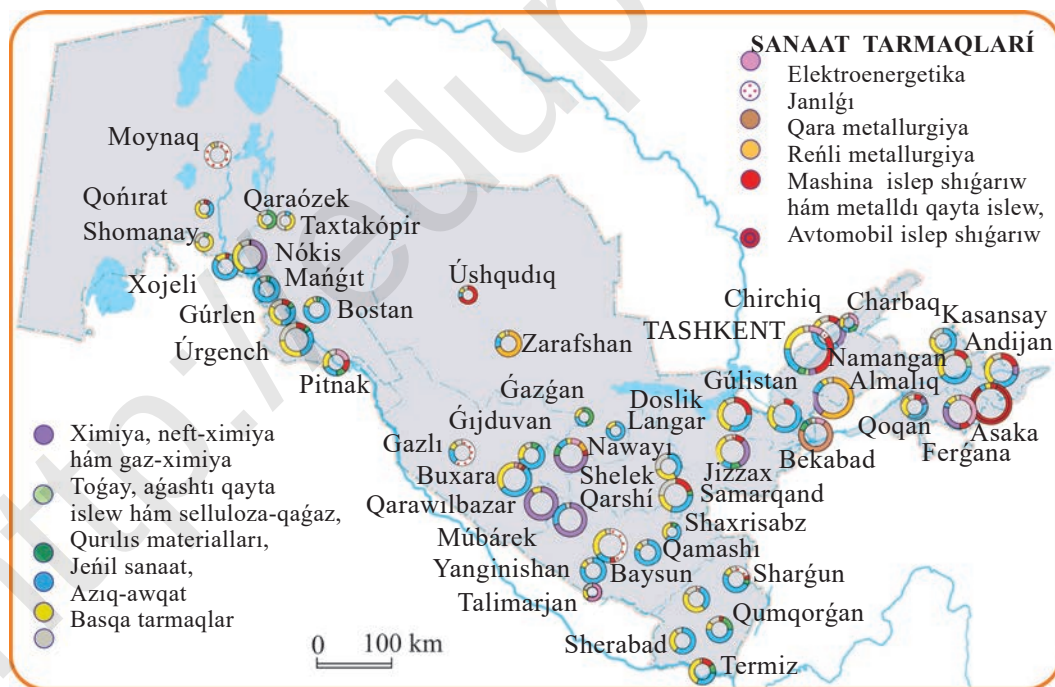


SANAAT – MILLIY EKONOMIKANIN TAYANISH TARMAGI

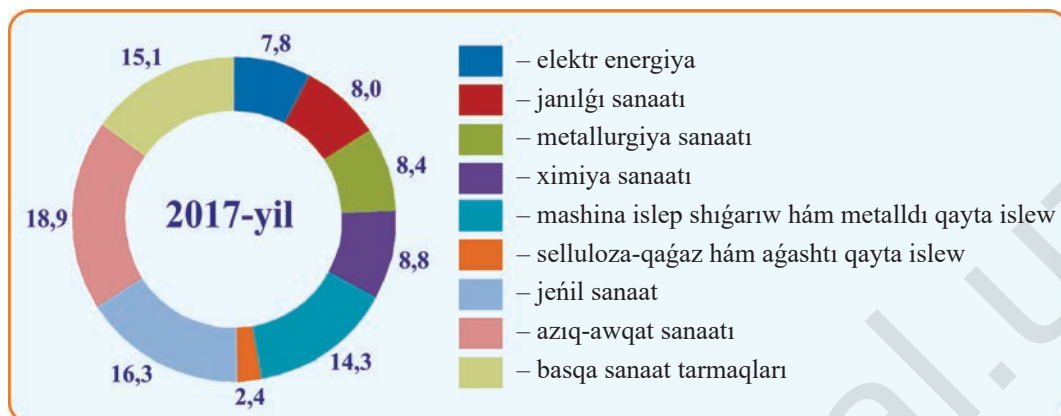
Ўárezsizlikke shekem elimiz, tiykarinan paxtashılıq penen qarakólshilikke ğana qánigelesken bolsa, búgingi kúnde Ózbekstannın ekonomikasi júzlegen qánigelesken tarmaqlar ğa iye (19-súwret).

Sanaat – milliy ekonomikanın materiallıq iygilikler islep shıǵarıwshı áhmiyetli tarmagı esaplanadı. Ekonomikanın barlıq tarmaqlarında texnikanın rawajlanıwı sanaatqa baylanıshlı. Sanaattın rawajlanıwı menen jańa xalıq qonısları, transport jolları salınadı. Awıl xojalıǵı, qurılıs, sawda-satıqtın rawajlanıw dárejesi ósedi, sanaattın rawajlanıwı menen tábiyattan paydalanıwda kúshli ózgeriske ushıraydı.

Ekonomikanın basqa tarmaqları sıyaqlı sanaatta túrli orınlarǵa kárxana (zavod, kán elektr stanciyası sıyaqlı)lardan ibarat. Sanaat kárxanalarının kópshilik bólegi mámlekettin mülki bolıp keldi hám búgingi kúni olar menshikleştiril-mekte. Menshikleştirilgen sanaat kárxanaları bazar qatnasıqlarına tán talap hám usınıslar tiykarında jumıs isleydi. Bul process sanaattın rawajlanıw dinamikasına



19-súwret. Áhmiyetli sanaat túyinleri.



20-súwret. Sanaat tarmoqlarının ónim islep shıǵarıw quramı (procent esabında).

da belgili dárejede tásir kórsetedi. Házirgi waqıtta Ózbekstan sanatatında gaz qazıp shıǵarıw, reńli metallurgiya, mashina sazlawshılıq hám metalldı qayta islew, jeńil hám azıq-awqat sanatatları jetekshilik qılmaqta (20-súwret).

Sanaat, awıl xojalıǵı hám trasporttıń aymaqlıq jaylasıwına bir qatar faktorlar tásir etedi. Solardan eń áhmiyetlisi ilim-texnikanıń oylap tabılıwları: energiya hám shiyki zattıń jańa túrleri, jańa texnologiyalıq procesler, jańa trasport úskenelerin paydalanıwdıń arqasınan óndiristi jaylastırıw principleri de jetilisedi. Kárxanalar shiyki zat, janilgi, energetika, suw hám hátte jumısshı kúshi (insan faktori)nen paydalanıw boyınsha kóp shiyki zat, kóp energiyatalap, kóp suw hám kóp miynet talap sapasında toparǵa bólinedi. Olardıń hár birine sáykes tayanış kárxana dógereginde onlap mayda kárxanalar óndiris boyınsha baylanıslı boladı. Buni **óndiristiń kombinat formasi** dep ataladı.

Kárxanalar hár qıylı kólemde boladı. Mısalı, ayırım tigiwshilik kárxanalarının kópshiligi bir ǵana imaratqa jaylassa, neftti qayta islew hám metallurgiya kombinatlarına usaǵan kárxanalar ortasha kólemde qala maydanına teń aymaqtı iyeleydi.

Texnikanıń rawajlanıwı dáwirinde miynet ónimdarlıǵın kóbeytiwde óndiristi oraylastırıwdan paydalanıladı.



Óndiristiń oraylasıwı – óndiristiń iri kárxanalarda toplanıwı.

Biraq ótken ásirdiń ortalarında payda bolǵan óndiristi dúziwdın bul túri házirgi waqıtta sociyallıq hám ekonomikalıq mashqalalardıń kúsheyiwine sebep bolmaqta.

Belgili bolǵanıday-aq, mámleketimiz xalqının derlik yarımı awıllarda

jasaydı. Awıl xalqın jumıs penen támiyinlew ushın qánigelesken kárxanalardı kóbirek awıllıq jerlerde qurgán maqul. Sol sebepli, úlken kombinatlardan kóre tar qanıgeliktegi ortasha hám kishi kárxanalar qurıwǵa tiykarǵı itibar qaratılmaqta. Bunıń nátiyjesinde **qánigelesiw**, yaǵnıy óndiristiń birdey ónim shıǵaratuǵın shólkemlesken túri payda boldı. Qánigelesken kárxanalarda jumısshılardıń mamanlıǵınan jaqsıraq paydalanıladı, ónim birligine jumsalatuǵın qárejet az boladı hám nátiyjede miynet ónimdarlıǵına erisiledi. Bunday qánigelesken kárxana ózine shiyki zat, detallar, mashina bóleklerin hám basqalardı jetkerip beretuǵın basqa kárxanalar menen kooperativlesiw baylanısların ornatadı.



Kooperativlesiw (birge islesiw) – tayar ónim tayarlawda bir qansha kárxana qatnasatuǵın óndiris túri.

Qánigelesiw hám kooperativlesiw sociyallıq miynet ónimdarlıǵın arttıradı. Ilim-texnika ashılıwları óndiriske izbe-iz engiziw ushın ilimiy óndiris birlespeleri shólkemlestiriledi. Bunda mashinalar hám materiallardıń jańa túrlerin jaratıwshı ilimiy izertlew institutları menen olardı islep shıǵarıwshı kárxanalar óz ara birlesedi. Sonın menen birge turli tarmaqlar arasında óndiris baylanıslarınıń kúsheyiwi júz beredi. Óndiris procesi óz ara baylanısqan tarmaqlardan tarmaqlar aralıq kompleksler payda boladı.



Kompleks – óndiristi dúziwdiń ekonomikalıq nátiyjelilikke qaratılǵan áhmiyetli túri..

Komplekste qaysı tarmaqlar áhmiyetli, jetekshi bolsa, tarmaqlar aralıq kompleks usı atama menen ataladı. Házirde Ózbekstannıń milliy ekonomikasında bir neshshe tarmaqlar aralıq kompleksler qalıplesken. Sońǵı temalarda olardı birme-bir korip shıǵamız.



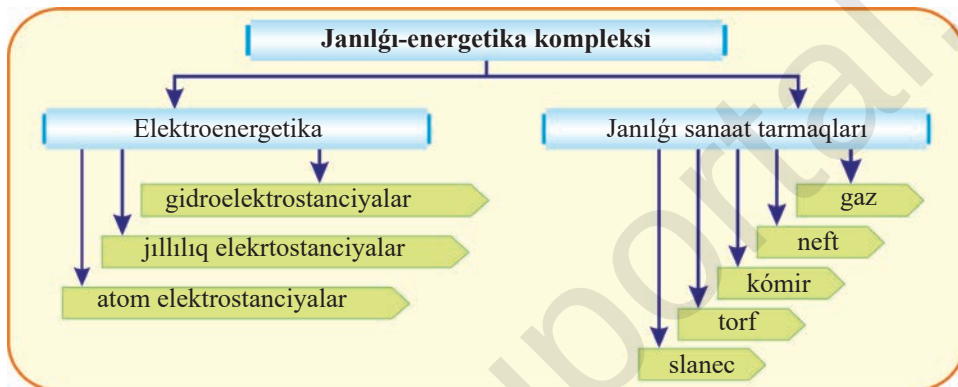
1. Óndiristiń irileniwi dep nege aytıladı?
2. Óndiristiń qánigelesiwi hám kooperativlesiwi degende neni túsinemiz? Qánigelesken kárxanalar qanday qolaylıqqa iye?
3. Gárezsizlikten keyingi dáwirde ortasha hám kishi kárxanalardıń qurılısına dıqqat awdarılıwınıń sebebi ne?

12-sabaq



JANILGI-ENERGETIKA KOMPLEKSI

Bul komplekske janilgi (janilgini qazip aliw hám onı qayta islew), elektroenergetika jáne ximiya sanaatları kiredi (21-súwret). Elektr energiyasın islep shıǵarıw hám onnan paydalanıw mámleket ekonomikası rawajlanıwının áhmiyetli faktori esaplanadı. Iлимпазлар quyash, samal, geotermal energiya sıyaqlı tawsılmaıtuǵın energiya derekлерinen keń kólemde paydalanıw jolların izlemekte.



21-súwret. Janilgi-energetika kompleksi quramı.

Energetika baylıqlarına **janilgi baylıqları** (kómir, neft, gaz, torf, slanec, otın) hám **gidroenergiya baylıǵı** (dáryanıń joqarıdan túsip turǵan suwının energiyası) kiredi. Janilgi baylıqları mámleketimiz ekonomikasınıń barlıq tarmaqları ushın energiyanıń tiykarǵı dereǵı. Janilginiń hár qıylı túrлерiniń salmaǵın salıstırıw ushın olar shártli janilgıǵa aylandırıladı.



Shártli janilgi dep 1 kg taskómir janǵanda payda bolatuǵın (7 mln kal) energiyaǵa aylanadı. Onıń jıllılıq koefficienti dárejesi 1 ge teń. Basqa janilgılar janǵanda payda etetuǵın jıllılıq 1 kg taskómirdeń jıllılıq koefficienti, yaǵnıy 1 ge salıstırmalı bahalanadı (22-súwret).

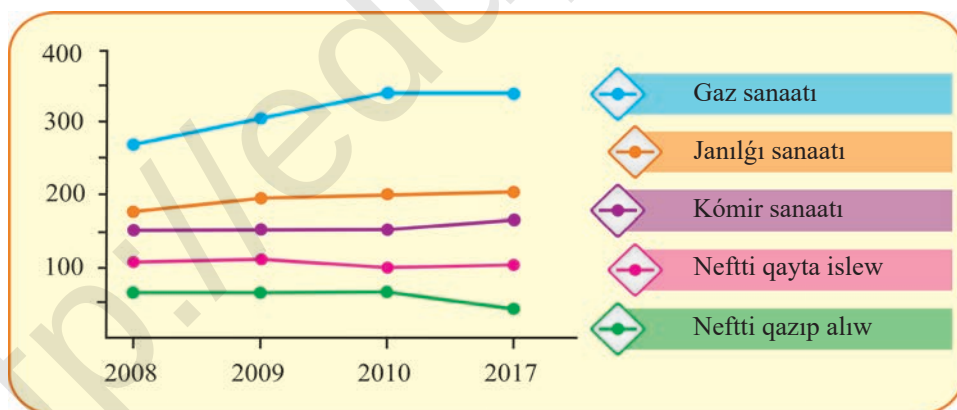
Jıllılıǵı (kaloriyası) az bolǵan janilgılar (torf, slanec, qońır kómir) qazıp alıńǵan jerde paydalanıwı maqsetke muwapıq. Sebebi olar uzaq aralıqlarǵa tasılǵanda qımbatqa túsedi. Sol sebepli olar jergilikli janilgi esaplanadı. Janilgi baylıqlarınıń mánisi tek kaloriyasına ǵana baylanıslı bolıp ǵana qoymay, paydalanıw imkaniyatına, qazıp shıǵarıw qárejetine

Janilgi túri	1 kg janilgi janganda shıgatuğın jıllılıq		Jıllılıq koefficienti
	Djoulda	Kaloriyada	
Tábiyǵıy gaz	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Neft	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Taskómir	$2,9 \cdot 10^7$	$7,0 \cdot 10^6$	1,0
Qońır kómir	$1,3 \cdot 10^7$	$3,1 \cdot 10^6$	0,45
Janıwshı slanec	$1,8 \cdot 10^7$	$2,1 \cdot 10^6$	0,30
Torf	$1,4 \cdot 10^7$	$3,4 \cdot 10^6$	0,48
Qurǵaq otın	$1,0 \cdot 10^7$	$2,4 \cdot 10^6$	0,34

22-súwret. Hár qıylı janılıǵılardıń jangandaǵı jıllılıǵı.

de baylanıslı. Eń únemli janilgi neft hám gaz, sebebi olardı qazıp shıǵarıw hám isletetuğın jerge trubalar arqalı jiberiw arzan túsedı. Soǵan baylanıslı hár túrli janilǵını qazıp shıǵarıw hám onnan paydalanıw kólemi dawirlik ózgerip turadı (23-súwret).

Hár qıylı janılıǵılardı qazıp shıǵarıw hám islep shıǵarılǵan energiya (kirim) jáne olardan ekonomikada paydalanıw (sarplaw) qatnası **janilgi-energetika balansı** dep ataladı.



23-súwret. Janilǵını sarıplaw dinamikası (1995-jılǵa salıstırǵanda procent esabında).

1. Energetika baylıqlarınıń tiykargı túrlerin aytıp berıń.
2. Janilgi-energetika balansı degende neni túsinesiz?
3. Ózbekstan janilgi-energetika balansında qanday ózgerisler bolmaqta hám bunıń sebebi ne?

13-sabaq



NEFT HÁM GAZ SANAATÍ

11-sabaq temasidan janilgi sanaatini jalpi sanaat onimidegi salmagin aniqlan.

Gaz sanaati. Janilgi sanaatini en jas tarmagi bolgan gaz sanaati keyingi jillarda tez pat penen rawajlanbaqta. Gaz – janilginin juda arzan turi. Gazdan sanaatta da, xojaliqta de paydalaniladi. Gaz qimmat bahali ximiyaliq shiyki zat. Janilginin basqa turlerine qaraqanda gaz hawani az pataslaydi.

Mamleketimizde komin ham neftke qaraqanda tabiiyiy gaz anagurlim kop. Gaz kanleri neft kanleri menen jaqin jaylasqan. Gazdin azgantay bolegi (joldas gaz) neft penen birge qazip alinadi, biraq gazdin negizgi bolegi taza gaz kanlerinen alinadi. Respublikamizda otken asirdin ortalarda daslep Fergana oypatindagi neft kanlerinde ushirasatugin joldas gazden sanaatta ham xaliqtin talabin qanaatlantirivda paydalanila basladi. Sol waqitlarda Ozbekstanda jilina ortasha 9 mln kub metr tabiiyiy gaz qazip shigarilgan bolsa, al hazir bir jilda qazip alinip atirgan gaz 60 mlrd kubometrge jaqin. Tabiiyiy gazdan paydalanivdin sharapati menen mamleket janilgi balanisida kushli ozgeris juz berdi.

Neftti eksport qilivshi mamleketler sholkem – OPEKni arnawli magliwmatlarina qaraqanda Ozbekstan tabiiyiy gaz qazip alivshi mamleketler reytinginde 14-orindi iyeleydi (24-suwret).

Fergana oypatidan tisqari Buxara, Surxandarya ham Qashqadarya

№	Mámleket	Jilina mlrd metr ³	Úlesi (%)	№	Mámleket	Jilina mlrd metr ³	Úlesi (%)
1	AQSH	751,063	20,66	10	Türkmenstan	81,765	2,25
2	Rossiya	642,242	17,66	13	BAA	61,084	1,68
3	Iran	226,905	6,24	14	Ozbekstan	57,700	1,59
4	Qatar	182,830	5,03	15	Avstraliya	56,293	1,55
5	Kanada	174,051	4,79	16	Niderlandiya	50,543	1,39
6	Qitay	136,628	3,76	18	Ull Britaniya	43,022	1,18
8	Saudiya Arab	110,860	3,05	22	Meksika	41,227	1,13
Derek: OPEK, 2017-j.				26	Hindistan	31,139	0,86

24-suwret. Ozbekstannin tabiiyiy gaz qazip alivshi mamleketler arasindagi ornı.

wálayatları jáne Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵınan bay tábiyǵıy gaz kánleriniń tabılıwı menen Ózbekstan gazdı eksport qıla basladı (25-súwret).

Gaz trubaları arqalı jiberilgenlikten transport qárejeti hár qanday janılıǵını tasıwdan arzanǵa túsedı.

Gaz trubalarınıń uzınlıǵı tez kóbeyip barmaqta. Dáslepki tábiyǵıy gaz trubaları Fergana oypatında qurılǵan edi. Ózbekstanda ıssı kúnlerdiń kópliginen tek qıs kúnleri gaz kóp talap etiledi. Gazdı kóp paydalanatuǵın Tashkent, Fergana, Andijan sıyaqlı qalalarda jazda únemlengen gazdı jer astı saqlaǵıshlarında jıynap qoyıp qısta paydalanıladı. Gaz sapalı janılıǵı bolıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge ol ximiya sanaatınıń qımbat bahalı shiyki zatı da bolıp tabıladı. Gazǵa bolǵan talap ximiya, jıllılıq elektr stanciyaları hám xojalıqta barǵan sayın kóbeymekte. Usıǵan baylanıslı qosımsha gaz shıǵarıw jolların izlenip atır, gaz trubalarınıń gaz ótkeriw imkanıyatı asırılmaqta.

Neft sanaatı. Neftsiz házirgi zaman ekonomikasın júrgiziw múmkin emes. Neft shiyki halında isletilmeydi. Qayta islew nátiyjesinde onnan hár túrli janılıǵı, yaǵnıy ximiyalıq ónimler alınadı. Neftti qazıp shıǵarıw qárejeti kómirdi qazıp shıǵarıw qárejetinen orta esapta 4 yese az. Milliy ekonomikada neftten keń paydalanıw júdá kóp qárejetti únemlewge imkanıyat beredi.



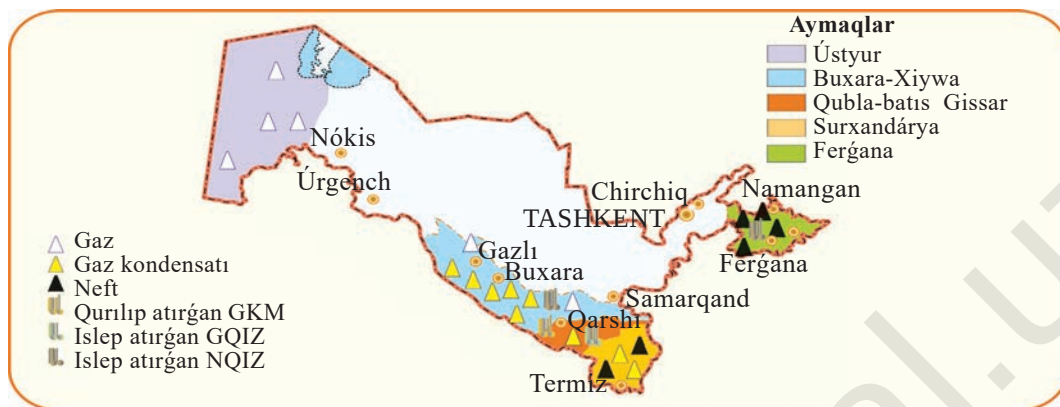
Ónim birligin alıw (aytayıq, 1 t neftti qazıp shıǵarıw) ushın ketetuǵın pulda óz kórinisin tapqan barlıq qárejet **ónimniń ózine túser bahası** dep ataladı.

Neftniń ózine túser bahası onıń qanday tereńlikten alınıp atırǵanına qaraǵanda, kóbirek kánniń neftke qanshelli bay ekenine baylanıslı. Neft qazıp alıwdıń eń arzan usılı fontan usılı bolıp, bunda neft qudıqlarınan kándegi basım menen atlıǵıp shıǵadı. Basım azayǵan jaǵdayda ol túrli usıllar menen kóterip turıladı. Neftti nasoslar járdeminde shıǵarıp alıw da keń



25-súwret. Múbárek gazdı qayta islew kárxanası.

tarqalǵan. Gaz sıyaqlı neftti de trubalar arqalı jiberiw onı tasıwdıń eń arzan hám qáwipsiz usılı (*temir jolda tasıwǵa qaraǵanda 4 ese arzanǵa túsedı*). Truba transportı neftti tutınıwshılarga qaraǵanda bir bapta jetkerip beriwdi támiyinleydi. Hár túrli transport qurallarına júklew-túsiriwdegi ısırapkershilikke jol qoymaydı.



26-súwret. Neft-gazlı zonalar.

Aldıńǵı waqıtlarda neft qay jerde qazıp shıǵarılsa, sol jerde qayta islenetuǵın edi. Házirgi waqıtta neftti qayta islew sanaattıń ónimleri qay jerde kóp paydalanılsa, neft sol jerdege jetkerilip qayta islenedi. Usılay islenbese, neft ónimleriniń hár bir túrin jiberiw ushın arnawlı trubalar kerek bolıp, transport qárejetleri qımbatlasıp ketedi.

Mámleketimizde alıp barılǵan geologiyalıq izertlew jumısları nátiyjesinde kóplegen gaz-neft kánleri tabılıp atır (26-súwret). Atap aytqanda, 1992-jılı Namangan wálayatında Mıńbulaq neft káni ashıldı.

Neftke bolǵan talaptıń úzilissiz artıp baratırǵanın esapqa alıp, Buxara wálayatında jılına 5 million tonna neftti qayta isley alatuǵın kombinat qurıldı. Bul kárxana 1997-jıldan ónim bere basladı. Házir 50 túrden aslam neft ónimleri islep shıǵarılıp atır.



Ózbekstanda qollanıwǵa jetispey atırǵan neft shet elden import qılınbaqta. Házirde neftti qayta islew kárxanaları bir jıldı 11 mln tonna neftti qayta islew quwatına iye.

Rawajlangan mámleketlerge salıstırılǵanda bizde energiyadan paydalanıw quramında neft ónimleriniń úlesi anaǵurlım joqarı. Janılıǵı-energetika balansında neft ónimleriniń úlesi keleshekte azayıwı zárúr. Bunıń ushın bar avtomobil hám traktorlardı jańa únemli texnologiya menen qurallandıırıw kerek boladı. Bul kóp qárejetti talap etetuǵın hám anaǵurlım qıyın wazıypa. Sonlıqtan, jaqın on jıllıqta da janılıǵı-energetika balansında nefttiń úlesi turaqlı saqlanıp qaladı.



1. Dáslepki iske qosılǵan gaz kánlerin geografiya dápterinińge jazıń.
2. Gaz trubaları qaysı qalalarda qaysı kánnen keliwin kartadan anıqlań.
3. Neft alınatuǵın kánlerdi kartadan anıqlań.
4. Gaz hám neftti qayta islew kárxanaların jaylastırıw qanday ulıwmalıqqa iye?

14-sabaq



KÓMIR SANAATÍ

Bul sanaattín quramında bir neshshe kómir káni bar. Olardagı kómir qorı 2 mlrd tonnanı quraydı. Dáslepki kómir Angren káninen 1950-jıllarda qazıp alınğan. Kómir káni jer betine jaqın jaylasqan. Onda kómirdiń 9/10 bólegi ashıq usılda qazıp alınadı (27-súwret).

Ashıq usılda hár bir shaxtyordıń qazıp alatúgın kómiri shaxta usılındağıdan 6 ese ónimli boladı. Sonıń menen birge karyer qanshelli úlken bolsa, qárejet sonshelli az boladı. Angren kómiri sapası tómén – qońır kómir. Sonday bolsa da, Ózbekstandağı basqa kómir kánlerindegige qaraǵanda kómir qorı kóp hám paydalanıwshılarga jaqın, jer betinde jaylasqanlıqtan kómir qazıp shıǵarıw tez ósti. Kómirdiń tiykargı bólegi káńge jaqın jerde jaylasqan JES da isletiledi. Bir bólegi bolsa, jerdiń astında gazǵa aylandırıladı. Kómirdiń quramında siyrek gezlesetuǵın hám tarqalıp jaylasqan elementler jáne kóp muǵdarda gilmaya ushırasadı, bir jola olardan paydalanıw kánniń nátiyjeliligini jáne de arttıradı. Biraq, kómirdiń ashıq usılda qazıp alınıwı aqıbetinde úlken-úlken jer maydanların kán shıǵındıları bánt qılıp, tütün hám qurımnan awıl xojalıǵı kóp zıyan kórip atır.



27-súwret.
Angren káninde
kómirdiń ashıq usılda
qazıp alınıwı.

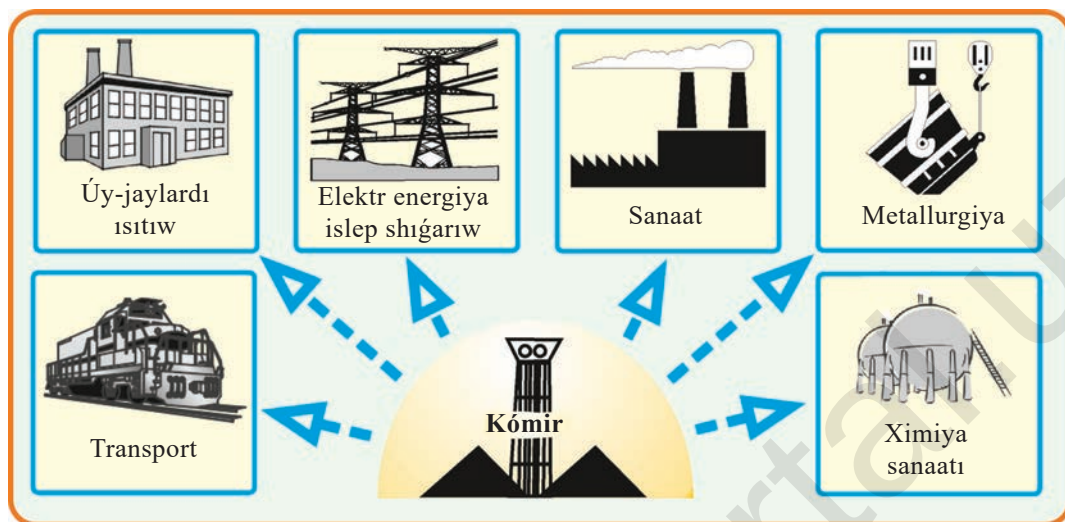
Bunday qolaysız jaǵdaydıń sharası sıpatında kómir sanaatınan zıyan kórgen maydanlar **rekultivaciya** qılınbaqta, yaǵnıy qayta tiklenbekte, shaxtalardıń shıǵındısınan payda bolǵan tóbeliklerdi ósimlikler menen qaplaw, kómirdi trubalar arqalı tasıw ilajları kórilmekte.

Surxandárya wálayatının Sarıasiya rayonında 1950-jılı Shargun kómir káni iske túsirilgen. Kándegi kómir joqarı sapalı taskómir bolıp, ol shaxta usılında qazıp alınadı. Kómirdiń maydası qazıp alınğan jerde briket qılınadı.



Briket – kómir untaǵın basım astında yamasa jabısqaq zatqa aralastırıp sharik kórinisine keltirilgen ónim.

Kómir tawlardıń ústinen uzınlıǵı 17 km den aslam aspa sım jolınıń járdeminde temir jolǵa jetkerip beriledi. Angren, Shargun hám Baysun



28-súwret. Milliy ekonomikada kómirde paydalanıw.

kánlerinen jılına 4 mln tonnaǵa jaqın kómir qazıp alınbaqta. Biraq, bul muǵdar Ózbekstannıń kómirge bolǵan talabın qanaatlandıra almaydı. Sebebi, metallurgiya, ximiya usaǵan sanaat tarmaqlarınıń rawajlanıwı kómirge bolǵan talaptı asırıp jibermekte (28-súwret).

Solay etip, Ózbekstanda kómirdeń tiykarǵı qorları Angren, Sharǵun hám Baysun kánlerinde jaylasqanlıǵın bilip aldıq.

Kómir sanaatına tiyisli jáne bir maǵlıwmattı bilip qoyın. Mámleketimizde qazıp alınıp atırǵan kómirdeń derlik hámmesi (97,4 procenti) qońır kómir, qalǵan bólegi taskómir. Mámleketimizde kómir qazıp alıwdıń jáne bir ózgesheligi sonda, onıń 90-95 procenti ashıq usılda qazıp alınadı.

Tábiyǵıy gaz sanaatı endi ǵana qalıplesip atırǵan jıllarda (1961-jıl) Angren kómir káninde jer astı gazogeneratorlarında kómirde joqarı basımdaǵı hawa járdeminde gazǵa aylandıratuǵın «Jerastıgaz» stanciyası iske túsirilgen edi. Házirde onnan únemli paydalanıp, qońır kómirdeń bir bólegi jer astında gazǵa aylandırılmaqta. Solay etip, ashıq usılda qazıp alınatuǵın kómirdeń de áhmiyeti artıp barmaqta.

1. Mámleketimizdeń kómir, neft, gaz kánleri qay jerlerde jaylasqan?
2. Janılıǵı sanaatı keleshekte qalay ózgeredi?
3. Sharǵun kómir káni menen Angren kómir kániniń ózine tán ózgeshelikleri nede?

15-sabaq



ELEKTROENERGETIKA

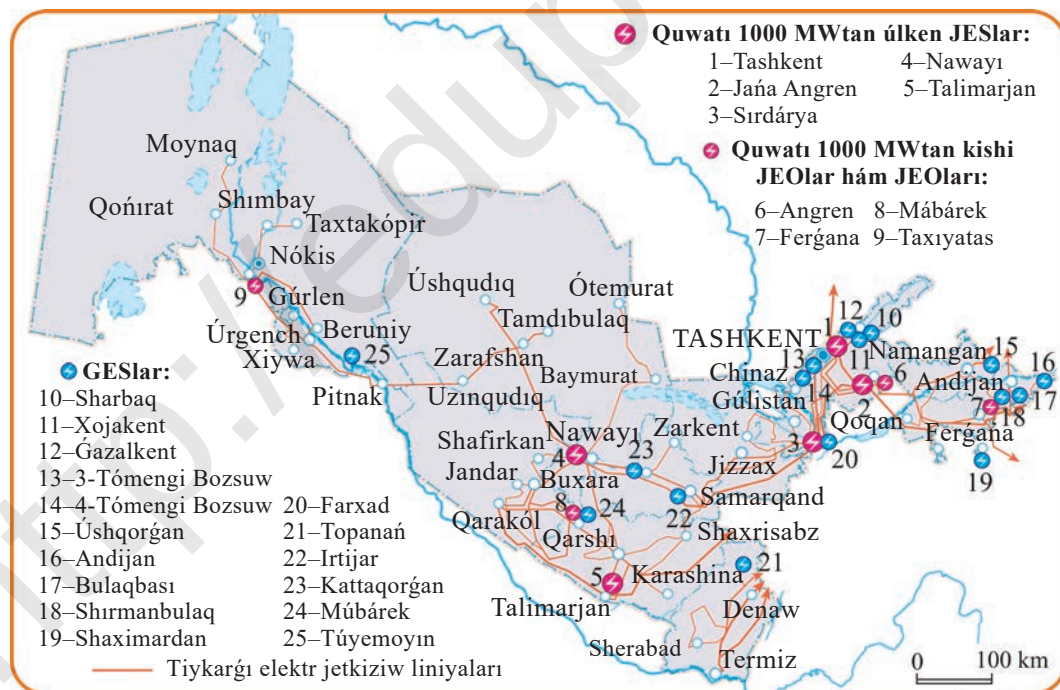
11-sabaq temasinan elektroenergetikanın jalpı sanaat onimindegi salmağın anıqlañ.

Milliy ekonomikanı tez pát penen rawajlandırıw ushın elektr energiya islep shıǵarıwdı basqa tarmaqlarǵa qaraǵanda jedellirek rawajlandırıw lazım.



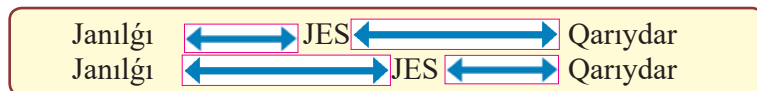
Mámlekette islep shıǵarıp atırǵan elektr energiyanın **90 procentke jaqın jıllıq elektrostanciya (JES)ları** berip atır.

Ózbekstanda Sırdárya, Tashkent, Angren, Jana Angren, Nawayı, Taxiýatas, Talimarjan sıyaqlı iri JESları bar (29-súwret). JES anaǵurlım tez hám arzan qurıladı. Ekonomika ushın elektr energiyasınıń ózine túser bahasınıń tómén bolǵanı maqul. Elektr energiyasınıń ózine túser bahası, dáslep elektr stanciýalarında isletiletuǵın janılgını qazıp alıw hám tasıp alıp keliw qárejetlerine baylanıslı. Sonın ushın, elektr stanciýaların qurıw ushın orın tańlaǵanda janılgını tasıp alıp keliwge hám elektr energiyasın jetkerip beriwge ketetuǵın qárejetler salıstırıldı.



29-súwret. Ózbekstandaǵı tıykarǵı elektr stanciýalar hám elektr jetkiziw liniyaları.

Eger janilg'ini tasip keliw qarejeti elektr energiyani jetkerip beriw qarejetinen artiq bolsa, elektr stanciyasin janilgi deregine jaqin jerge qurıw, eger energiyani jetkerip beriw qımbatqa tüsse, onı qarıydarğa jaqin jerge qurıw paydalı (sxemağa qarań).



(Tiykarlap berin!
Nege sonday?)

Elektr energiyasin jetkerip beriw aralıgı ilim-texnikanın rawajlanıwı menen jıl sayın uzayıp barmaqta. Elektr energiyanın sımlar arqalı jetkerip beriliwi onın abzallıqlarınan biri bolıp tabıladı. Ekonomikanın barlıq tarmaqlarında elektr energiyasınan paydalanılıwı elektr energiyasınan ekinshi áhmiyetli abzallıgı. Jergilikli janilgıdan keń paydalanıw mümkinligi úshinshi abzallıq hám elektr energiyani kúshli elektr stanciyalarda ilsep shıgarıw imkaniyatı tórtinshi abzallıq bolıp esaplanadı.

Angren hám Jańa Angren JESların kómir kánine jaqin jerge jaylastırılğanlıgı neni ańlatadı?

Elektr energiyası júdá kóp paydalanılatuğın jerlerde elektr stanciyalar basqa jerlerden alıp kelinetuğın janilgıga mólsherlep qurıladı. JESlardın júdá úlkenligi basqa wálayatlardı da elektr menen támiyinleydi.



30-súwret. Talimarjan JES.

Bir ǵana Sırdárya JESnıń ózi jılına 13 mlrd kW saat elektr energiya beredi. Ǵárezsizlik jıllarında Qashqadárya wálayatında Talimarjan JES nın 800 MW lı birinshi blogının iske túsiriliwi tarmaqdağı úlken joybarlardan biri dep bahalandı (30-súwret).

Kópshilik JESlar elektr energiya menen bir waqıtta jıllılıq energiyasında islep shıgaradı.



Bir waqıttın ózinde jıllılıq energiyasında islep shıgaratuğın elektr stanciya **jıllılıq elektr orayı (JEO)** dep ataladı.

Olarda elektr energiyani islep shıgarıw procesinde payda bolǵan ıssı suwdan ıssıxanalardı, imaratlardı ısıtıwda da basqa óndiris zárúrlikleri ushın paydalanıladı. Biraq ıssı suw 20 km den alıs aralıqta suwıp qaladı. Sol sebepli JEolar iri kárxanalargá jaqin orınlarda hám úlken qalalarda ǵana qurıladı. Ózbekstanda Fergana, Múbárek hám Tashkent JEoları bar.

Gidroelektrostanciyalar (GES)da energiya islep shıǵarıw tábiyǵıy suw aǵısınıń kúshine tiykarlanadı. Sonlıqtan, GESlar islep shıǵargan energiyanıń ózine túser bahası arzan boladı (quwatı teń bolǵan JESlardaǵıdan tórt ese arzan). Taw dáryalarınan qurılǵan GESlarda eń arzan elektr energiyası islep shıǵarılıp atır.

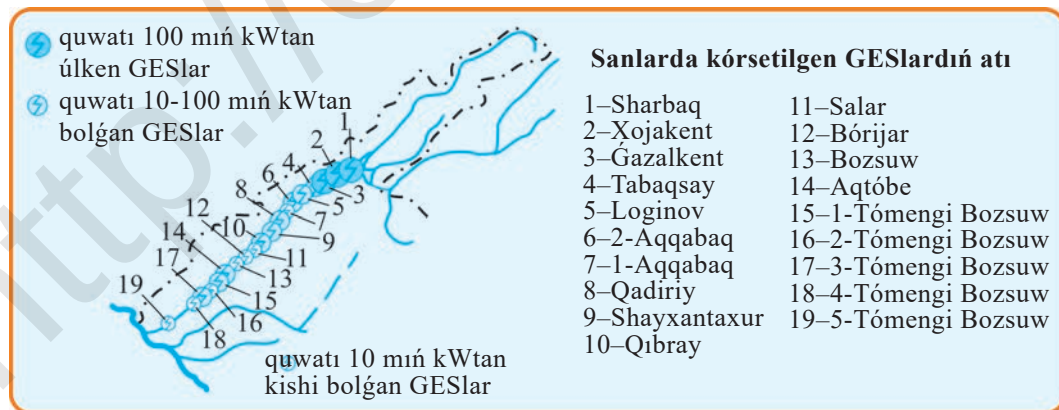
Ózbekstanda suw quwatı derekleriniń bar ekenligi hám sonıń menen bir waqıtta jıllılıq elektr stanciyalarında paydalanıwǵa janılıǵı bolmaǵanlıǵı sebepli dáslep, tiykarınan, GESlar qurılǵan. Mámleketimizde birinshi GES 1926-jılı Bozsuw kanalında qurıldı. Sońın ala qurılǵan Xishraw, Túyemoyın, Farhad, Xojakent GESları mámleket sanaatınıń rawajlanıwında úlken ámiyetke iye bolǵan. Ózbekstanda GES qurıw menen bir waqıtta elektr energiyasın islep shıǵarıw, jerlerdi suwǵarıw, xojalıqlardı suw menen támiyinlew, balıqshılıqtı rawajlandırıw imkaniyatları payda boladı.

Tez aǵatúǵın dáryalarda GESlardı bir-birine jaqın qurıw múmkin. Nátiyjede Chirchiq – Bozsuw energetika qurılısındaǵı sıyaqlı GESlar kaskadı qalıpleseı. Bul kaskad GESlar sanı (19) boyınsha dúnyada aldınǵı orınlardıń birin iyeleydi (31-súwret).

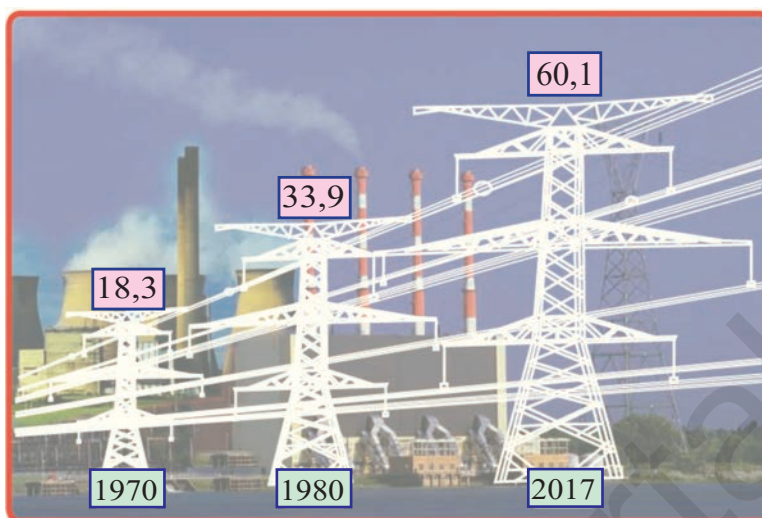


Ózbekstandaǵı jıllılıq elektr stanciyalar hám gidroelektrostanciyalardıń **uluwma sanı 37 ni** quraydı. Elektr stanciyalarda jılına 60 mlrd kW h átirapında elektr energiya payda etilmekte (32-súwret).

Elektr energiyasın payda etiwdiń zamanagóy jollari. Dúnyanıń túrli mámleketlerinde geografıyalıq orńı jáne tábiyǵıy shaǵdaylarınan kelip shıǵıp elektr energiyanı dástúriy usıllar menen bir qatarda ázeliy bolmaǵan jollar arqalı payda etiw de kúsheyip barmaqta. Mısalı, atom elektrostanciyaları



31-súwret. Chirchiq-Bozsuw gidroenergetika kaskadı.



32-*súwret*. Elektr energiyasın islep shıǵarıwdıń ósiwi (mlrd kW·h).

(AES), samal energiyası, quyash energiyası, teńiz suwınıń qalqıwınan alınǵan energiyalar usılar qatarına kiredi.

Mámleketimizde xalıq sanınıń jıl sayın kóbeyip baratırǵanı hám soǵan baylanıslı elektr energiyaǵa da bolǵan talaptıń artıp baratırǵanı energiya payda etiwdiń ázeliy bolmaǵan jollarınan da paydalanıwǵa tuwrı kelmekte.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, búgingi kúnde Ózbekstanda elektr energiyasına bolǵan talap 69 milliard kW·h tı quraydı. Joqarıda elektr energiysınıń tiykarǵı bólegin jıllılıq elektrostanciyalarında payda etip atırǵanlıǵı ayıldı. Bunıń ushın jılına 16,5 milliard kub metr tábiyǵıy gaz, 86 mın tonna mazut hám 2,3 million tonna kómir sarıplanbaqta (2018-j.).

Keleshekte ekonomikanıń ósiwi, xalıq sanı hám turmıs dárejesiniń ósiwiniń esabına elektr energiyasına bolǵan talaptıń jáne de joqarılawı kútilmekte.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyayev elektr energiyasın islep shıǵarıw boyınsha aytıp: «Bul tarmaqda tek tábiyǵıy gaz hám kómirde paydalanıwdı dawam ettire bersek, olardıń qorları belgili waqıttan keyin taw-sılıp qalıwı múmkin. Bul keleshek áwlad aldındaǵı keshirip bolmaytuǵın qáte hám jinayat boladı», degen pikirlerdi bildiredi.

Sol sebepli, Ózbekstan tariyxında birinshi mártebe mámleketimiz aymaǵında AES qurılıwı kútilmekte. AES, tiykarınan jıllılıq energiyasın islep shıǵarıwǵa mólsherlengen, yadro reaktori hám basqa kerekli tutas qurılımlardı óz ishine alǵan iri kompleks bolıp esaplanadı. Basqa jıllılıq elektr stansiyalarınan parıqlı túrde, AESlarda elektr quwatın alıwda aktiv radioaktiv element – uran atomlarınan paydalanıladı. 1 kg uran (shártli uran janılıǵı)

2,5 min tonna kómir janganda beretuğın muğdarda jıllılıq beredi. Xalıq aralıq atom energiyası agentliginiń mağlıwmatlarına qarağanda, házirde dúnyanıń 31 mámleketinde AESlar islep turıptı.

Sol sebepli, Ózbekstanda tınıshlıq maqsetinde paydalanıw ushın atom energetikasın qurıwǵa kirisiledi. Rossiyanıń «Rosatom» mámleketlik korporaciyası menen birgelikte atom elektr energiyasın qurıw boyınsha kelisimge erisildi. Bul komplekste 2 energobloktan ibarat, hár biriniń quwatı 1 min 200 megavatt bolıwı kútilmekte. Atom elektr stanciyası ushın dúnyadaǵı eń qáwipsiz hám zamanagóy energoblok tańlap alındı. Onı 2028-jılǵa shekem iske túsiriw rejelestirilgen.

Atom elektr stanciyasın qurıw nátiyjesinde jılına 3,7 milliard kub metr tábiyǵıy gaz tejeledi. Bul derek qayta islenip, joqarı qosılǵan muğdarlı neft-ximiya ónimleri isilep shıǵarıladı.

Atom elektr energiyası ekologiyalıq taza boladı. Bunday stanciyalar zıyanlı iyis gazın payda etpeydi. Nátiyjede tábiyǵıy gazdı jaǵıwdan payda bolatuǵın hám qorshaǵan átirapqa tarqalatuǵın iyis gazınıń kólemi jılına 3 mln tonnaǵa azayadı.

Energiyanıń jańa dereklerin tabıw hám ózlestiriw boyınsha ilimiy izleniwler alıp barılmaqta. Mine usınday izleniwlerdiń nátiyjesinde Tashkent wálayatınıń Parkent rayonında *Quyash energiyasınan* paydalanatuǵın «Fizika-Quyash» qurılıması islep tur.

Elektrlestiriwdiń joqarı dárejesi energetika sistemalarınıń júzege keliwi bolıp tabıladı. *Energetika sisteması* sebepli jıl pasıllarına hám sutkanıń qaysı waqtı bolıwına qaramastan, tutınıwshılar elektr energiyası menen bir bapta támiyinlenedi.



Hár qıylı elektr stanciyaların joqarı voltlı elektr liniyaları menen birlestirip, bir oraydan basqarıp turılıwı *energetika sisteması* dep ataladı.

Ózbekstandaǵı barlıq iri elektr stanciyaları óz ara birlestirilip, jalǵız energetika sisteması júzege keltirildi. Mámleketler aralıq elektr energiya import-eksportı Ózbekstan energetika sisteması járdeminde qolay ámelge asırılıp atır.

Ózbekstan óz talabınan awısqaqan elektr energiyanı Tájikstan, Qazaqstan hám Awǵanstanǵa eksport etpekte.



1. Tábiyǵıy gaz benen isleytuǵın JESlardan besewiniń atın hám qay jerde jaylasqanın aytıń.
2. «Ónimniń ózine túser bahası» dep nege aytamız? Ózbekstannıń túrli jerlerinde islep shıǵarıılǵan elektr energiyasınıń ózine túser bahasınıń birdey emesligine sebep ne?
3. Energetika sisteması degen ne? Ol qanday ekonomikalıq payda keltiredi?
4. Úyińizdi jaqtılıdırıw turǵan elektr quwatı qaysı elektr stanciyasında islep shıǵarılıp atırǵanı haqqında oylanıp kóriń.

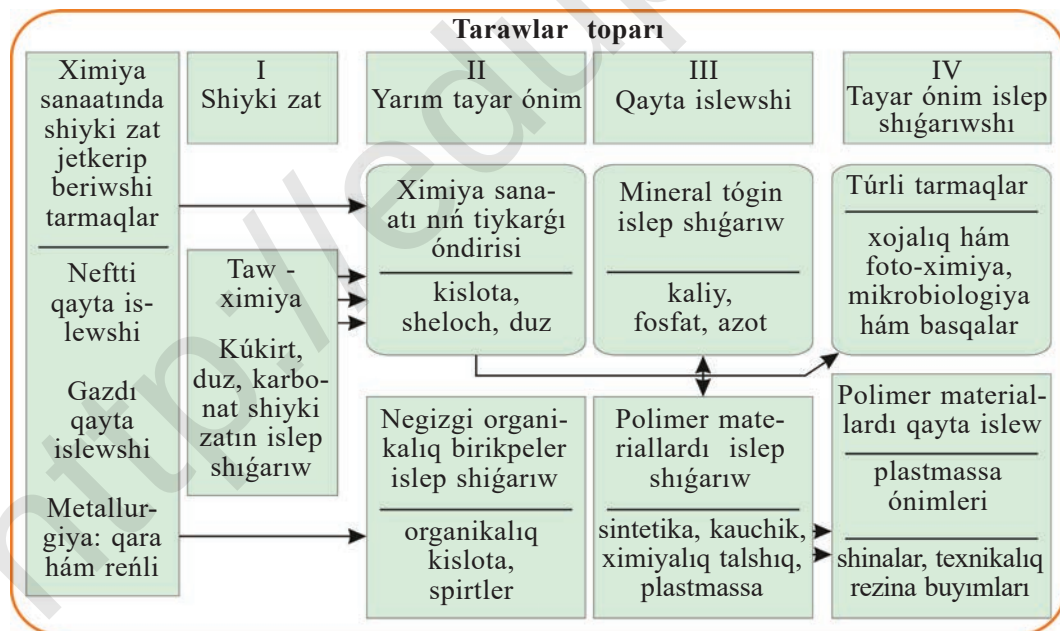


XIMIYA SANAATI

11-sabaqdan ximiya hám neft-ximiya sanoatınıń jalpı sanaat ónımın-degi salmaǵın anıqlań.

Ózbekstanda ximiya sanoatınıń qalıplesiwi 1932-jılı Shorsuw kúkirt káni iske túsiriliwi menen baslanadı. Onıń ónımı kóbinise mashina islep shıǵarıwǵa (plastmassa, ayna), toqımashılıq sanaatı (talshıq, boyawlar), awıl xojalıǵı (tóginler, záhárli ximikatlar), transport (motor janılıǵısı, maylaw mayı, sintetikalıq kauchuk), qurılıs (jabısqaq plyonka, ayna, plastik) sıyaqlılarda isletiledi.

Ximiya sanoatınıń quramında **mineral tóginler islep shıǵarıw** salmaqlı orındı iyeleydi. Sonday-aq awıl xojalıǵı zıyankeslerine qarsı defoliantlar da islep shıǵarıladı. Ol kóplegen tarmaqlardı shiyki zat hám materiallar menen támiyinlep, óz náwbetinde basqa tarmaqlardan energiya, qural-sayman hám transport quralların aladı. Ximiya sanaatı gaz hám paxta sanoatınıń shiyki zatın hám reńli metallurgiya shıǵındıların qayta isleydi. Demek, ximiya sanaatı tarmaqlar aralıq eki tárepleme baylanısta bolıp, kóplegen tarmaqlardıń rawajlanıwı hám aymaqlıq jaylasıwına tásir kórsetedi (33-suwret).



33-súwret. Ximiya sanoatınıń quramı.



Ximiya sanaatı sapa jaǵınan tábiyǵıy ónimlerden joqarı turatuǵın **jasalma materiallar** islep shıqtı. Bunday materiallardın arqasında adamlardıń miyneti de, awıl xojalıǵınıń shiyki zatı da únemlenedi.

Mısalı, kapron islep shıǵarıw ushın tábiyǵıy jipek tayarlawǵa qaraǵanda 20 ese az miynet sarıplanadı. Sonday-aq, ximiya sanaatınıń arasında óndiristi **kombinatlastırıw** keleshegi jaratıldı. Atap aytqanda, kómir, neft, gaz sıyaqlı janılǵı shiyki zatlarınan energiya payda etiwde, ximiya ónimlerin (benzin, parafin) alıwda da paydalanıwı energetika-ximiya kombinatların qurıwǵa alıp keldi.



Kombinatlastırıw – sanaattın texnologiyalıq procesi boyınsha óz ara baylanısqan, geyde túrli tarmaqlarǵa tiyisli bolǵan bir neshshe óndiris kárxanaların bir kárxanaǵa birlestiriliwi.

Ximiya sanaatınıń shiyki zat bazası bay hám hár qıylı. Ol túrli paydalı qazılmalardan, óndiris shıǵındılardan, aǵashtan, suw, hátte hawadan paydalanıladı. Hár qıylı zatlardan paydalanıw imkaniyatınıń sheksizligi ximiya sanaatı kárxanaların barlıq jerde qurıwǵa imkaniyat beredi. Biraq, ximiya kárxanaların energiyanı hám suwdı kóp isletiwı, ásirese, tábiyatqa kúshli unamsız tásir kórsetiwı sebepli olardı barlıq jerlerde qurıw maqul bola bermeydi.

Ximiya sanaatınıń iri kárxanası – Chirchiq elektro-ximiya kombinatı 1940-jılı iske túsken. Chirchiq elektro-ximiya kombinatı dáslep hawa quramındaǵı azottan elektr energiyasınıń járdeminde azotlı tógin islep shıǵarǵan. Buxara wálayatında tabılǵan tábiyǵıy gaz truba arqalı Chirchiqqa aparılǵannan keyin, kombinat gazdan shiyki zat retinde paydalanatuǵın boldı. Bul ónim óndiristiń keskin artıwı hám ónimniń ózine túser bahasınıń arzanlawına alıp keldi. Kombinatta azotlı tóginen tısqarı, magniy xlorid (ǵawashanıń japıraǵın túsiriwde qollanılatuǵın ximiyalıq zat) jáne de plastmassa hám sintetikalıq talshıq alıw ushın organikalıq sintez ónimleri islep shıǵarılmaqta.

Tábiyǵıy gazdan azotlı tógin hám ximiyalıq talshıq islep shıǵaratuǵın zavodlar Fergana hám Nawayı qalalarında da qurıldı. 1946-jılı Qoqanda, 1957-jılı Samarqandta superfosfat zavodı iske tústi. 1998-jılı Qızılqum fosforit kombinatı iske túsirildi. Onnan 2,7 million tonna fosforit koncentratı alınadı. Sonday-aq, ǵárezsizlik jıllarında Qashqadaryada Diyqanabad kaliyli tóginler zavodı, Qaraqalpaqsatan Qońırat soda zavodları iske tústi.

Mámleketimiz as duzı kánlerine de bay. Xojaykán, Barsakelmes, Báybishekán hám Aqqala usaǵan kánlerde 90 milliard tonna shiyki zat

bar. Almalıqta joqarı sapalı ammofos islep shıǵarılatusın zavod qurıldı. Angrende rezina islep shıǵaratusın ximiya kárxanaları bar. Múbárekte tábiyǵıy gaz quramındaǵı kúkirtti ajıratıp alatusın zavod qurıldı. Reńli metallurgiya kárxanalarınıń shıǵındısınan sulfat kislotası alınadı. Poptaǵı rezina zavodına gewish, rezina trubalar hám mashinalar menen mexanizmler ushın hár qıylı rezina, awısıq bólekler islep shıǵarılmaqta. Jizzaxtaǵı zavodta polietilen plyonkalar hám plastmassalar tayarlanadı.



34-súwret. Shortangaz ximiya kompleksi.

Qazıp alınıp atırǵan kúkirt kolshedanı, margenec, bariy, talk, hák sıyaqlı minerallar ximiya sanaatının túrli tarmaqlarınıń talabın qanaatlandıırıp atır. Lak-boyaw sanaatı, jasalma talshıq hám toqımalar (Fergana), jasalma teri hám jasalma jún islep shıǵaratusın zavodlardıń quwatı astı.



Ximiya sanaatınıń tez rawajlandırıw ilajları tuwrısındaǵı qararǵa muwapıq 2018-2030-jıllarda ximiya ónimlerin islep shıǵarıwdı 4,5 barabargá kóbeytiw rejelistirilmekte.

Gidroliz kárxanaları ótken ásirdeń 50-jıllarında qurıla basladı Yangiyul bioximiya, Andijan gidroliz zavodlarına tiykarǵı shiyki zat – shigit sheluxası, salınıń qabıǵınan texnikalıq etil spirit, furfurool, azıqlıq ashıtqıları (qamır ashıtqı)na usaǵan ónimler islep shıǵarılǵan. 90-jıllardıń basınan baslap zavodlarda ǵalleden etil spirit islep shıǵarıla basladı. Nátiyjede azıq-awqat, medicina, iyisli suw hám basqa sanaat tarmaqlarına kerek spirtti sırttan alıp keliw toqtatıladı.

Ózbekstanda tábiyǵıy gazden janılǵı ornına da, shiyki zat ornına da paydalanıw paydalı. Tábiyǵıy gazden ximiyalıq talshıq islep shıǵarıw Rossiadaǵıdan 40-50 procent arzan túsedı. Gazlı, Múbárek, Úshqır, Adamtas, Shortan sıyaqlı tábiyǵıy gaz kánlerinen alınıp atırǵan gaz joqarı kondensatlılıǵı menen ajralıp turadı (34-súwret). Gaz kondensatı organikalıq sintezdeń tiykarı bolıp esaplanadı. Onıń hár tonnasinan 50 kg jasalma kauchuk, 150 kg plastik massa, 150 kg jasalma talshıq, 100 kg eritiwshi zat, 400 kg motor janılǵısın alıw múmkin.



1. Ximiya sanaatınıń tarmaqlar aralıq baylanısın modelde kórsetiń.
2. Ximiya kárxanaların jaylastırıwda qanday faktorlar esapqa alıńǵan?
3. Wálayatınıздаǵı ximiya sanaatı kárxanası qanday shiyki zattan paydalanadı?
4. Jazıwsız kartaǵa ximiya sanaatı kárxanaları jaylasqan qalalardı belgileń.



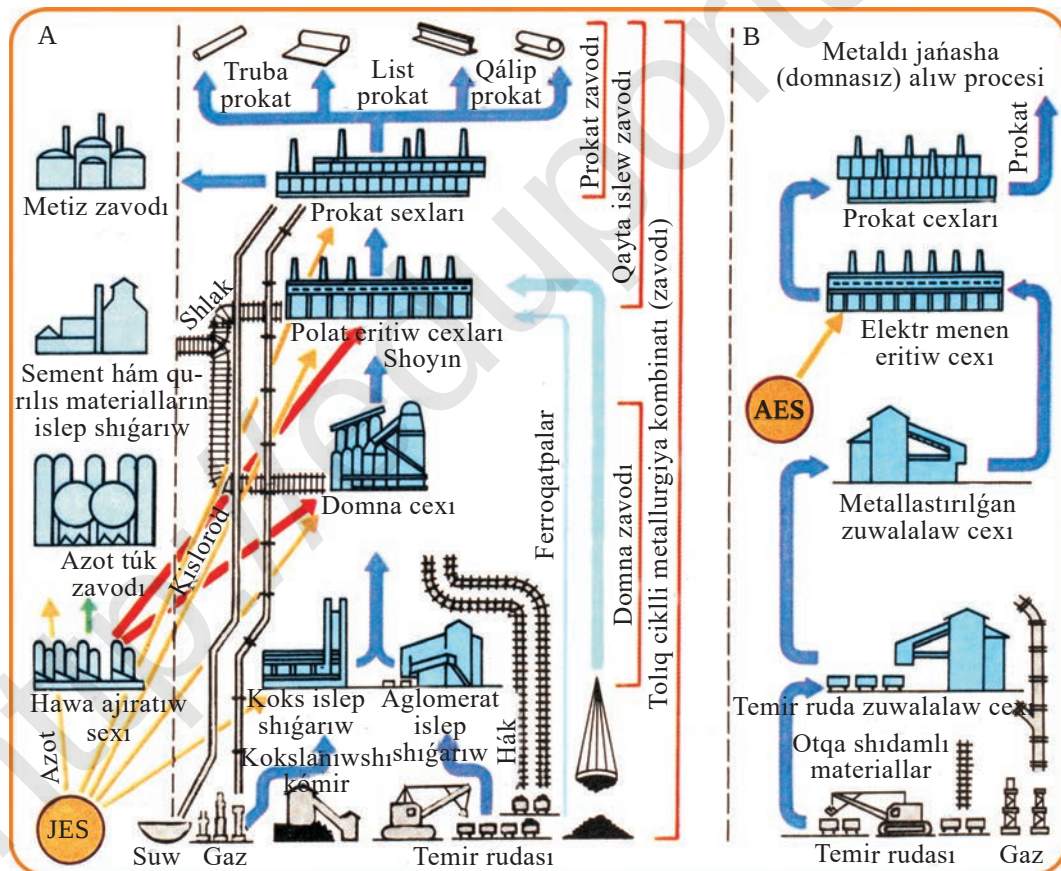
11-sabaqdan qara metallurgiyaⁿⁱ jalpı sanaat ^{önimindegi} salmağın anıqlaⁿ.

Mettallurgiya kompleksi eki tarmaqtı: qara metallurgiya hám reñli metallurgiya^{nı} óz ishine aladı.



Qara metallurgiya – temir rudası^{nı} qazıp shıǵarıw, shoyın, polat eritiw, prokat hám ferroeritindiler islep shıǵarıwdan ibarat.

Házirgi zaman metallurgiyası ushın, birinshiden, metaldı^{nı} tiykarǵı bólegin metallurgiya kombinatlarında islep shıǵarıw xarakterli (35-súwret). Metallurgiya shiyki zattı izli-izinen qayta isleytuğın



35-súwret. Metallurgiya kombinatındaǵı cexlar sxeması.

kombinatlardıń úlesi úlken boladı. Sebebi, kombinatlarda birden temir rudasınan domna peshlerinde shoyın eritip alınadı, suyıq shoyın hám temir-tersekten (metallomnan) polat eritetuǵın (marten, converter, elektr) peshlerde polat eritedi, al polattan tayar ónim – prokat alınadı.

Ilim-texnikanıń rawajlanıwı metall eritiwidiń shıǵındısız texnologiyasın, metall alıwdıń jańa, ónimli usılların engiziwge alıp kelmekte, bul polattıń sapasın jaqsılaw hám prokattıń hár qıylı túrlerin alıwdı támiyinlenedi. Metall alıwdıń eń jańa usılı metaldı domnasız, yaǵnıy rudanı eritpey-aq onnan metaldı ajratıp alıwdan ibarat.

Qara metallurgiyada óndiris úzilissiz oraylasıp bara beredi.



36-súwret. Metallurgiya zavodı.



Metallurgiya kombinatlari kóp muǵdarda shiyki zat hám janılıǵı isletedi. Sol sebepli olar shiyki zat yamasa janılıǵı bazalarına jaqın jerlerde, geyde olardıń ortasına qurıladı. Bul metallurgiya kárxanasın (kombinat) jaylastırıwdıń áhmiyetli shártı.

Bunda suw, elektr energiyası hám tábiyǵıy gaz benen támiyinlew hám tábiyattı qorǵaw imkaniyatları da itibargá alınadı.

Birinshi metallurgiya kárxanası – Bekabad metallurgiya zavodı 1946-jılı iske qosıldı (36-súwret). Zavodta polat hám prokat islep shıǵarıw barǵan sayın artpaqta. 1950-jılı 119 mln tonna polat eritilgen, 76 mın tonna tayar prokat islep shıǵarılǵan bolsa, házirde bul kórsetkish bir neshе barabargá ósken. Biraq zavodtıń ónimi mámlekettiń metalǵa bolǵan talabın qanaatlandıra almay atır. Nátiyjede qońsı mámleketlerden kóp muǵdarda metall alıp keliwge májbúr bolmaqta.

Házirgi waqıtta shet elden alıp keltirilip atırǵan elektrotexnika polat, qańltır (list), túrli profillerdeǵı prokatlar, sımalar, shoyın ónimlerine talap kúsheymekte. Mámleket ekonomikanı rawajlandırıw ushın kerekli bunday ónimlerdi shetten alıp keliw kelshekte de dawam ettirilse, sarıplangan qárejetler kóbeyip, olardıń básekelesiwi páseyedi. Bul mámlekettiń ekonomikalıq paydası hám qawipsizligine keri tásir kórsetedi.

Búgingi kúnde qara metallurgiya tarmaqın rawajlandırıwdı támiyinlewshi

innovacion ilajlardı ámelge asırıw dáwir talabına aylanbaqta. Bunday jaǵdayda innovaciyanıń tiykarǵı baǵdarları tarmaqdıń óndiris ónimliligin joqarılatıw, ónimlerdiń assortimentin keńeytiw, sapasın jaqsılaw, kólemin kóbeytiriw arqalı rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Ózbekstanda bunıń ushın iri jáne minizavodlardagı polat tayarlawda ónimdarlıǵı joqarı bolǵan elektr pechlerinen paydalanıw, tarmaq iskerligin polat-prokat islep shıǵarıw sxeması boyınsha shólkemlestiriw, rudadaǵı temir muǵdarı salıstırmalı az kánlerdi de ózlestiriwge tuwrı keledi.

Metallurgiya agregatlar quwatınıń kóbeyiwi islep shıǵarıw proceslerin mexanizaciyalaw hám avtomatlastırıwǵa, texnologiyalardı jetilistiriwge alıp keledi, ónimniń ózine túser bahasın arzanlastırıp, miynet ónimdarlıǵın 20-30 procentke kóteredi.

Qara metallurgiyanı rawajlandırıw tiykarında elimizde bar bolǵan temir rudasınıń kánlerin ózlestiriw, rudalardı qayta islewdiń nátiyjeli texnologiyaların tańlaw hám ámeliyatta qollaw menen baylanıslı mashqalalar ushıraydı. Bizde miynet, gaz, energiya resursları jeterli, tarmaqdıń ónimlerine mıtájlik joqarı ekenligin Rossiya, Qazaqstan hám Ukrainadan alıp kelinip atırǵan qara metallardıń ornın basıwshı qosımsha prokat islep shıǵarıw quwatların shólkemlestiriw abzallıǵın dálilleydi.

Iri sanaat kárxanalrı mámleket ekonomikasın rawajlandırıw, xalıq bántligin támiyinlewde áhmiyetli orın tutadı. Tashkentte qurılıp atırǵan **Tashkent metallurgiya zavodi** usılardan biri bolıp esaplanadı. Ulıwma jer maydanı 100 gektardan ibarat bolǵan kárxananiń qurılıs jumısların 2 jılda juwmaqlaw rejelestirilgen. Zavodta Italiya, Germaniya, Avstraliya sıyaqlı mámleketlerde islep shıǵarılǵan aldınǵı hám zamanagóy úskenerler alıp kelinedi. Kárxanada avtomobillerge kuzov islep shıǵarıw ushın metall listler, qurılısta isletiletuǵın túrli metall cherepicalar, profnastil jáne xojalıq texnikaları ushın metall listler tayarlanadı.

Kárxana tolıq quwatta iske túsirilgennen keyin, jılına 500 million dollarlıq ónim islep shıǵarılıwı, 1000 nan aslam jumıs ornı ajratılıwı kútilmekte.

Tashkent qalasındaǵı Turin politexnika universiteti, Islam Kari-mov atındaǵı Tashkent mámleketlik texnika universiteti hám tarmaqǵa qanıgelesken kásip-óner kollejlerinde bul kárxana ushın qanıgeler tayarlaw kózde tutılǵan.



1. Qanday metallurgiya kárxanasın tolıq cıkldegi zavod yamasa kombinat dep ataydı?
2. Rayonıńızda toplanǵan temir-tersek qay jerge, qanday transportta tasılatuǵını tuwralı oylap kóriń. Soń temir-tersek aparılatuǵın joldı kartadan anıqlań.

18-sabaq



REŇLI METALLURGIYA

11-sabaq temasi: reŇli metallurgiyanıń jalpı sanaat ńimindegi salmaǵın anıqlań.

ReŇli metallurgiya: a) reŇli metallardı qazıp shıǵarıw, b) bayıtıw, v) eritiw; g) eritindiler islep shıǵarıwdı ńzinde birlestiredi. ReŇli metallurgiya mámleketti elektrlestiriw, ńnıń qóǵanıw qúdiretin bekkemlew, atom texnikasın, samolyot, raketa islep shıǵarıwın rawajlandırıw, uluwma mashina islep shıǵarıw hám ximiya sanaatı ushın júdá zárúrli.

ReŇli metallar bir neshe toparlarǵa bólinedi. Bul bóliniw tiykarında reŇli metallurgiya – awır metallar metallurgiyası, jeńil metallar metallurgiyası hám basqalarǵa bólinedi (37-súwret).

Negizgi toparlar			Basqa toparlar	
Awır metallar	Jeńil metallar	Qımbat bahalı metallar	Qıyın eriwshi metallar	Siyrek gezlesetuǵın
Mıs, qalayı, qorǵasın, nikel, cink	Alyuminiy, magniy, titan	Altın, gúmis, platina	Volfram, molibden	Uran, germaniy hám basqala

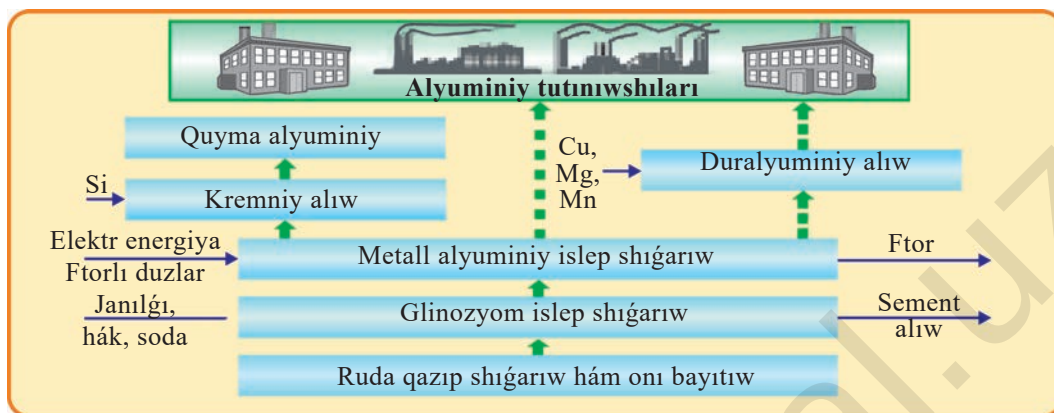
37-súwret. ReŇli metallardıń toparlarǵa bóliniw.

Burınları Ózbekstanda tek qımbat bahalı metallar qazıp shıǵarılǵan. Házirgi waqıtta awır metallardı da, eriwshi metallardı da qazıp alıw jolǵa qoyılǵan. Bulardı alıw ushın júdá kóp elektr energiyası jumsaladı. Bunday óndirisler kóp elektr energiyasın talap etiwshi óndiris dep ataladı.

Mámleketimizde altın, mıs, qorǵasın, cink, volfram, molibden hám basqa reŇli metallar rudalardıń qorı kóp. Tek mıs kánleriniń ózi 15 ten asadı.

Kartadan mıs kánleriniń ornın anıqlań.

Angren-Almalıq kán sanaatı rayonu mámleketimizdiń reŇli metallurgiya sanaatında ayrıqsha áhmiyetke iye. **Mıs rudası** quramında mólibden, altın, gúmis usaǵan metallar birgelikte gezlesedi. Bul jerde mıs eritiw zavodı hám Almalıq kán-metallurgiya kombinatı islep turıptı. Kombinat Qalmaqqırkán, qorǵasın kánleri, qorǵasın-cink **bayıtıw fabrikası**, elektr stanciyası hám bir neshe járdemshi kárxanalardan ibarat (38-súwret). Kánshilerdiń abat qalası bolǵan – Almalıq kán ózlestiriwdiń barısında qurılǵan.



38-súwret. Alyuminiy islep shıǵarıw.



Bayıtıw fabrikası – rudanıń kereksez qospaların shıǵarıp taslaw yamasa jańa zatlardı qosıw jolı menen paydalı táreplerin arttırıwshı kárxana.

Reńli metallurgiyanıń ónimleri – **volfram** hám **molibden** islep shıǵarıw tez rawajlanbaqta. Volframnıń eriw temperaturası júdá joqarı (3370°C). Joqarı temperaturalı pechlerdi qızdıratuǵın elementleri hám elektr lampochkanıń qızatuǵın sımları volframnan islengen. Chirchiq qalasındaǵı qıyın eriytuǵın qattı eritindiler zavodı mámlekettegi oǵada áhmiyetli kárxanalardan esaplanadı. Bul kárxana óniminen elektrotexnika, mashina islep shıǵarıw, ásbap-úskeneler soǵıwda hám basqa sanaat tarmaqlarında keń paydalanıladı.

Reńli metallar bahalı ózgesheliklerge iye. Olardıń ayırımları (qalayı, qorgásın, nikel) tat basıw (korroziya)ǵa shıdamlı, al basqaları (titan, volfram) ıssılıqqa shıdamlı yamasa elektr togın jaqsı otkeredi (alyuminiy, mıs, gúmis, altın). Angren kómir ańǵarında alyuminiy shiyki zatı bolǵan – kaolin ılayınıń kóp qorı bar. Orta Chirchiq plavik shpat kombinatında bolsa alyuminiydi elektroliz usılı menen alıwda isletiletuǵın plavik shpat tayarlanadı.

Altın – siyrek gezlesetuǵın metall. Ol jer astında da, ıǵallıqta da óziniń qásiyetin joyıtpaydı. Biraq onı izlep tabıw hám taw jınıslarınan ayırıp alıw júdá kóp miynetti jáne qárezjetli talap etedi. Altın siz bilgen zergerlikten basqa elektronika, kompyuter islep shıǵarıwda, kosmoslıq kemelerde, atom reaktorlarında kóp qollanıladı. Bir atom reaktorınıń ishki diywalı 16 kg altın menen qaplanadı.

Samarqand penen Buxara aralıǵındaǵı tawlardan bunnan 2000 jıl burın da altın qazıp alıńǵan. X-XIII ásirlerde kán sanaatı óz zamanına say joqarı dárejede

rawajlangan. XIX ásirde Rossiya imperiyasi Turkistandí basıp algannan soń bar kánlerdi kartalarga túsirdi. Altın izlew jumısların barlıq orınlarda kúsheytti. XX ásirdeń ortalarınan baslap ózbek alımlarının izleniwleri tiykarında *Murıntaw, Shodak, Zarmitan, Qosbulaq, Qızılalma, Marjanbulaq* altın kánleri anıqlandı. 1969-jılı dáslepki altın quyması quyıldı. Sol waqıttan baslap altın qazıp alıw sanaatı qálıplesti.



Ózbekstan altın qazıp shıǵarıw boyınsha dúnyada *jetinshi*, al ĞMDA mámleketleri arasında *ekinshi orında* turadı.

Mámleketimizde altın qazıp alıw sanaatının taǵı bir iri orayı – Nawayı kán-metallurgiya kombinatı bolıp tabıladı. Murıntaw káni Ózbekstanda ǵana emes, Evraziyadaǵı altın kánleri ishinde eń úlkeni bolıp, ruda qazıp alınǵan orınnıń kólemi 2x4 km, al tereńligi 400 metrden aslam anızlardaǵı úlken uranı esletedi (39-súwret).

Altınnan keyin turatuǵın qımbat bahalı metall – bul *gúmis*. Qurama taw dizbeklerinde iri gúmis kánleri tabılǵan. Tashkent aldı rayonında gúmis kóp muǵdarda qazıp alınbaqta. Qızılqumda gúmis islep shıǵarıwdı kóbeytiw boyınsha úlken ilajlar ámelge asırılıp atır. Házirgi kúnge kelip quramında altın hám gúmis bolǵan 30 dan aslam ruda kánleri anıqlanǵan.



39-súwret. Murıntaw altın káni.

Metallar ekonomikada túrli maqsetler ushın isletiledi. *Mis* taza halında da, qalayı menen (bronzı), nikel menen (melxior), alyuminiy menen (dyuralyuminiy), cink penen (latun) eritindi halında da elektrotexnikada hám mashina islep shıǵarıwda keń paydalanıladı. *Qorgasın* akkumulyatorlar hám elektr kabellerin islep shıǵarıwda qollanıladı. Temir buyımlar tat baspawı ushın cink penen sırlanadı. Qalayıdan aq qańltır hám podshipnikler soǵıwda paydalanıladı. Mámleketimizde gúmis, uran, volfram hám basqa qımbat bahalı ruda kánleri de bar.



1. Geografiya atlasınan Ozbekistannıń qaysı aymaqlarında qanday reńli metallar qazıp shıǵarılwın anıqlań.
2. Reńli metallurgıyanıń shiyki zatına kompleksli islew beriwshi kombinatlardı qurıwdıń paydalı ekenliginiń sebebi nede?
3. Oqıw atlasınan paydalanıp, jazıwsız kartaǵa reńli metallurgiya orayların belgileń.

19-sabaq



MASHINA ISLEP SHÍGARÍW HÁM ONÍŇ TARMAQLARÍ

11-sabaq temasınan mashina islep shıǵarıwdıń jalpı sanaat ónimindegi salmaǵın anıqlań.



Mashina islep shıǵarıw kompleksi – ekonomikanıń barlıq tarawları ushın mashina hám ásbaplar islep shıǵarıwshı, xalıqtı televizor, muzlatqısh sıyaqlı hár túrli qollanıwshı buyımlar menen támiyinlewshı sanaat tarmaqlarınıń uyǵınlıǵı.

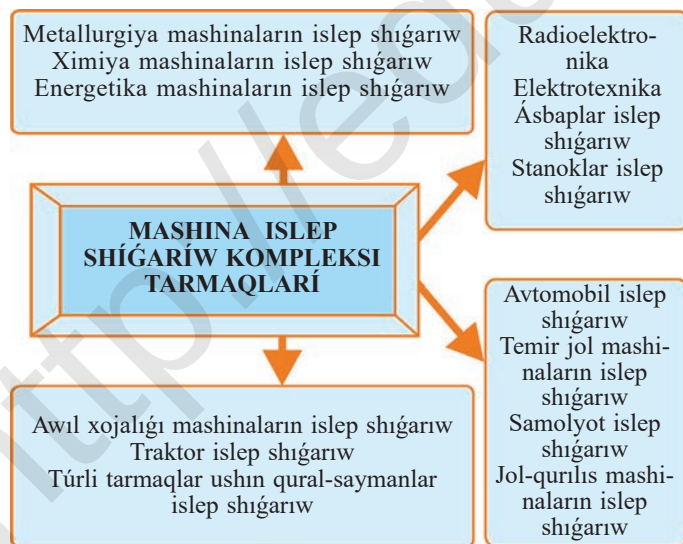
Mashina islep shıǵarıw mámleket ekonomikasınıń jetekshi kompleksi esaplanadı (40-súwret). Sebebi ekonomikanıń hesh bir tarmaqı mashinalar menen támiyinlenbese rawajlana almaydı. Házirgi zaman mashinasın tayarlaw ushın kóp muǵdarda metall, plastmassa, boyawlar, rezina, gezeleme, aǵash-taxtay kerek boladı.

Mashinalar mınlaǵan detallardan tayarlanadı. Bunshellı hár qıylı detallardı tek bir zavodta soǵıw qolaysız hám nátiyjesiz boladı. Sol sebepli mashina islep shıǵarıwda **detallar soǵıwǵa qánigelesiw**, yaǵnıy tayyar ónimniń ayırım detalların hám bóleklerin soǵıw keń rawajlanǵan.

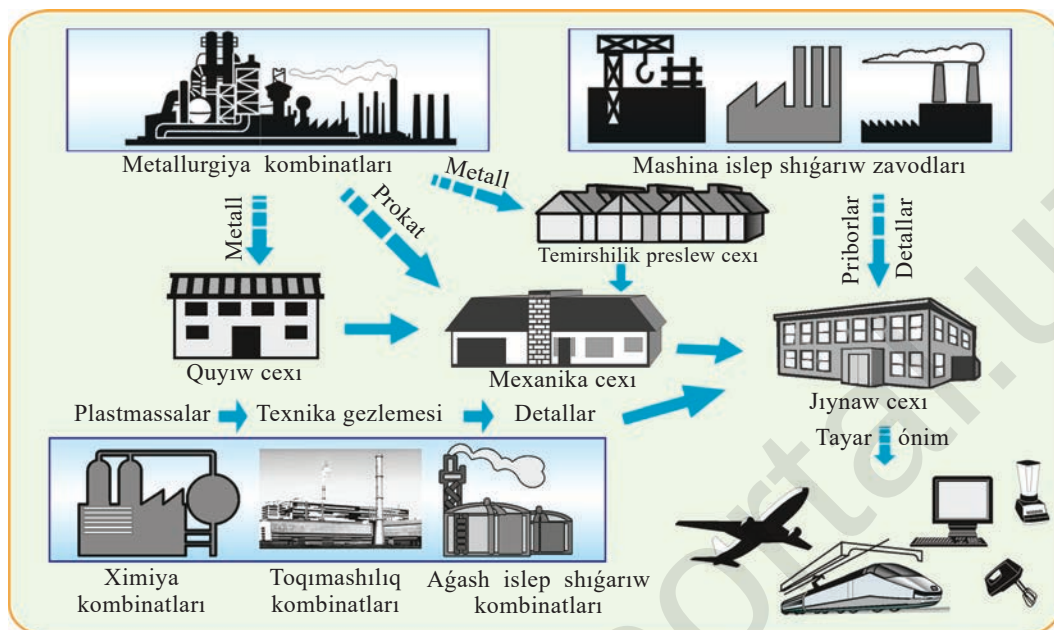
Sonlıqtan, mashinalar ushın ayırım detallardı islep shıǵaratuǵın kóp sandaǵı mashina islep shıǵarıwshı zavodların bir-biri menen, sonday-aq metall, plastmassa, rezina hám basqalardı jetkerip beretuǵın (basqa tarmaq) kárxanaları menen óndirislik

baylanıslar bolıwın, yaǵnıy **kooperativlesiwlerdi** talap etedi. Biraq bunday islep shıǵarıwdı transport-sız ámelge asırıw múmkin emes. Sol sebepli mashina islep shıǵarıw tarmaqların jaylastırıwda qolaylı transport magistrallarınıń bolıwı, álbette esapqa alınadı.

Mashina islep shıǵarıwshı kárxanalar ushın tájiriyebe jumisshı ham ilimiy texnikalıq qánigeler jeterli bolıwı kerek. Sol sebepli mashina islep shıǵarıwshı



40-súwret. Mashina islep shıǵarıw kompleksi tarmaqları.



41-súwret. Mashina islep shıǵarıw zavodının quramı.

kárxanaların jaylastırıwda qarıydardıń jaqınlıǵı hám metallurgiya bazası da esapqa alınadı.

Mashina islep shıǵarıwshı buyımlar quramalı úskenelerde, tájiriyebeli miynetin esabınan jaratıladı. Orta esapta hár bir mashinanın ózine túser bahası oǵan sarıplangan shiyki zat – metallıń ózine túser bahasınań jüz ese zıyat boladı (41-súwret).

Mashina islep shıǵarıwdıń túrli tarmaqları metalldı birdey muǵdarda isletpeydi. Eger bir dana mashinanı soǵıw ushın kóp metall (yamasa basqa kóp material) kerrek bolsa, bunday mashina islep shıǵarıwdı kóp metall yamasa **kóp material talap etiwshi mashina islep shıǵarıw** deydi. Kán hám metallurgiya ásbap-úskenelerin, temirjol wagonların islep shıǵarıw buǵan mısál boladı.

Solay etip, sarplanatuǵın material hám maman jumısshılardıń sanı, shiyki zat hám tayar mashinalardı tasıw shárayatı mashina islep shıǵarıw zavodların: a) transport magistralları; b) maman kadrlar; v) tutınıwshılar; g) iri metallurgiya kárxanaları bar jerlerde jaylastırıw baǵdarların belgilep beredi?

Ozбекstanınń ekonomikası ushın ázeliy qanıgeli tarawları bolǵan paxta, pille, kenep jetistiriw hám olardı qayta islew qol miynetin kóp talap etedi. Sol sebepli awıl xojalıǵının qanıgelesken tarawların mexanizaciyalawdı támiyinleytuǵın, yaǵniy jer súriw, daqıl egiw hám islew beriw, zúraátti jıynap alıw jáne tayyar shiyki zattı qayta islegende qollanılatuǵın mashinalar menen ásbap-úskeneler soǵıp beretuǵın mashina islep shıǵarıw tarmaqları júzege keldi.



Tashkenttegi «*Tashqishloq mash*», «*Ózbekqishloq mash*» hám Chirchiqtaǵı «*Chirchiqqishloq mash*» usaǵan zavodlar awıl xojalıǵı mashına islep shıǵarıwınıń negizgi kárxanaları esaplanadı.

Bul zavodlar paxtashılıq ushın traktor seyalkaların, kultivatırlardı, paxtanıń paqalın oratuǵın, górek teretuǵın hám górek shıǵaratuǵın, tógindi aralastıratuǵın, awıl xojalıǵı zıyankeslerin joq qılıwda záhárli ximikatlardı búrkeytuǵın mashinalardı islep shıǵaradı. 1994-jılı Ózbek-Izrail qospa kárxanasında paxta teretuǵın mashınanıń jańa modeli jaratıldı (42-súwret).

Suw saqlaǵıshlardıń, kanallardıń qurılısında hám olardı ılaydan tazalawda, suwdıń qáddin kóteriwdе, uluwma irrigaciyada qollanılatuǵın mashınalar islep shıǵarıwshı *irrigaciya mashına* islep shıǵarıwı da agrosanaat kompleksiniń talabına say júzege keldi. Irrigaciya mashına islep shıǵarıwınıń orayı Andıjan wálayatı esaplanadı.

Paxtashılıq rawajlangan sayın traktorlarǵa, paxta tasıytuǵın mashınalar menen mexanizmlerge zárúrlik artıp baradı. Sonıń ushın Tashkent traktor zavodı – T TZda universal traktorlar, paxtanı qap-qanarsız tasıwǵa móljellengen awdarmalı tirkemeler islep shıǵarıla basladı.

Tashkent, Andıjan, Samarqand hám Kattaqorganda paxta tazalaw jáne may sanaatı ushın mashına hám úskeneler islep shıǵaratuǵın mashına islep shıǵarıw zavodları jaylasqan. Milliy ekonomikada, ásirese awıl xojalıǵında mashınalar menen mexanizmler kóplep qollanılıp atırǵanlıqtan olarǵa zárúrli awısıq bólekler jetkerip beretuǵın jáne ońlaytuǵın kárxanalar barlıq wálayatlarda derlik qurılǵan. Samarqandtaǵı «Paxtamash» zavodı zárúrli awısıq bólekler islep shıǵaratuǵın kárxanalaradıń eń irisi.

Baǵmanshılıq, júzim hám palız eginlerin egiwde qollanılatuǵın mashına hám maslamalar «Orta Aziyaqishloq mash» birlespesinde ishlep shıǵarılmaqta.



42-súwret. Paxta teriw mashınası.

Otken ásiradıń ortalarınan baslap *elektrotexnika sanaatı* óz aldına tarmaq sıpatında qalıplesti. Onnan aslam elektrotexnika zavodları isledi. EEM islep shıǵaratuǵın «Algoritm» zavodına tiykar salındı. EEM ushın mikroelektronika elementleri, mikrosxemalar, uzaqtan turıp basqarıw sistemaları hám basqa ónimler islep shıǵaratuǵın

«Zenit» zavodı iske qosıldı. 1990-jılı koncern «Ózeltexsanaat» birlespesine aylandırıldı. Birlespeniń quramında 50 den aslam kárxana islep tur. Birlespeniń kárxanaları menen Rossiya, Turkiya, Qubla Korea, AQSH, Singapur hám basqa mámleketlerdiń firmalarınń birge islesiwiniń arqasında 20 dan aslam qospa kárxanalar shólkemlestirildi.



43-súwret. Xojalıq texnika kárxanası.

Radioelektronika hám elektronika respublika mashina islep shıǵarıw kompleksiniń tez rawajlanıwshı, keleshegi bar tarmaǵı esaplanadı (43-súwret). Mámleketimizde altın, gúmis, mıs, cink, kremniy, volfram, kaolin, kvarc qumı, uran shiyki zatı usaǵan siyrek gezlesetuǵın ruda kánleri jáne jetkilikli jumısshı kúshiniń bar ekenligi tarmaqtıń turaqlı rawajlanıwın támiynleydi.



Házirgi waqıtta mashina islep shıǵarıw tarmaqlarında 100 mıńǵa jaqın adam miynet etpekte.

Toqımashılıq sanaatınıń rawajlanıwı shiyki zatqa ǵana baylanıslı bolmastan, onı házirgi zaman toqıw stanokları, ásbap-úskeneleri menen támiyinlewge de baylanıslı. Bunday qurallardı «Ózbektoqımashılıqmash» birlespesinde islep shıǵarıladı. Birlespe kárxanaları Tashkent, Qoqan, Jizzax qalalarında jaylasqan.

Ximiya hám neft-ximiya mashina islep shıǵarıw 1941-jılı sholkemlesken. Onıń iri kárxanası Chirchiq qalasındaǵı «Ózbekximiyamash» zavodı áwele ximiya, mikrobiologiya, cellyuloza-qaqaz sanaatı kárxanaları ushın úskene islep shıǵaratuǵın edi. Házirgi waqıtta ximiya úskeneleri, turbokompresorlar, ventilyatorlar, nasoslar islep shıǵarıp atır. Tashkent «Kompessor» zavodında qospa kompressor stanciyaları islep shıǵarıladı. Al Namanganda neft hám gaz qudıqları ushın qural-saymanlar islep shıǵarıladı.

Kommunal xojalıǵınıń mashina islep shıǵarıwı tarmaǵında Samarqand lift soǵıw zavodı islep atır. Zavodta jolawshı hám júk liftleri, aǵashtı jońıwshı stanoklar islep shıǵarıladı.

Mashina islep shıǵarıw kárxanalarınıń keleshegi hám aymaqlıq jaylasıwın adam faktorı belgileydi. Awıl xalqın jumıs penen támiyinlew maqsetinde mashina bóleklerin islewge qánigelesken kishi kárxanalar awıllarda qurılmaqta.

Ótken ásirdiń ortalarına shekem Ózbekstan mashina islep shıǵarıw tek awıl xojalıǵı mashinaların islep shıǵargan hám olardı ońlaw jáne paxtanı qayta islewshi kárxanalargá mashina hám úskeneler jetkerip bergen edi. Al

endi bolsa mashina islep shıǵarıw kompleksiniń yarımı ǵana agrosanaat kompleksi menen baylanıslı.

Keyingi waqıtlarda Ózbekstanda mashina islep shıǵarıwda dástúriy tarmaqlardı rawajlandırıw menen bir qatarda az metall hám kóp miynetti talap etetuǵın tarmaqlar tez rawajlandı. Nátiyjede kóp tarmaqlı mashina islep shıǵarıw payda boldı.



1. Ǵárezsizlik jıllarında mashina islep shıǵarıwdıń qaysı tarmaqları tez rawajlandı?
2. Transport mashina islep shıǵarıwdıń quramında qanday ózgerisler júz berdi?
3. Óndiristiń qánigelesiwi hám kooperaciyalasıwı ne ushın usı mashina islep shıǵarıwǵa áhmiyetli hám zárúr bolıp esaplanadı?
4. Ózbekstanda awıl xojalıǵı mashina islep shıǵarıwınıń payda bolǵanın qalay túsindire alasız?
5. Irrigaciya mashina islep shıǵarıwınıń orayı qaerde?
6. Rayonıńızda mashina islep shıǵarıwdıń qanday kárxanaları bar?

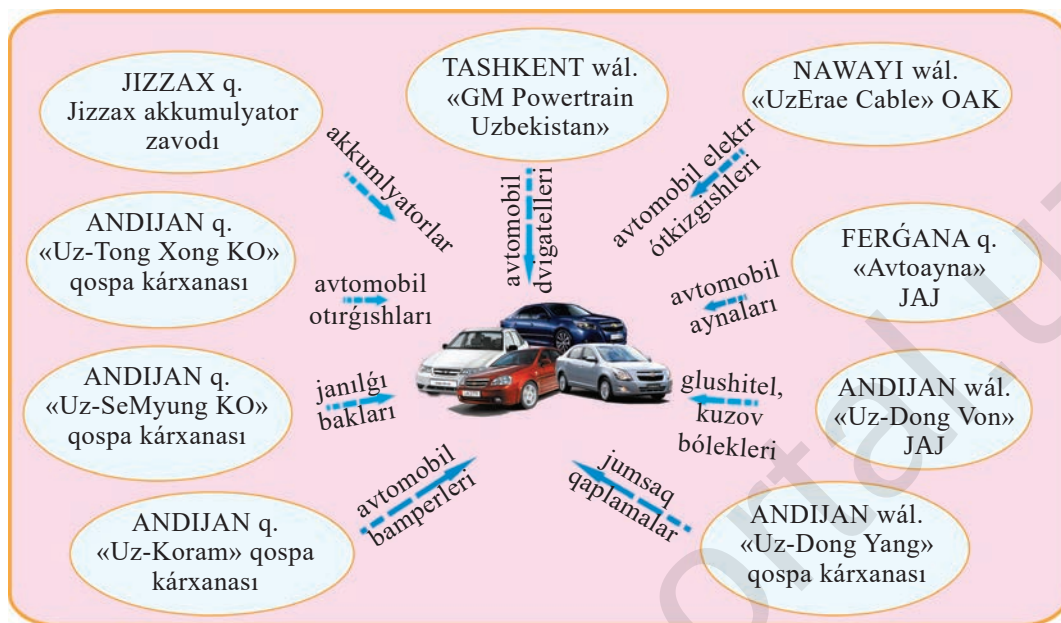


AVTOMOBIL ISLEP SHÍǴARÍW

Avtomobil islep shıǵarıw Ózbekstanda ǵárezsizlikten soń qalıplese basladı. 1992-jılı Ózbekstan Respublikası Qubla Koreyanıń «**DAEWOO**» kompaniyası menen birgelikte Andijan wálayatınıń Asaka qalasında paxta tasıytuǵın tirkemeler zavodı tiykarında jeńil avtomobiller islep shıǵaratuǵın «Óz-Daewoo Avto» (házirde «**GM Uzbekistan**») avtomobil zavodı qurıla basladı. 1996-jılı dáslepki «**Damas**» «**Tiko**» «**Nexia**» markalı jeńil avtomobiller zavod konveyerinen shıǵa basladı. Bul jas hám keleshegi bar taraw neft-ximiya, elektronika sıyaqlı basqa milliy ekonomikanıń joqarı texnologiyalıq tarawlarınıń ózine tán lakomotivi boladı.

Korealıq, italiyalıq, gollandiyalıq hám amerikalıqlar menen birge islesip, kompaniya barqulla respublikada islep shıǵarılatsuǵın toplawshı bólekler úlesin asırıp kelmekte. Dáslepki jılı avtomobil bólekleriniń 20 procenti Ózbekstanda tayarlangan bolsa, 5 jıl ótkennen keyin bul kórsetkish 60 procentke jaqınlastı. Házir bul kórsetkish 85 procentti qurap, avtomobil islep shıǵarıwshı kárxanalardıń mámleketlik kólemindegi **kooperaciyası** joqarı dárejege kóterildi. Búgingi kúnde respublikanıń 250 den aslam kárxanaları oziniń islep shıǵargan ónimlerin Asaka qalasındaǵı avtozavod konveyerine jetkerip bermekte (44-súwret).

Jergiliklestiriw joybarların iske asırıw isbilermenlik ruwxın rawajlandırıwǵa járdem berip, qosımsha jumıs orınları jaratıladı.



44-súwret. Asakadağı avtomobil zavodınıń basqa kárxanalar menen baylanısları.



Ózbekstan jer júzinde avtomobil islep shıǵarıwshı 28-mámleket. «GM Uzbekistan» zavodı **«Damas»**, **«Nexia»**, **«Lacetti»**, **«Chevrolet Captiva»**, **«Spark»**, **«Malibu»** sıtaqlı avtomobillerin islep shıǵarmaqta.

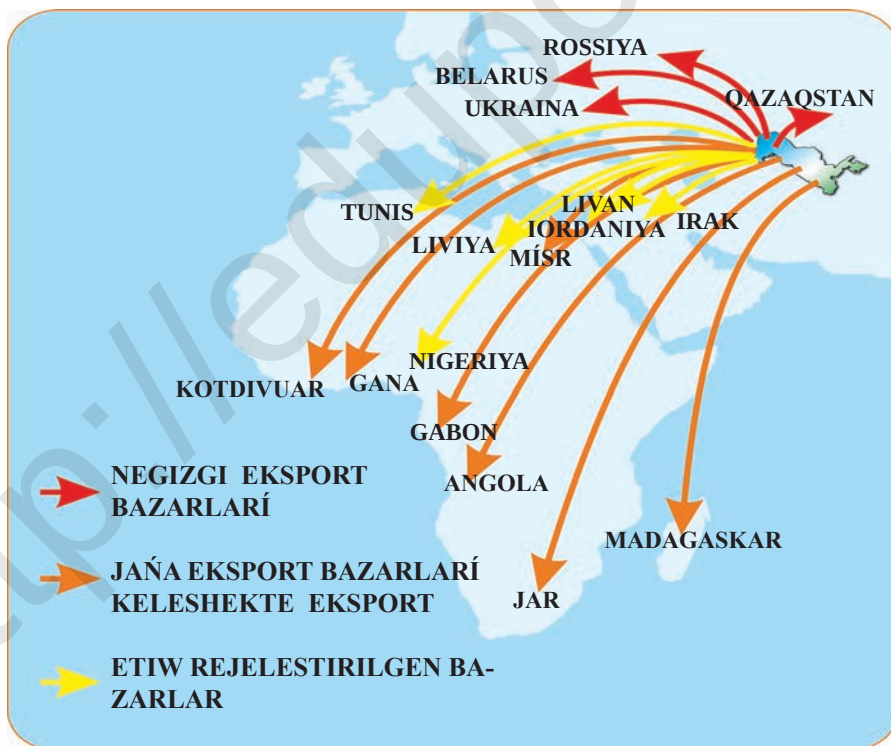
Respublika jalpı ishki ónimi uluwma kólemde avtomobil islep shıǵarıwshılardıń úlesi jıldan jılǵa artıp barmaqta.

Dúnya bazarında kúsheyip baratırǵan konkurenciya kompaniyadan barqulla, zamanagóy texnologiyalardı, ilimiy hám dizaynerlik islengen zatlardı usınıwdı talap etpekte. Keleshekte jas qánigelerdi tayarlaw, qánigelesken kásip-óner kolledjlerin payda etiw, sociallıq proektlerde qatnasıw, jumısshılardıń intelektual imkánıyatların marapatlaw áhmiyetli wazıypa esaplanadı.

Ózbekstanda islep shıǵarılǵan avtomobillerdiń eksport kólemi artıp, geografiyası keńeyip barmaqta (45-súwret). Bir ǵana Rossiya Federaciyasında 750 mıńnan aslam bizde islep shıǵarılǵan avtomobiller háreketlenbekte. Ózbekstan Rossıyaǵa avtomobil satıw boyınsha Chexiya, AQSH, Ukraina hátte Franciyadan da aldında turadı.

Jeñil avtomobillerden basqa Ózbekstanda Yaponiyanıń ISUZU hám Germaniyanıń MAN kárxanaları menen birgelikte qurılǵan qospa kárxanalarda avtobuslar, júk mashinaları, túrli arnawlı texnikalar islep shıǵarıw jolǵa qoyıldı (46-súwret). Házirde bul kárxanalar avtotransporttıń 30 dan aslam túrin islep shıǵaradı. Joybardı islep shıǵıw dáwirinde «SamAvto» qospa kárxanasınıń támiyinlewshisi bolıwı múmkin bolǵan kárxanalar anıqlandı. Olardıń arasında: lak-boyaw, otırǵısh hám detallar jáne kóplep basqa buyımlar islep shıǵarıw boyınsha Ózbekstan-Qubla Koreya qospa kárxanaları bar. Keleshekte jergilikli islep shıǵarıw úlesi avtobuslardıń 56 hám júk mashinalarınıń 44 procentin qurawı kerek. Bul mámleketimizdiń mashina islep shıǵarıwı ozınıń bekkem poziciyasına hám jarqın kelesheğine iye ekenliginen derek beredi.

Ózbekstanda avtomobil islep shıǵarıw sanaatı rawajlanar eken, túrli aymaqlarda sanaat kárxanaları qurılıp bardı. Solardan, «GM Uzbekistan» akciyadarlıq jámiyetiniń Xorezm wálayatı filial jáne de Tashkenttegi «GM Powertrain Uzbekistan» avtomobil dvigatelleri zavodları iske tústi

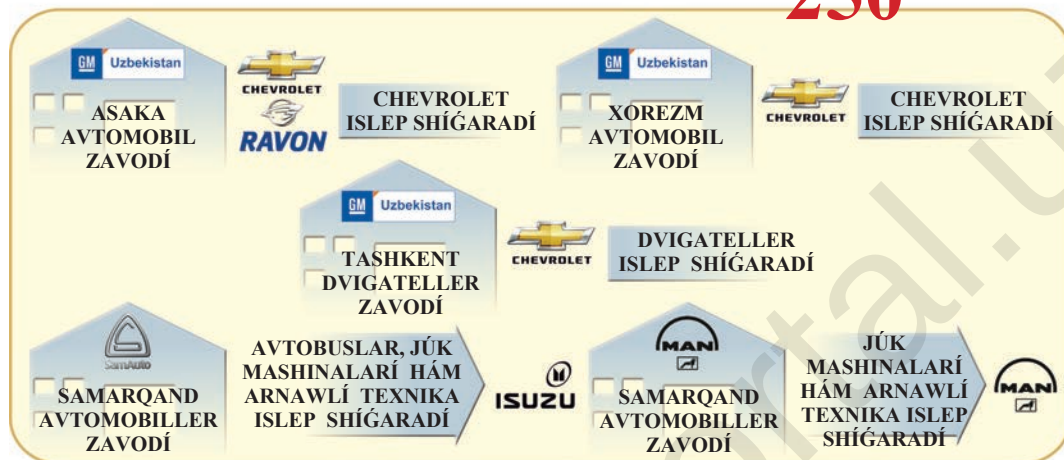


45-súwret. Ózbekstan avtomobilleriniń eksporti.

ЎЗБЕКСТАН AVTOMOBIL ZAVODLARI

BÚGINGI KÚNDE ЎЗБЕКСТАН AVTOMOBUL SANAATÍ UShÍN KEREKLI BÓLEKLER ISLEP SHÍGARATUĞÍN KÁRXANALAR SANÍ 250 GE JETTI

250



46-súwret. Ўzbekstandağı avtomobil islep shıgarıwdıń iri kárxanaları.

Xorezm wálayatı filialı mámleketimiz avtomobil islep shıgarıw sanaatı quramında ekonomikamız rawajına salmaqlı úles qosıp atırǵan kárxanalar bolıp esaplanadı. Filial jılına 40 mın avtomobil islep shıgarıw quwatına iye bolıp, «Damas», «Labo», «Orlando» markalı avtomobiller islep shıgarıladı.

Mámleketimizde avtomobil sanaatın rawajlanıw boyınsha 2017-jıl jáne bir qádem qoyıladı. «Ózavtosanaat» AK hám Franciyanıń «Pejo Citroen» toparı ortasında Ózbekstanda jeńil sawda avtomobillerdi islep shıgarıwshı qospa kárxana qurıw boyınsha kelisiwge qol qoyıldı. Kelisim boyınsha, jańa kárxana «Jizzax» erkin ekonomikalıq zonasında qurıladı. Zavod «Peugeot» hám «Citroen» brendlerinde jolawshı hám júk tasıwǵa mólsherlengen jeńil sawda avtomobillerin islep shıgarıwǵa qánigelestiriledi. Qospa kárxana hár eki táreptiń teń úlesi tiykarında jumıs alıp baradı.

Qurılıs rejelestirilip atırǵan qospa kárxanada jılına 16000 avtomobil islep shıgarıladı. Olardı Ózbekstanda, sonday-aq, uzaq hám jaqın shet ellerdegi eksport bazarlarında satıw rejelestirilmekte.

1. Asakada islep shıgarıp atırǵan avtomobil bóleklerin pútkil mámleketimizde islep shıgarıw arqalı qanday mashqalalardıń sheshiliwine jol ashıladı?
2. Avtomobil ushın bóleklerdi mámleket aymağı boylap mayda kárxanalarda tayarlaǵan maqulma yamasa barlıq bóleklerdi Asaka qalasında islep shıgarǵan maqulma? Juwabınızdı tiykarlap beriń.

21-sabaq



AĞASHTÍ QAYTA ISLEW SANAATÍ

11-sabaq temasinan aғashtı qayta islew sanaatınıń jalpı sanaat ónımindegi salmağın anıqlań.

Toğay sanaatı aғash tayarlaw hám aғashtı qayta islew tarmaqlarına bólinedi. Aғashtı qayta islew ónermentshiliktıń bir túri sıpatında erte zamanlardan-aq belgili. Ónermentler aғashtan arba, er, pánjere, sandıq, esik, besik, rama hám t. b. soqqan, úyler qurǵan. Aғashtan buyım soǵıw jıllar dawamında jetilisip, jańadan-jańa sanaat tarmaqları júzege keldi (47-súwret). Ásirese aғashtı ximiyalıq qayta islew sebepli aғashtan buyım soǵıw isinde túpkilikli ózgerisler júz berdi.

Mámlekettiń aғash-taxtay shiyki zatına bolǵan bir jıllıq talabı 10 mln kub metrden aspaqta. Biraq aғash shiyki zatı bolatuǵın tábiyǵıy toǵaylar bizde oǵada sheklengen. Sol sebepli hár jılı millionlap nál egiledi, «abadanlastırıw aylıǵı» ótedi. Toǵaylar payda etiw hám aғash baylıqlarınan aqılǵa muwapıq paydalanıw isleri menen toǵay xojalıqları shuǵıllanadı. Respublikamızda 100 ge jaqın toǵay xojalıǵı kárxanaları, qorıqханалар hám milliy baǵlar bar.

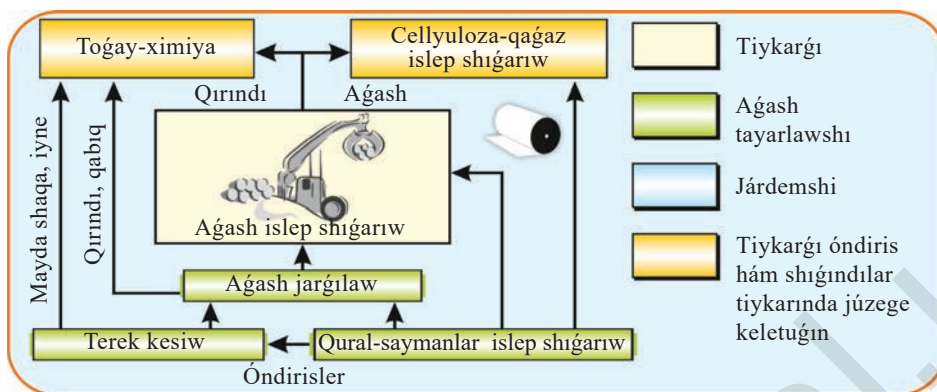
Toǵay sanaatınıń ónimlerinen mashina islep shıǵarıw, ximiya sanaatı, jeńil sanaat, transport hám qurılısta paydalanıladı. Óz nábvetinde toǵay sanaatı da basqa tarmaqlardan laklar, boyawlar (mebel islep shıǵarıw ushın), soda, natriy, aǵartıwshı ximikatlardı (qaǵaz tayarlaw ushın), avtomashinalar, traktorlar, stanoklar (aғash tayarlaw hám olardan buyımlar soǵıw ushın) aladı. Basqasha aytqanda, toǵay sanaatı menen basqa tarmaqlar arasında keń baylanıslar bar.

Ǵárezsizlik jıllarında Tashkent hám Asakada *aғashtan buyımlar soǵıw zavodları*, Tashkenttegi quyashtan qorǵanıw úskeneleri zavodında bolsa plastmassadan tereze ramaların islep shıǵaratuǵın cex iske túsirildi. Tashkentte Ózbekstan – Greciya qospa kárxanası «Óz Ellas» shırpı zavodı islep shıǵara basladı.

Aғash shiyki zatınıń jetispewshiligi sanaatqa úlken qıyınshılıq tuwdırmaqta. Aғashlardan únemli paydalanıw maqsetinde cellyuloza sanaatı da rawajlanbaqta.



Cellyuloza — maydalangan hám ximiyalıq jol menen islengen aғash massası, jasalma talshıq, qaǵaz islep shıǵarıw ushın shiyki zat boladı.



47-súwret. Aǵash tayarlaw sanaatınıń tarmaq kólemindegi baylanısları.

Mámleketimizdiń túrli múyeshinde sellyuloza hám qaǵaz islep shıǵaratuǵın kishi kárxanalar iske túspekte. Mısalı, Qaraqalpaqstan Respublikası Kegeyli rayonında jergilikli shiyki zat qamıs, biyday, salı sabanı, paxta paxallarınan sellyuloza hám qaǵaz ónimlerin islep shıǵarıwǵa qánigelesken shet el investiciyasınıń qatnasıwındaǵı kárxana qurıladı.

Ministrler Kabinetiniń 1994-jıl 8-fevraldaǵı «*Sanaat terekshiligin rawajlandırıw hám basqa tez ósetuǵın aǵash tayarlawǵa qolaylı tereklerdi otırǵızıwǵa baylanıslı ilajlar haqqında*»ǵı arawlı Qararı toǵay sanaatında keskin ózgeris jasadı. Usı qararǵa muwapıq tereklikler maydanı hár jılı 10 mıń gektarǵa keńeyip atır. Jaqın keleshekte hár jılı 5 mln metr kub sanaatqa jaramlı aǵash tayarlanadı. Aǵash tayarlaw kárxanaları taxtay kesiw zavodlarına bórene aǵashlar jetkerip beredi. Kesilgen aǵash yaǵnıy taxtay mebel sanaatı ushın shiyki zat bolıp tabıladı. Aǵash tayarlawdaǵı shıǵındılar (shaqalar, qabıqlar, qırındılar)dan toǵay-ximiya sanaatında spirt, maylar, boyawlar islep shıǵarıladı. Sol sebepli toǵay-ximiya kombinatların qurıw júdá zárúr. Aǵash shiyki zatı jetispeytuǵın Ózbekstanda shıǵındılardı tolıq qayta isleytuǵın kombinatlar júdá áhmiyetke iye.



1. Atlastıń «transport» kartasınan wálayatınıızǵa aǵash qay jerden hám qaysı transport túri menen alıp kelinetuǵınlıǵın anıqlań.
2. Aǵashtıń jetispeyshiligin joq etiw maqsetinde rayonınıızda qanday ilajlar ámelge asırılıpmaqta?
3. Terek aǵashınıń sapasına hám ekologiyalıq áhmiyetine qarap qanday abzallıqlarǵa iye ekenin botanika sabaqlarınan eske túsiriń.

22-sabaq



QURILIS MATERIALLARI SANAATI

11-sabaq temasinan qurilis materiallari sanaatini jalpi sanaat onimidegi salmagin aniqlan.

Qurilis materiallari sanaati milliy ekonomikanin derlik barliq tarmoqlari menen baylanista boladi. Zavod ham fabrikalar, uy-jaylar, jollar jane irrigaciya qurilmalarinin koplep salinwi menen qurilisqa qolayli materiallarga bolgan talap ta artip baradi.

Qurilis ushin ahmiyetli bolgan **cement** Quvasay, Axangaran, Angren, Nawayi ham Bekabad qalalarinda jane Zafarabad kishi qalasinda islep shigariлмақта. Axangaran ham Nawayi cement kombinatlari en iri kombinatlardan esaplanadi. Angren gilmayası (ılayı) negizinde bezewge qolayli aq cement islep shigariladı.

2018-jılı Surxandaryada jane bir iri sement zavodi iske tusti. Sherabad rayonında «Almalıq kán-metallurgiya kombinatı» akcionerlik kompaniyası tarepinen qurilgan sement zavodi paydalanılıwga tapsırıldı (48-súwret). Usı cement zavodi oaziste qurilis sanaatin zaman talapları darejesinde rawajlandırıwda, zamanagoy qurilis materialların kóbeytiw ham islep shigariлатuğın onimlerin eksportqa bagdarlawda ahmiyetli bolip esaplanadi.

Texnologiyalıq bólimi turkiyalıq sherikler tarepinen amelge asirilgan bul zavodtin Sherabad rayonında qurılıwının ózine tán abzallıqları bar. Sebebi en iri, yagniy 708 million tonna sement shiyki zati, solardan, 530 million tonna hák ham 178 million tonna topıraq (gline) bar kánler tap usı aymaqta jaylasqan. Usı investiciya joybarinin amelge asiriliwının nátiyjesinde bul jerge 1,5 million tonna joqarı sapalı portlandcement islep shigarıw jolga qoyıldı.

Surxandarya wálayatının geografıyalıq jaylasıwı tek elimizde amelge asirilip gana qoymay, qonı mamleketler, sonday-aq Awғанstan Respublikasında da keń kólemdegi qurilis jumısları ushin kerek bolgan sement oniminiń ishki ham sırtqı bazarda óz qarıydarın tabıw imkaniyatın beredi.



48-súwret. Sherabad sement zavodi.

Ózbekstan shıraylı ham bekkem **mramor**ga bay. Elimizde tabılğan 34 mramor kániniń besewinen mramor qazıp alınbaqta.

Ўзган кани мрамр запасини кóплиги, жоқари сапалılığı жаѓнан дýныдаѓи еñ белgili кáнлердиñ biri есапланadı. Onnan қазип алинѓан мрамор буринѓи Аwқамнн дáwirinde басқа óнимлер қатарında Орайѓа тасип алып кетилетуѓин еди. Москва, Санкт-Петербург қалаларındaѓи метрополитенлердиñ кóp сандаѓи стацийалары һám басқада қурılmалар Ўзган кани мраморлары менен белген. Ташкенттеги Аlisher Nawayi аtндаѓи опера һám балет театри, «Ўзбекстан», «Tashkent Palace» usaѓан миymanxаналар, Ташкент метрополитени јáne басқа кóp сандаѓи салтанат қурип турѓан сулиw máдениy-турмислиқ хызмет кórsetiw имаратлариниñ қурилсина да уsи кánnиñ мраморлары payдаланилѓан. Ташкент қаласинан 74 km арқа-шыѓиста jайласқан Ўркүtsay кáнинде, қара, аq һám кұл реñ мраморлар geзлеседи. Ташкент һám Ўзalkent мрамор заводларında мраморѓа пардоз берiledи.



Безевге қолайли таслардиñ улумма запаслары 85 млн куб метрден асади. Олар тасты қайта isleyтуѓин кáрханаларди јуз јиллар dawamında shiyki zat penen támiyinley алadı.

Chirchiq қаласиниñ қасında jergilikли shiyki zat negizinde isleyтуѓин **tereze aynaların islep shıǵaratuѓин завод** бар. Sonday-aq, Jizzax wálayatında Qı-tay kompaniyasınıñ qatnasıwında baslanѓan ayna zavodı qurılısınıñ birinshi basqışı juwmaqlandı (49-súwret). Zavod iskerliginiñ tolıq jolѓa qoyılıwı 2019-jılѓa rejelestirilgen. Solay etip Jizzax ayna zavodı Орайlıq Aziyada уsı túrдеgi óнимлер islep shıǵarıwshı еñ iri кáрханаѓа aylanadı.

Qurılıstıñ negizlerinen biri **temir-beton** bolıp tabıladı. Tashkent, Fergana, Samarqand һám Buxara wálayatlarında temir-beton buyımları islep shıǵarıлмақта. Xorezm, Buxara һám Fergana wálayatlarında **silikat blokların** islep shıǵaratuѓин zavodlar qurılѓan. Jizzaxtaѓи silikat zavodı Mirzashól xojalıqları, qalaları һám kishi qalaları ushin diywal blokların, panellerdi, párdiywallardı, tekshelerdi һám басқа silikat buyımlardı tayarlaydı. Imarat, kópir, jol һám басқа qurılmалар ushin барlıq bólekler arnawlı zavodlarda tayarlanadı.

Qurılısta tayar bóleklerdi qurılma қасına тасип áлип keliw ádewir қıyın болѓanlıqtan, olardı islep shıǵaratuѓин кáрханаларди jaylastırѓанда eki joldan biri таñlanadı. Ўлкен һám awır bólekler tayarlayтуѓин кáрханаларın, negizinen, қурилс кеñ kóлемде алып барıлатуѓин iri



49-súwret. Jizzax ayna zavodı.



50-súwret. Awilda qurılǵan jaylar.

qalalarǵa, sanaat rayonlarına jaqın jerde qurıw maqsetke muwapıq keledi. Yaması shıyki zat tuwrıdan-tuwrı qurılıs salınıp atırǵan jerge alıp kelinip, úlken qurılıslar quyma usılında da júrgiziledi. Bunda qurılıs materialları únemlenedi, texnikadan únemli paydalanıladı jáne qurılıstıń tezligi artadı.

Ǵárezsizliktiń sharapatı menen barlıq wálayatlarda qurılıs isleri misli kórimegen dárejede háwij alıp ketti.

Jańadan jańa zavod fabrikaları, shaxtalar menen kánler, avtomobil jolları hám temir jollar kóplep qurıla basladı. Qalalar hám awıllarda házirgi zamanga say imaratlar boy tiklemekte (50-súwret). Ásirese mámleketimizdiń paytaxtı tanıp bolmas dárejede gózzall túske endi.

Mámleketimizde awıldaǵı xalq punktleriniń kórinisin túbinen ózgeritiw, úlgi bolarlıq proektler tiykarında jańa úy-jaylar qurıw, awılda jańa infrastukturanı payda etiw esabınan awıl xalqının turmısın jáne de jaqsılawǵa turǵınlarda itibar qaratılmaqta. Sol maqsette 2009-jıldan baslap awıllıq jerlerde qolaylı hám kommunal xızmet sharayatlarına iye bolǵan jeke tártiptegi turaq jay massivlerin kompleks qurıw jumısları baslandı.



Mámleketimizdiń basqa awıllıq jerlerinde úlgi bolarlıq joybarlar tiykarında 1200 den aslam **jańa úy-jay massivleri** qurıldı, 117,5 mıńnan ziyat jeke tártiptegi úy-jay paydalanıwǵa tapsırıldı.

Qurılıs isleriniń háwij alıwı qurılıs materialları kompleksiniń rawajlanıwına alıp kelmekte.



1. Qurılıs materialları sanaatına shıyki zat sıpatında jáne nelerdi qosımsha qılasız?
2. Qurılıs materialları kárxanasın jaylastırǵanda tábiyǵıy sharayat, shıyki zat, jumısshı kúshi, transport faktorlarınan qaysısı áhmiyetsiz ekenin túsindiriy?
3. Ozbekistannıń tábiyǵıy baylıqları kartasında qurılıs materiallarınıń kánleri qay jerlerde jaylasqanın anıqlań.
4. Geografiya dápterinińge qurılıs materialları kompleksiniń basqa sanaat tarmaqlarına baylanıslılıǵınıń joybarın sızıń.

23-sabaq



SANAAT HÁM EKOLOGIYALÍQ MASHQALALAR

Sanaat tábiyatqa úlken tásir kórsetiwshi, qorshağan ortalıqtı pataslawshı xojalıq tarmağı bolıp esaplanadı. Sebebi sanaat tábiyǵıy shıy-ki zattı alıw hám onı qayta islewden baslap nátiyjedegi ónimge iye bolǵanǵa shekemgi procesti óz ishine aladı, sonday-aq, usı proceske sanaat shıǵındılarınıń qorshağan ortalıqqa taslanıwıda kiredi.

Sanaat tarmaqlarınıń qorshağan átirapqa tásiiri baǵdarına qarap parıqlanadı:

- atmosferanıń pataslanıwına tásir etiwshi tarmaqlar: jıllılıq energetikası, metallurgiya, neftti qayta islew, sement islep shıǵarıw;
- suw resurslarınıń pataslanıwına tásir etiwshi tarmaqlar: ximiya, neft-ximiya sanaatı, aǵashtı qayta islew, kómir, sút-gósh sanaatı;
- jer resurslarınıń pataslanıwı hám buzılıwına tásir etiwshi tarmaqlar: taw-kán sanaatı hám qurılıs materialların islep shıǵarıw sanaatı hám basqalar.

Búgingi kúnde qorshağan ortalıqtı saqlap qalıwǵa qaratılǵan barlıq ilajlar sanaattıń ekologizaciyası dep atala baslanǵan.

Sanaat kárxanaların jaylastırıwda ekologiyalıq faktorlardı esapqa alıw. Ádette, sanaat kárxanaların jaylastırıwda shıy-ki zat, janılıǵı, transport, energetika, suw hám miynet resursları sıyaqlı bir qatar dástúriy faktorlar itibarǵa alınadı.

Keyingi 10 jıllıqlarda bolsa olardıń qatarına eń áhmiyetli faktor sıpatında ekologiyalıq faktor da qosıldı. Bul faktor talapları tómendegishe boladı: qurılıs rejelestirilip atırǵan sanaat kárxanası óz iskerligi dawamında atmosfera hám qorshağan ortalıqqa jetkizetuǵın zıyanı aldınnan boljanadı; suw hám jer resurslarına jetkiziletuǵın zıyan, sanaat kárxanası iskerligi dawamında shıǵaratuǵın shıǵındılar muǵdarı, bunday shıǵındıların utilizaciya máseleleri hám utilizaciya procesinde atmosfera, suw, jer resurslarına jetkiziletuǵın zıyan muǵdarı anıqlanadı.

Ekologiyalıq faktor belgili bir aymaqtı belgili bir tarawdaǵı sanaat túrin iske túsiriw yamasa túsirmewge tolıq negiz bola aladı. Sebebi ekonomikalıq kóz qarastan belgili sanaat kárxanası aymaqtı rawajlandırıw múmkin.



51-súwret. Sanaat hám ekologiya.



52-súwret. Ekologiyağa sanaat kárxanalarınıń tásiiri.

Hár bir sanaat kárxanasın jaylastırıw-dan aldın ol jerde ekologiyalıq ekspertiza ótkiziliwi shárt. Ekologiyalıq ekspertiza nátiyjelerine qarap, qurılısı rejelestirip atırǵan sanaat kárxanasınan alınatuǵın payda buzılǵan tábiyattı tiklew hám usı kárxana iskerligi nátiyjesinde júzege kel-gen mashqalalardı joq qılıwǵa ketetuǵın qárejetlerden joqarıraq bolsa ǵana, bun-day kárxana iskerligine ruxsat beriledi.

Metallurgiyań qorshaǵan orta-lıqqa tásiiri. Metallurgiy kompleksi mámleketimizde tez rawajlanıp atırǵan tarawlardan biri bolıwı menen birge qorshaǵan ortalıqqa unamsız tásir kórsetiwshilerden de esaplanadı. Metallurgiy tábiyǵıy koplekslerdiń barlıq quramlıq bólimlerine tásir etedi. Taw-kán sanaatı topıraq qatlamın buzıp, landshaftlardıń «joǵalıwına» sebep boladı. Bul sanaat sebepli úlken karerler hám jer astı úngirleri payda bolmaqta. Olar basıp qalıw hám antropogen jer silkiniw qáwpin tuwdıradı. Kóp jerlerdi metallurgiya shıǵındıları iyelep atır.

Bayıtıw fabrikalarında isletilgen suwdı aǵıwshı suwlarǵa taslaw nátiyjesi usı suwlardı jaramsız halǵa alıp kelmekte. Metallurgiya zıyanlı zatlardıń kóp muǵdarın atmosferaǵa shıǵaradı. Mısalı, gaz qaldıqları (kúkirt h.t.b.), quramın-da metall bolǵan shań hám basqa elementler júdá qáwipli boladı.

Bulardıń barlıǵı temir, qorǵasın, mıs, sınap muǵdarınıń kóbeyiwine alıp keledi. Olar topıraq, ósimlik hám haywanlar denesinde jıynalıp, insan aǵzasına ótkeninen keyin áste onı záhárley baslaydı.



Awır metallar adam organizmindegi immunitetti tómendetip, ke-selleniw dárejesiniń joqarı bolıwına tásir etedi, xalıq hám tábiyat ushın úlken qáwip tuwdıradı.

Metallurgiya sanaatı shıǵındılarınıń qorshaǵan ortalıqqa únamsız tásir kórsetiwiniń aldın alıw ushın bul shıǵındılardı tolıq qayta islep, olardı paydalı ónimlerge (mısalı, shlaklı qurılıs materialına) aylandırıw, zıyansızlandırıw, atmosferaǵa hám suw saqlaǵıshlarına shıǵaratuǵın shıǵındıların tazalaw zárúr.



1. Qaysı sanaat tarmaǵı atmosferanıń pataslanıwına eń kóp unamsız tásir kór-setedi?
2. Metallurgiya kompleksine baylanıslı kárxanalardan qaysı biri ekologiyalıq mashqalanı júdá keskinlestirmekte? Bul kárxana tábiyattı bılǵamawı ushın qanday ilajdı usınıs etesiz?



Agrosanat kompleksi Ózbekstanda tarmaqlar aralıq komplekslerdiń dáslepki hám jetekshisi bolıp tabıladı. Ol awıl xojalıǵı tiykarında payda bolǵan.

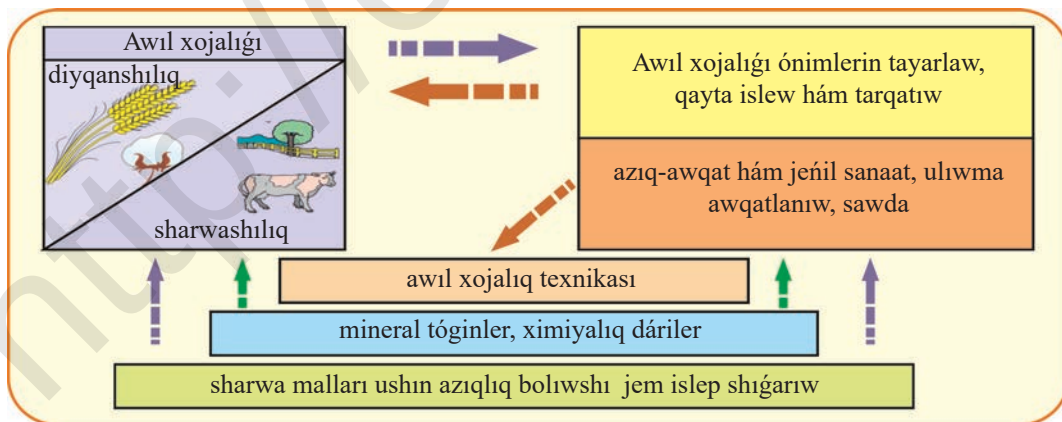


Agrosanat kompleksi (ASK) – awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw hám onı tutınıwshıǵa jetkerip beriw procesine baylanıslı barlıq tarmaqlar jıyındısı bolıp esaplanadı.

Awıl xojalıǵı menen onıń jetistirgen ónimlerin qayta isleytuǵın jeńil hám azıq-awqat sanaatınıń tarmaqları ASK nı quraǵan. Olarǵa qosımsha awıl xojalıǵında paydalanılatuǵın mexanizmlerdi islep shıǵara alatuǵın hám olardı onlaytuǵın kárxanalar, mineral tógin jáne ósimlik zıyankeslerine qarısı qollanılatuǵın zatlardı islep shıǵaratuǵın ximiya sanaatınıń tarmaqları da ASK ǵa kiredi. Bul tarmaqlar shınında awır sanaatqa tiyisli bolsa da, biraq olar óndiris kólemi hám jetiskenligin belgilewshi faktor ekenliginen ASK da birinshi topardı, awıl xojalıǵı ekinshi, awıl xojalıǵı ónimlerin qayta isleytuǵın tarmaqlar úshinshi topardı quraydı (53-súwret).

Ekonomikada jumısshı kúshleriniń negizgi bólegi ASK tarmaqlarında miynet etedi. Sonday-aq usaqlap satıw sawdasınıń negizgi bólegin awıl xojalıǵı ónimleri yamasa usı ónimlerdi qayta islep tayarlangan tovarlar sawdası quraydı. Demek, xalqımızdıń abadanlıǵı, dasturxanımızdıń bay bolıwı, jáne de áhmiyetlisi, xalıqtıń jumıs penen bánt bolıwı ASK nıń jaǵdayına baylanıslı.

Biraq ǵárezsizlikke shekem bolǵan dáwirde Ozbekistanda paxta jeke



53-súwret. Agrosanaat kompleksi quramı.

hákimliginiń húkim súriwi awıl xojalıǵı tarmaqların jıynap rawajlandırıw imkanın bermedi. Usınıń aqıbetinden sanaat tovarları qatarında ayırım azıq-awqat ónimleri de sırttan alıp kelindi. Házirgi waqıtta bular eki jol menen joq etilmekte.

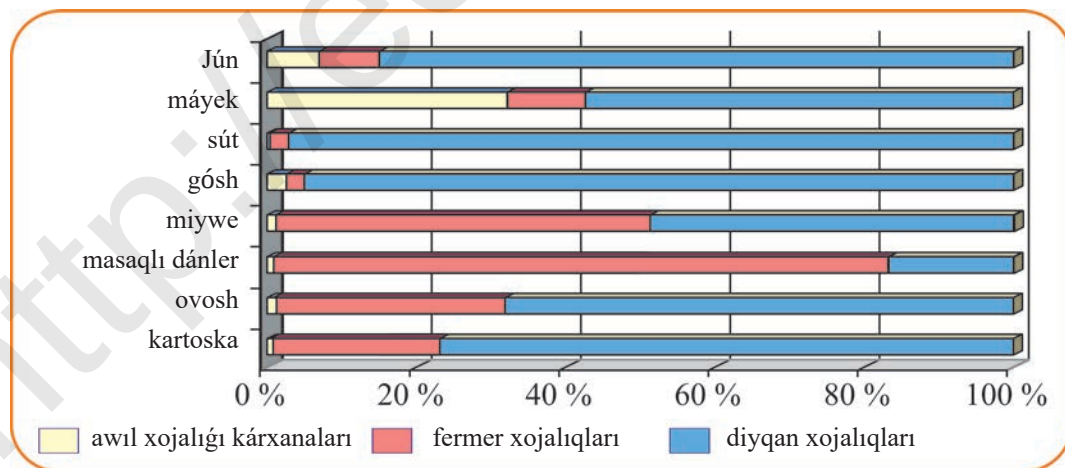
Birinshiden awıl xojalıǵında egin egetuǵın jerleriniń quramı ózǵertirildi. Egin egetuǵın jerlerdi optimallastırıw jáne awıl xojalıq eginlerin rawajlandırıwdıń barısında hár tárepleme puxta oylanǵan siyasat alıp baratırǵan eń áhmiyetli shiyki zat hám eksportqa mas tovar esaplanǵan paxta jetistiriwdiń salıstırmalı kólemin saqlaǵan halatta basqa awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriwdi bir neshshe ese kóbeytiriwdiń imkanın berdi. Eń áhmiyetlisi, xalqımızdı azıq-awqat ónimleri menen tolıq támiyinlewge imkaniyat jarattı.



2017-julı 2000-jılǵa salıstırǵanda biyday jetistiriw 2 ese, kartoshka – 4 ese, ovosh – 4,3 ese, júzim – 2,7 ese, gósh hám sút – 3 ese, máyek – 4,8 ese kobeydi.

Ekınshiden, jerge bolǵan múl k forması ózǵertirildi. Gárezsizlikten aldınǵı dáwirde diyqanlardı jerge iyelik etiwden ayırdı. Nátiyjede awıl xojalıǵında islewge qızıǵıwshılıq ádewir páseydı. Búgingi kúni diyqan xojalıǵı, fermer xojalıǵı sıyaqlı múl iyelewshiliktiń hár qıylı formaları orın almaqta hám awıl xojalıǵında islep shıǵarılıp atırǵan ónimlerdiń negizgi bólegi olardıń úlesine tuwra kelmekte (54-súwret).

Kóp tarmaqlı fermer xojalıǵı awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw menen birge, olardı qayta islewde nátiyjeli xızmet kórsetpekte. Sanaatsız awıl



54-súwret. Awıl xojalıǵı ónimlerin islep shıǵarıwshılar quramı hám úlesi.

xojalığın rawajlandırıp bolmaydı. Awıl xojalığı sanaat (islep shıǵarıw tovarları, mineral tóginler islep shıǵarıw)tan baslanıp, (jetistirilgen shiyki zattı qayta islew) sanaat penen tamam boladı. Bul eki tarmaq ortasındaǵı baylanıs agrosanaat integraciyası dep atalıp, ol barǵan sayın tereńlesip bara beredi.



1. Qanday faktorlar awıl xojalığınıń sanaat penen integraciyalasawın kórsetedi?
2. ASKdegi tiykarǵı tarmaqların aytıń hám negizgi sebebin aytıń.
3. Rayonınıńızdaǵı ASKne tiyisli kárxanalardı dápterge jazıń.



25-sabaq



AWÍL XOJALÍǴÍ

Aldıńǵı sabaqtan belgili bolǵanıday-aq, awıl xojalığı ASKniń ekinshi toparın quraydı. Awıl xojalığınıń eki áhmiyetli tarmaǵında – dıyqanshılıq penen sharwashılıqta insanlar ushın kúndelikli zárúr bolǵan azıq-awqat, sanaat ushın shiyki zat ónimleri jetistiriledi.

Barlıq shiyki zatlar sanaatta miynet predmeti, al olardı qayta isleytuǵın mashinalar *miynet quralı* esaplanısa, awıl xojalığında *miynet predmeti* de, *miynet quralı* da jer esaplanadı. Awıl xojalığınıń zúraátliligi jerdiń jaǵdayına baylanıslı. Sol sebepli melioraciya ótkiziledi.



Melioraciya – jerdiń jaǵdayın jaqsılaw ushın tegislew, suwǵarıw, shordı juwıw, terek nállerin egiw, topıraqtıń zúraátliligin arttırıw usáǵan jumislardıń jıyındısı.

Mámleketimizde awıl xojalığı texnika menen jaqsı támiyinlengen. Dıyqanshılıq penen sharwashılıqtaǵı kóp qol miynetin talap etetuǵın jumislardı mashinalar atqarıp atır. Kóp jumıs procesleri elektrlestirilgen, ximiyalıq tóginlerden, ósimlik zıyankeslerine qarsı záhárli ximikatlardan jáne sharwa mallarınıń keselliklerine qarsı gúres qurallarınan keń paydalanılmaqta. Sonday-aq kartoshka, ovoshtıń zúraátli, tasıwǵa shıdamlı sortları egile basladı. Baǵmanshılıqta tárbiya beriwge hám jıynap-terip alıwǵa qolaylı miywe sortları jaratıldı. Nátiyjede awıl xojalığı ónimlerin jetistiriw hám tayarlaw texnologiyası túpkilikli ózgerislerge ushıradı, miynet ónimlilikigi arttı. Bul qubılıs *«Jasıl revolyuciya»* dep bahalandı.



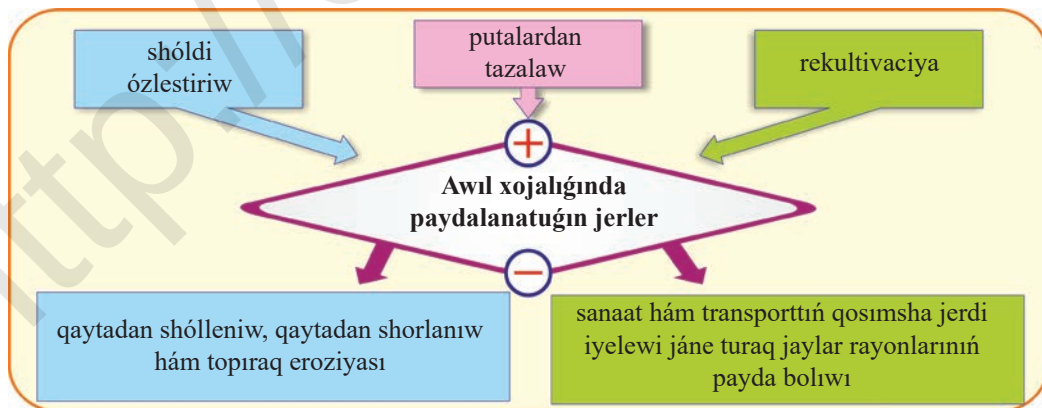
«*Jasul revolyuciya*» – awıl xojalıǵın ilim, texnika jetiskenlikleri tiykarında ózgertiw.

Eger awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw egin maydanların keńeytiw hám sharwa mallarınıń sanın arttırıw esabınan kóbeyse, bunı *ekstensivlik awıl xojalıǵı* dep ataydı. Kerisinshe, awıl xojalıǵı jalpı onimi maydan birliginde agrotexnika qurallarınan nátiyjeli paydalanıw esabına ónimdarlıqtı kóbeytiwge erisiw hám sharwa zatların jaqsılaw esabına onıń ónimdarlıǵı kóbeyse, ol *intensivlik awıl xojalıǵı* dep ataladı.

Tıń jerlerdiń ózlestiriliwi hám rekultivaciya jumıslarınıń nátiyjesinde awıl xojalıǵında paydalanılatuǵın jer maydanı keńeydi. Sonıń menen bir waqıtta sanaat hám transporttıń rawajlanıwı, turaq jay maydanlarınń keńeyiwi nátiyjesinde awıl xojalıǵında paydalanılıp atırǵan jerler qısqaradı. Jerden paydalanıw qaǵıydalarına boysınbaslıqtıń aqıbetinde ázelden paydalanılıp kiyatırǵan jerlerdiń shorlanıwı, hátte shólge aynalıwı da múmkin (55-súwret). Sonlıqtan awıl xojalıǵında paydalanatuǵın jerler bir tárepten keńeyse, ekinshi tárepten qısqarıwı da múmkin.

Awıl xojalıǵı maqsetlerinde ǵana paydalanılatuǵın jerler *awıl xojalıǵı jerleri* dep ataladı.

Awıl xojalıǵındaǵı baslı wazıypa – óndiristi intensivlestiriw, yaǵnıy eginlerdiń zúraátililigin hám sharwashılıqtıń ónimlilikin kóbeytiw bolıp tabıladı. Jer hám suw resursları sheklengenin esapqa alıp, mámleketimizdiń awıl xojalıǵın rawajlandırıwdıń jalǵız tuwrı jolı – awıl xojalıǵın intenciv rawajlandırıw, jerlerdiń meliorativ jaǵdayın túpten jaqsılaw, selekciya jumısların tereńlestiriw, joqarı agrotexnologiyalardı usınıs etiw hám suwdan únemli paydalanıwdan ibarat.



55-súwret. Jerden paydalanıw dinamikası.

Mámleketimizde awıl xojalıǵı ónimlerin islep shıǵarıw kólemi kóbeymekte. Sonıń menen birge jedel joqarı ósiw kórsetkishleri barısında, jalpı ishki tovar kóleminde awıl xojalıǵı ónimleri úlesiniń azayıwı tendenciya baqlanbaqta. Bul mámleketimiz ekonomikasınıń quramlıq dúzilisindegi ózgerislerdiń, yaǵnıy agrar respublikadan sanaatı rawajlanǵan industrial mámleketke aylanıp atırǵanlıǵınıń belgisi.



1. Awıl xojalıǵın rawajlandırıwdıń negizgi jolların aytıp berin.
2. Ózbekstannıń jer baylıǵı dıyqanshılıq hám sharwashılıq arasında qalay bólistirilgen?
3. Siz jasap atırǵan rayon xojalıqlarında qanday meliorativlik ilájlar ámelge asırılmaqta?

26-sabaq



DIYQANSHILIQ

Awıl xojalıǵınıń uluwma óniminiń yarımınan kóbiregi dıyqanshılıqtan, al qalǵanı sharwashılıqtan alınadı. Dıyqanshılıqta topıraq klimatı esapqa alınadı.



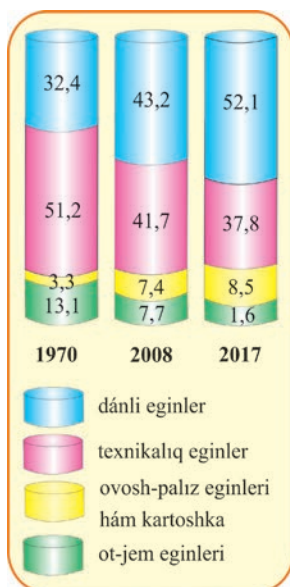
Dıyqanshılıq *atız jumslari, baǵmanshılıq* hám *júzim jetistiriw*den ibarat boladı. Eginniń túleri boyınsha ǵalle eginleri, texnikalıq eginler, ot-jemlik, ovosh, kartoshka hám palız eginleri xojalıqlarǵa bólinedi

Eginlerdiń zúraáttiligine ósimliktiń vegetaciya dáwiri, jaqtılıq, jıllılıq hám ıǵallıqtıń jalpı muǵdarı tásir kórsetedi. Vegetaciya dáwiri – sutkalıq ortasha temperaturası +5 dárejeden tómén bolmaǵan kúnler.

Ózbekstanda suwǵarıp dıyqanshılıq etiw keń tarqalǵan. Suwǵarılatuǵın jerler mámlekettiń jer baylıqlarınıń 9,2 procentin qurasa da, awıl xojalıǵında jetistiriletuǵın jalpı ónimniń 98,5 procenti usı jerlerde jetistiriledi.

Dıyqanshılıqta paxtashılıq úlken orındı iyeleydı (56-súwret). Ózbekstanda negizgi *texnikalıq egin* bolǵan paxta awıl xojalıǵınıń derlik barlıq tarawların hám sanaattıń kóplegen tarmaqlarınıń rawajlanıwınıń bas faktori (57-súwret). Paxta barlıq texnikalıq egin maydanların kópshilik jerlerin iyeleydı.

Paxtashılıq rawajlanǵan sayın ekonomikanıń túrli tarmaqları menen onıń óndirislik baylanısı keńeyip, paxtashılıq kompleksi júzege keldi. Paxta jońshıqqa, mákke hám salı menen almaslap egilse, topıraqtıń quramı jaqsıla-

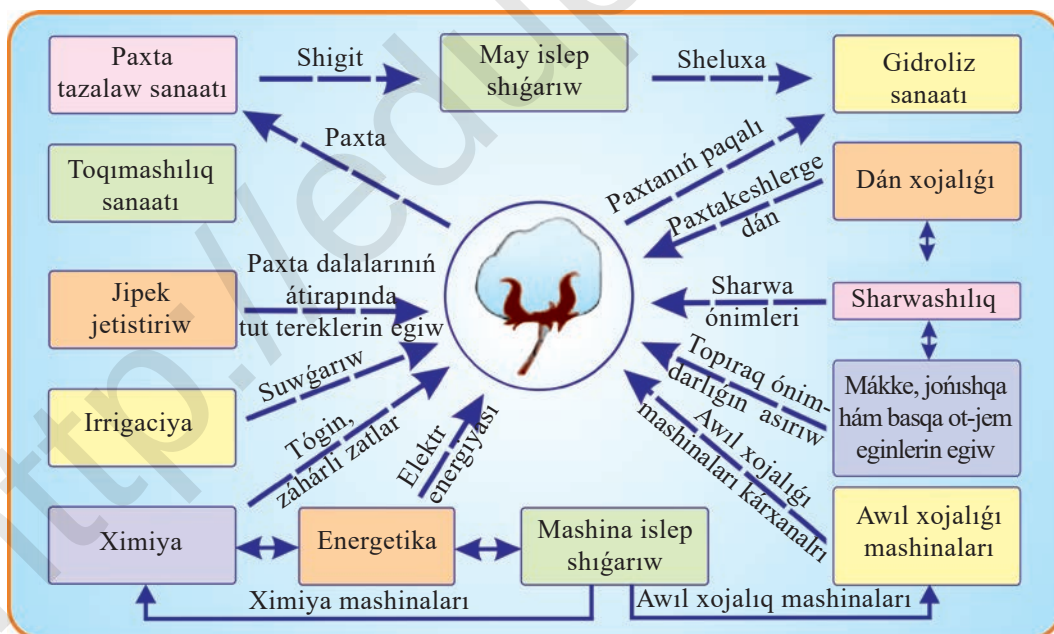


56-súwret. Awıl xojalığı eginleri maydanlariniń quramı.

nađı, onıń shorı azayadı, paxta kesellikke shatılmaydı. Jońışqa, mákkeniń egiliwi sebepli sharwa malları ushın ot-jem de alınadı.

Házirgi waqıtta **dánli eginler** egıwdı rawajlandırıwǵa da úlken dıqqat awdarılıp atır. Gárezsizlikke shekem barlıq egislik maydanniń 20 procentine shamalasına dánli eginler egilgen bolsa, al házirgi waqıtta dánli eginlerdiń maydanı uluwma egislik maydanınıń úlesi 50 procentten kóbeydi. Nátiyjede mámleketimiz dán gárezsizligin de qolǵa kirkizdı. Dánniń negizgi bólegin biyday, arpa, salı, mákke hám júweri quraydı. Biyday hám arpa kóbinese suwǵarılmaıtuǵın jerlerge egiledi. Qıstıń jumsaq hám ızǵar keliwi jáne báhárgi jawıngershilik gúzlik biyday ushın qolay sharayat jaratadı. Gúzlik arpa suwǵarılmaıtuǵın biyday hám arpaǵa qaraǵanda zúraátli boladı (58-súwret).

Dánli eginlerdi jetistiriwde salıgershilikte úlken orındı iyeleydı. Salınıń vegetaciya dáwiri uzaq, qu-



57-súwret. Paxtashılıqtıń basqa tarmaqlar menen baylanısı.

yashlı, suwı mol jerlerde jaqsı ósedi. Ol zúráátlilik jaǵınan tek mákkeden keyinde turadı. Salı Xorezm, Qaraqalpaqstan Respublikası hám Tashkent wálayatında, Zarafshan Fergana alaplarında kóp egiledi. Ámiwdáryanıń tómengi aǵısı jaǵalawlarında joqarı ónim beretuǵın tıń jerlerdi iske qosıw hám olardı suwǵarıw ushın suw baylıǵınan paydalanıw kóp salı jetistiriwdıń imkaniyatın bermekte. Házirgi waqıtta jetistirilgen gúrishti sırtqa eksport qılıw imkaniyatı tuwıldı. Ózbekstanda kóp jıllıq taran (teri iylewde isletiletuǵın shiyki zat), kenep, zıǵır, gúnji, maqsar, temeki de ósiriledi.



58-súwret. Biyday orımı.

Ovosh, kartoshka hám palız eginlerin egiw barlıq wálayatlarda derlik rawajlangan. Ol Tashkent, Samarqand, Andijan sıyaqlı iri qalalardıń átirapında úlken maydanlardı iyeleydı. Ózbekstan qawınları jaǵımlı iysi, mazalılıǵı menen áyyem zamannan-aq belgili. Olar Xorezm, Buxara, Jiz-zax hám Sırdárya wálayatlarında jáne Qaraqalpaqstanda kóp jetistiriledi.

Baǵshılıq hám júzim jetistiriw tábiyǵıy sharayatqa, xalıqtın, ásirler boyı toplanǵan bay tájiriyesine muwapıq hár bir wálayatta ayırım tarmaq sıpatında qánigelesken. Quva (Fergana wálayatında) hám Dashnabat (Surxandárya wálayatında) ánarları, Andijan júzimi, Samarqand kishmishi ázelden tanılǵan. Altıarıqta júzim hám qıyar jetistiriw, Fergana wálayatı adırlarında (Oqshı, Rishtan, Chimyan, Mindan) erik, shabdal jetistiriw, Aqqorǵan (Buvada) ánjir jetistiriw rawajlangan. Xorezm, Buxara wálayatları jáne Qaraqalpaqstanda baǵ hám júzim egiletuǵın maydanlar azraq.

Ovosh-palız eginleri, miywe hám júzimler mámleketimizden arqada jaylasqan ellerdegi ge qaraǵanda 60-70 kún erte pisedi. Demek, bul tarawda da Ózbekstan talay eksport imkaniyatlarına iye. Ózbekstanda baǵmanshılıqqa hám júzim jetistiriwge qánigelesken kóplegen xojalıqlar bar. Olardıń kópshiligi ózleri jetistirgen ónimdı sol jerde qayta islep, sherbet hám konserva tayarlaydı. Mine usınday sanaat kárxanaları bar xojalıqlardıń negizinde agrosanaat birlespesi júzege kelmekte.

1. Salı, kenep, maylı eginler, temeki, egiletuǵın jerlerdi kartadan tabıńlar.
2. Siz jasap turǵan rayonda yamasa wálayatta qanday miyweler jetistiriledi hám olar qaysı wálayatlardıǵa jiberiledi?
3. Siz jasap turǵan rayonda qaysı tarmaqlar paxtashılıq penen baylanısqan?



27-sabaq



SHARWASHILIQ



Awıl xojalıǵınıń **sharwashılıq tarmaǵı** qaramal, jılqı, qoy baǵıw, pille jetistiriw hám qus asırawshılıqqa bólinedi. Oǵan pal hárresin baǵıw, shoshqa baǵıw hám balıqshılıq ta kiredi.

Awıl xojalıq jerleriniń 2/3 bólimi sharwashılıq ushın paydalanıladı. Mámleketimizdiń shól hám dalalarında otlaq hám putalıqlar qarakól qoyları hám túye baǵıw ushın qolaylı. Taw hám taw aldı zonalarında ádewir otlaqlı jaylawlar bar. Bul zonalarda qoy, jumsaq júnli eshki, sonday-aq gósh-sút ushın qaramal baǵıladı hám jılqı baǵıw rawajlangan.

Sharwashılıq paxtashılıq penen kóp tárepleme baylanıslı. Bunı fermer xojalıqlarında paxtashılıqtan alınatuǵın (gúnjara, sheluxa usaǵan) azıqlıq jemlerden ayqın kóriwge boladı. Paxtanı jońıshqa hám júweri menen almaslap egiw gósh-sút sharwashılıǵın azıqlıq penen de támiyinleydi.

Mámleketimizde **qoy hám eshkiler**diń uluwma sanı 16 millionnan asadı, olardıń negizgi bólegi qarakól qoyları bolıp esaplanadı (59-súwret). Qarakól qoyları (Tashkent, Andijan, Fergana, Namangan wálayatlarınan tısqarı) barlıq wálayatlarda baǵıladı. Olardan tiykarınan teri, jún hám gósh alınadı. Eshkiler respublikanıń derlik barlıq wálayatlarında negizinen jumsaq túbiti hám júni ushın baǵıladı (60-súwret).

Qaramal da barlıq wálayatlarda baǵıladı. Qaramallar gósh hám sút ónimlerin alıw maqsetinde baǵıladı. Mámleketimizde qaramallardıń sanı 9,6 mln bastan aslam.

Jılqılar Samarqand, Qashqadarya, Xorezm hám Qaraqalpaqstanda baǵıladı. Olardıń sanı 150 mıńǵa shamasadı. Erterekte paxtashılıqtaǵı kóp jumıslar (júk tasıw, paxtanı kultivaciyalaw hám t.b.)dı atqarıwda atlardan paydalanılǵan. Sebebi



59-súwret. Qarakól qoyları.

jılqı baǵıw menen paxtashılıq óz ara baylanıslı bolǵan. Bul jumıslar házir texnikanıń járdeminde islenip atırǵanlıǵı sebepli búgingi kúni atlar túrli sport oyınları, jeke xojalıqta paydalanıw, gósh hám qımız alıw maqsetinde baǵılıp atır. Shól jerlerde túye baǵıladı. Túyeden jumıs haywanı iretide paydalanıladı. Sonday-aq olardan jún, sút alınadı.

Pille jetistiriwde mámleketimiz awıl xojalıǵınıń eń ázeliy tarmaqlarınıń biri bolıp, ol paxtashılıq penen baylanısqan. Jipek qurtınıń awqatı – tut



60-súwret. Ózbekstannıń sharwashılıq keń tarqalǵan rayonları.

aǵashı paxta atızlarınń shetlerinde, japlardıń, kanallardıń hám jollardıń boylarında osiriledi. Tut aǵashı ǵawashalardı kúshli samallardan saqlasa, al japlar menen kanallardıń jaǵaların degish alıwdan saqlaydı. Pille jetistiriwdiń paxtashılıq penen baylanıslılıǵı tek bunıń menen ǵana sheklenbeydı. Bizge belgili bolǵanıday-aq, jipek qurtı aprel-may aylarında baǵıladı. Bul waqıtta paxtashılıqta jumıslar azaya baslaǵanlıqtan, bosaǵan jumısshı kúshinen jipek qurtın baǵıwda paydalanıladı.

Qus asırawshılıq inkubator stanciyaları gósh hám máyek jetistiriwge qánigelesken qus ashırawshılıq fermalarında shólkemlestirilgen.

Tashkent, Buxara hám Xorezm wálayatlarında, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń kól menen suw saqlaǵıshlarında balıq órshitilmekte jáne suw quslarınń fermaları shólkemlestirilip atır. Suw basseynlerinde, dárya boylarında qımbat bahalı mamıq júnli kishkene haywanlar – nutriya hám ondatra qorıqxanaları shólkemlestirilgen.

1. Sharwashılıqtıń qaysı túrlerin bilesiz?
2. Ózbekstannıń qaysı aymaqlarında negizinen qaramal baǵıladı?
3. Pilleshilik hám qus ósiriwshilik qay jerlerde rawajlanbaqta?
4. Siz jasap turǵan rayon hám wálayattaǵı sharwashılıqtıń qaysı tarmaǵı jaqsı joǵa qoyılǵan? Bunıń sebebi ne?

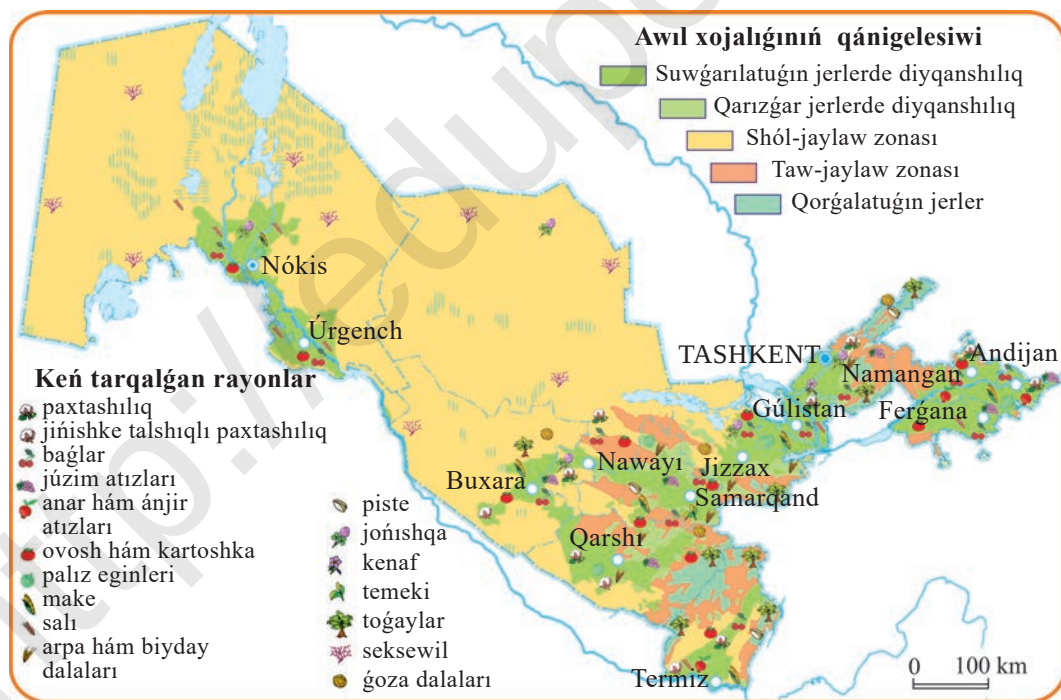
28-sabaq



ЎЗБЕКСТАНДА АҲЎЛ ХОЖАЛЎЎНЎН ГЕОГРАФИЈАЛЎ ТИПЎРИ

АҲЎл хожалЎнЎн тормақлари мЎмлекеттЎн барлЎқ бЎлиминде бирдей емес, себепи халЎқтЎн хЎм санааттЎн мЎтЎјлиги јЎне тЎбЎјЎгы шарайатЎ хЎр јерде хЎр тЎрлЎ боладЎ. Сол себепли аҲЎл хожалЎги хЎм санаат тормақлари сЎяақлЎ белгилЎ тормақларда қЎнигелескен. Адетте, қЎнигелескен аҲЎл хожалЎги тормақлари басқа тормақлар менен байланЎста равајланадЎ. НЎтијјезде тЎбЎјЎгы шарайаттан хЎм халЎқтЎн мијнет тЎјирЎйбелеринен ақилға мувапЎқ пајдаланЎв имканЎн береди.

Ўзбекстаннын аҲЎл хожалЎги гЎрејсизликке шекем Россијанын тоқимашлЎқ кЎрханалрн пахта менен тЎмијинлеwdЎ нЎзде тутап, тЎйкарннн, пахташлЎққа қЎнигеlestЎ. АҲЎл хожалЎнЎн барлЎқ тормақлари болса пахташлЎқтЎ гЎна равајландЎрЎвға бојсндрЎлған јЎрдемshЎ тормақлар болЎп есапланадЎ. ХЎзирде elimizde пахта јеке хЎкимлиги tamam boldЎ. OnЎн ornЎна гЎлле, kartoshka, miywe-ovosh сЎяақлЎ дијқаншлЎқтЎн тЎрлЎ тормақларн равајландЎрЎвға ўлкен itibar қаратЎлмақта (61-сўврет).



61-сўврет. Ўзбекстаннын дијқаншлЎқ тормақлари.

Awıl xojalıǵınıń poyaslar boyınsha qánigelesiwi. Ózbekstanda tábiyat zonaları boyınsha kópshilik mámleketlerdeğiden ayırmashılıqqa iye bolıp, arqadan qublaǵa emes, batıstan shıǵısqa yaǵnıy tegislikten tawlarǵa qarap ózgeredi.

Ne sebepten tábiyat zonaları batıstan shıǵısqa qarap ózgeriwin 7-klass geografiya sabaqlarınan esleń.

Soǵan muwapıq, awıl xojalıǵınıń qánigelesiwi hám shól, adır, taw, jaylaw zonaları boyınsha bir-birinen parıqlanadı. Paxta tek suwǵarıw múmkin bolǵan suwǵarılǵan jerlerde jetistiriledi. Sonday-aq dánli eginler menen palız eginleriniń de talay bólegi suwǵarılatuǵın maydanlarda jetilistiriledi.

Mámleketimizde eń úlken suwǵarılatuǵın jerler Fergana alabı, Mirzashól, Qashqadarya wálayatı, Zarafshan alabı jáne Xorezm oazisinde ushıraydı (62-súwret). Alap hám oazislerde pille jetistiriw, júzim jetistiriw, baǵmanshılıq hám palız eginlerin egiw menen shuǵıllanadı.

Shóllerde qoy hám túye baǵıw rawajlanǵan. Olar qıs hám báhárde shóllerde, jazda bolsa taw jaylawlarına aydap baǵıladı, gúzde jáne shólge qaytarıp kelinesi.

Sanaat islep shıǵarıw toplanǵan jerlerde, qalalar dógereginde qala átirapı awıl xojalıǵı payda boladı. Bunday xojalıqlarda qala xalqın jańa azıq-awqat ónimleri menen támiyinlew ushın ovosh, miyweler jetistiriledi, qaramal, tawıq baǵıladı, hawızlerde balıq kóbeytilei.



62-súwret. Suwǵarılatuǵın jerler.

1. Bir zonada kóp tarmaqlı awıl xojalıǵın alıp barıwǵa ne sebep boladı?
2. Wálayatımızdıń qánigelesken awıl xojalıǵı basqa tarawlar menen qalay baylanısqanlıǵın oqıw atlasınan paydalanıp túsindirini.
3. 61-súwret boyınsha diyqanshılıq ónimlerin jetistiriw zonaların talqılań hám juwmaq shıǵarini.



29-sabaq



JEÑIL SANAAT

11-sabaq temasidan jeñil sanaatning jalpi sanaat önimindeki salmağın anıqlanı.

24-sabaq temasidan belgili, jeñil sanaat azıq-awqat sanaatı menen Ózbekstan ASKniñ úshinshi toparın quraydı. Ol negizinen paxtashılıq hám pille jetistiriw tiykarında júzege keldi. Paxta tazalaw, toqımashılıq, trikotaj, ayaq kiyim, kánshilik, jipek jetistiriw jeñil sanaatning áhmiyetli tarmaqları esaplanadı (63-súwret).

Paxta tazalaw sanaatı óndiris procesi bir-birine baylanıslı bolğan paxta tazalaw kárxanası, paxta qurgatıw cexları hám transport xojalıǵınan quraladı. Ol awıl xojalıq önimlerin dáslepki isleytuğın tarmaq bolğanlıǵı ushın onıñ kárxanaları paxta egiletuğın rayonlarda jaylastırıladı. Sonday-aq temir jol hám avtomobil jollarınan paydalanıw qolaylıǵı da itibarǵa alınadı.

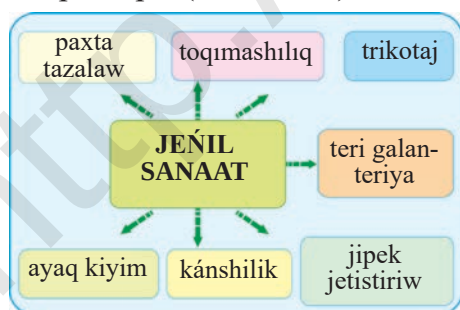
Paxta tazalaw zavodları kóbinese mashina islep shıǵarıw, janılıǵı-energetika-ximiya kompleksleri jáne toqımashılıq, may, kiyim-kenshek usağan sanaat kárxanaları menen óndirislik baylansta boladı.

Birinshi paxta tazalaw zavodı Tashkentte 1874-jılı qurılğan. Sol dáwirdegi zavod bir máwsimde asıp ketkende 3000 tonna paxta tazalay alğan. Zavodning qural-saymanları suwdıñ kúshi menen háreketke keltirilgen. Sol sebepli dáslepki waqıtlarda paxta tazalaw kárxanaları qalalarda da jaylasqan. Házirgi zaman paxta tazalaw zavodı jıl dawamında 100 mın tonnaga shekem paxta tazalap atır.

XX ásirning baslarında mayda, yarım ónermentshilik (210) kárxanalardıñ ornında búgingi kúni mexanizaciyalasqan 120 dan aslam kúshli kárxanalar islep turıptı (64-súwret). Gárezsizlikten keyin Qubla Koreya, Turkiya hám

basqa shet mámleketlerding firmaları menen Qaraqalpaqstan Respublikasında jáne Xorezm, Qashqadarya hám Fergana wálayatlarında paxtanı qayta islewden baslap tayar toqımashılıq önimin islep shıǵarıwga shekemgi proceslerdi óz ishine alğan kárxanalar qurıldı.

Ózbekstanda lub eginleri jetistirile baslagannan keyin XX ásirning 30-jıllar-



63-súwret. Jeñil sanaat tarmaqları.



64-súwret. Ózbekstandağı jeńil sanaat punktleri.

ında **kendir zavodlari** payda boldı. Sońğı on jıllıqlarda iskerligi toqtağan bul taraw qayta tiklendi. Kenep qap-qanar, arqan, brezent hám basqa ónimler islep shıǵarıwda isletiledi.

Jipek gezleme toqıw ushın dáslep pille tazalanıp, bir tayarlanıp shiyni zat alınadı. Pille jetistirilgen orınında tazalanǵanı maqul. Onı uzaqqa tasıw qımbatqa túsedı (50 tonna júk kóteretuǵın vagonga asıp ketkende 4 tonna pille júklew múmkin).

Pilleshilik fabrikalarında negizinen hayallar jumıs isleydı. Hár bir fabrikada mıńǵa jaqın adam islewi múmkin. Usıǵan baylanıslı pilleshilik fabrikaları jipek qurtı baǵılatuǵın zonalardağı kishi hám orta qalalarda jaylastırıladı.

Kón-ayaq kiyim islep shıǵarıw da jeńil sanaattıń tarmaǵı. Tashkent hám Samarqand qalalarında teletin islep shıǵarıladı. Ayaq kiyim fabrikaları Tashkent, Fergana, Chirchiq, Yangiyul hám basqa qalalarda jaylasqan.

Gijdiwan, Buxara, Rishtan, Úrgit, Shaxrisabz usaǵan qala hám rayon orayları kórkem ónermentshilik jáne gúlalshılıq orayları, al Xiywa bolsa gilem toqıw orayları esaplanadı.



65-сúwрет. Тоқимашılıқ
кárxanası.

Тоқимашılıқ жеңіл санаат quramındağı ең áhmiyetli тармақ esaplanadı. Ўзбекстанда jip hám jipek gezlemeler тоқıw áзelden бар болған. Atlas, zondonashı, maqqal, biyhásем, alasha usağan gezlemeler Ullı jipek jolı арqalı Evropa hám Jaqın Shıǵıs mámleketlerine shıǵarılған. XX ásirдің baslarında 30 mın ónerment gezleme тоқıw менен shuǵıllаnған.

Mol-kól shiyki zattan tısqarı xalıqtıń tariyxıy qáliplesken tájiriybeleri hám transporttıń qolaylıǵına bola XX ásirдің ortalarında Tashkent, Fergana, Andı-jan hám Buxara qalalarında тоқимашılıқ kárxanaları qurıldı. Mámlekette jip gezleme islep sıǵarıw jılına 453 mln kv metrden astı. Biraq xalıqtıń jan basına esaplaǵanda bul kórsetkish 18 metr, yaǵniy hár bir adamǵa belgilengen ólshemniń yarımına da tuwrı kelmes edi. Bul mol-kól shiyki zat hám insan faktori imkaniyatına salıstırǵanda anaǵurlım az edi.

Ǵárezsizlikke erisilgennen keyin jáhán baza-rında básekeleslerge dádimal ayta alatuǵın gez-leme islep shıǵarıwdı keń jolǵa qoyıw maqsetinde AQSH, Italiya, Turkiya, Pakistan, Hindistan, Qubla Koreya Respublikası hám basqa mámleketler менен qospa kárxanalar shólkemlestirilmekte (65-súwret). Atap aytqanda, AQSH penen birlikte Tashkent qalasında «Supertekstil» paxta jip iyiriw qospa kárxanası, Buxarada hám Samarqandta «Awǵan-Buxara-Samarqand» qospa kárxanaları iske qosıldı. Тоқимашılıқ санаatı kárxanaları shet elde islep shıǵarılған ónimli isleytuǵın úskeneler менен qayta úskenelenbekte.

Jasalma talshıqlardan тоқılatuǵın gezlemelerдің sapası jaqsılandı.

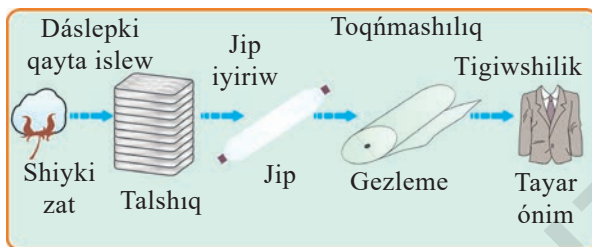


Тоқимашılıқ kárxanalarında jip gezleme, jún gezleme, shayı hám zıǵır talshıǵı gezlemeleri тоқıladı.

Gezleme тоқıp shıǵarıw procesi ayırım-ayırım jaylasqan iyiriw, to-qıw yamasa pardoław fabrikalarında basqıshpa-basqısh ámelge asırıladı (66-súwret). Transport qárejeti, júk artıwǵa, túsiriwge ketken qárejetler tayar ónimniń ózine túser bahasına qosıladı. Demek, тоқимашılıқ óndirisin iri kárxanada (kombinatta) toplaw paydalırq boladı.

Ózbekstanda tayarlanatuǵın qam jipektiń qayta islewden awısqan bólegi shet mámleketlerge eksport qılınbaqta.

Solay etip, toqımashılıq sanaatı kárxanaların jaylastırıwda tutınıwshılar, jumısshı kúshi hám shiyki zat foktori esapqa alınadı.



66-súwret. Toqımashılıq sanaatınıń tarmaq kólemindegi baylanısları.



1. 8-klass geografiya atlasınan jeńil sanaat kárxanaları jaylasqan qalalardı anıqlań.
2. Rayonıńızda jetistirilgen pille qay jerde qayta islenedi?
3. Paxta tazalaw zavodları sanınıń azayǵanın qalay túsındiresiz?
4. Ózbekstanda toqımashılıq sanaatın taǵıda rawajlandırıwdıń keleshegi nelerge baylanıslı?



AZÍQ-AWQAT SANAATÍ

11-sabaq temasınan azıq-awqat sanaatınıń jalpı sanaat ónimindegi salmaǵın anıqlań.

Bul sanaat dıyqanshılıq hám sharwashılıq ónimlerin qayta islew negizinde qalıplesken. Onıń kárxanalarınıń geografiyalıq jaylasıwın qayta islenetuǵın shiyki zat ózgesheligi belgileydi. Shiyki zat tez buzılıǵısh hám qayta islegende shıǵındı kóp shıǵaratuǵın hám alıs aralıqqa tasıwǵa shıdamsız bolǵan jaǵdaylarda kárxana shiyki zat óndiriletuǵın orınǵa jaylastırıladı (ovosh, gósh, konservalar, qant islep shıǵarıw, miywe sherbetlerin tayarlaw). Házirgi waqıtta azıq-awqat sanaatı kárxanaları joqarı dárejede mexanizaciyalasqan óndiriske aynalǵan. Ótmishte tek shiyki zatqa, yaǵniy awıl xojalıǵına ǵana baylanıslı bolǵan bul sanaat házirgi waqıtta mashina islep shıǵarıw, energetika hám ximiya tarmaqları menen tikkeley baylanısqan. Demek, azıq-awqat ónimlerin islep shıǵarıwda shiyki zat qárejetinen tısqarı túrli mashinalar menen mexanizmlerdiń hám janılgı qárejetleriniń úlesi kem-kemnen artıp barmaqta. Máselen, biyday az qárejet penen jetistirilse de, un tartıw hám nan tayarlaw procesindegi (mashina mexanizmlerge, janılgı-energetikaǵa) jumsalǵan qárejetler sebepli tayyar nannıń bahası ózgermewi hám hátte qımbatlawı múmkin.

Un-jarma sanaati kárxanalarında biyday qayta islenedi. Biydaydı tasıw un tasıwǵa qaraǵanda biraz qolaylı. Biraq biyday jetistiriletuǵın maydanlar tutınıwshılar jasaytuǵın jer menen derlik irgeles jaylasqanlıǵı sebepli biydaydı qayta isleytuǵın kárxana (elevator)lar biyday jetistirilip atırǵan jerde de, iri qalalarda da ushırasadı.

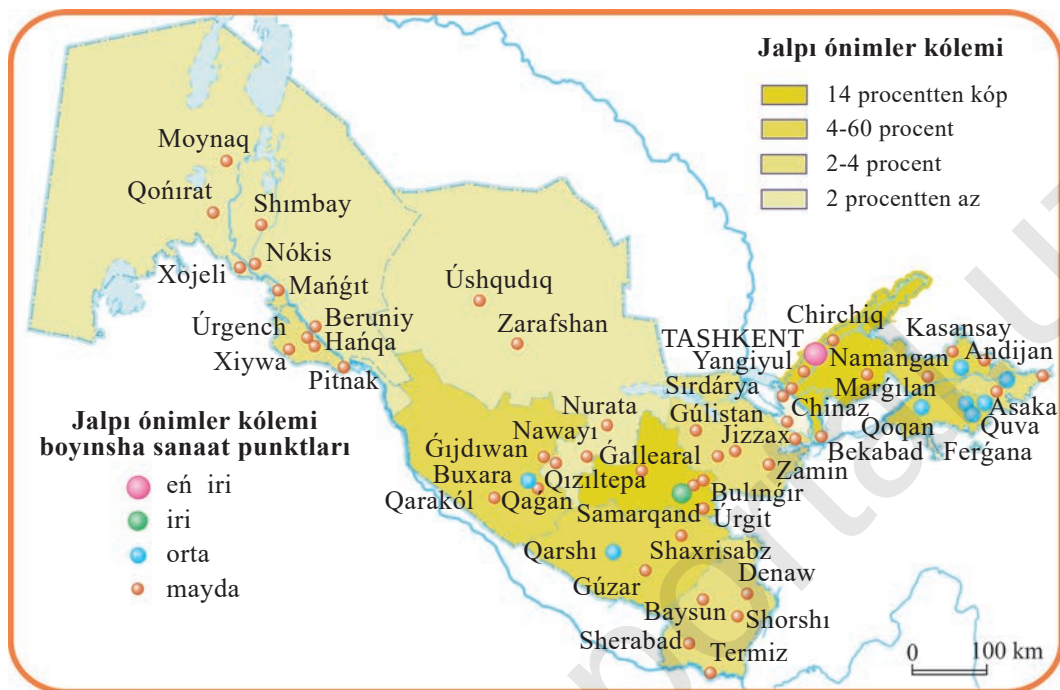
Ózbekstan **ósimlik mayın** islep shıǵarıwshı iri mámleketler qatarına kiredi. Ósimlik mayı bizde negizinen paxta tazalaw zavodlarında shigitten alınadı (67-súwret). Endi may islep shıǵaratuǵın kárxanalardıń geografıyalıq jaylasıwına itibar bereyik. Bul kárxanalardıń hámmesi áwele shiyki zatqa jaqın jerde, qalaberdi xalqı tıǵız aymaqlarda jaylasqanın kóremiz.

Azıq-awqat sanatatınıń jáne bir áhmiyetli tarmaǵı **gósh kárxanaları** bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta transporttıń tezligi hám arnawlı muzlatqıshlar góshtiń sapasın buzbastan uzaq aralıqlarǵa tasıw múmkinshiligin bermekte. Sonıń ushın gósh ónimin kóp paydalanatuǵın Tashkent, Andijan, Namangan, Fergana, Angren sıyaqlı qalalarda iri gósh kombinatları islep tur. Nan zavodları, makaron, konditer fabrikaları usaǵan kárxanalar iri xalıq qonıslarında jaylastırıladı (68-súwret).

Jaqın waqıtlarǵa shekem Samarqandtaǵı **shay qadaqlaw fabrikası** tek mámleketimizde ǵana emes, al pútkil Orta Aziyadaǵı birden-bir jalǵız fabrika edi. Házirgi waqıtta shay Tashkentte de qadaqlanbaqta. Belgili bolǵanıday-aq, orta aziyalılardıń negizgi bólegi kók shay ishedı. Usıǵan baylanıslı bul jerde qadaqlanıp atırǵan shaydıń 80 procentin kók shay quraydı. Tashkent, Fergana, Samarqand hám Buxarada mineral suw tayarlap ıdıslarǵa quyatuǵın arnawlı zavodlar bar. Úrgitte temeki-fermentaciya zavodı islep turıptı.



67-súwret. May kombinatınıń may ekstraciya cexı.



68-súwret. Aziq-awqat sanaatı kárxanaları.



Solay etip, aziq-awqat sanaatınıń rawajlanıwı hám jaylastırılıwı:
 a) xalıqtıń sanı hám jaylasıwı, yaǵnıy tutınıwshılar menen; b)
 awıl xojalıǵınıń ekonomikalasıwı, yaǵnıy shiyki zat deregi menen
 v) tayar ónimlerdi tasıw jaǵdayları menen belgilenedi.

Shiyki zattıń hár túrliligi hám aziq-awqat ónimleriniń barlıq jerde qollanılıwı aziq-awqat sanaatınıń barlıq jerde tarqalıwına múmkinshilik beredi. Aziq-awqat sanaatı usı qásiyeti menen basqa tarmaqlardan ajırılıp turadı. Biraq bul sanaat ayırım jerlerde tek jergilikli mıtájliklerdi ǵana qanaatlandırsa, basqa jerlerde mámlekettiń kóplegen rayonlarına ónim beredi.



1. Aziq-awqat sanaatınıń rawajlanıwı nege baylanıslı?
2. Aziq-awqat hám toqımashılıq sanaatların jaylastırw tendenciýaların salıstırın. Olardıń uqsas táreplerin hám ayırmashılıqlarınıń sebeplerin túsindirip berin.
3. Atızlardan terip alınǵan paxta arnawlı paxta zavodlarına tapsırıladı. Ol jerde paxta qayta islenip, shigit hám talshıqqa ajratıladı. Talshıq toqımashılıq kárxanalarına jiberiledi hám shet elge eksport qılınadı. Shigit bolsa aziq-awqat kárxanası (may kombinatı)na jiberiledi. Aytınıshı, paxta zavodın qay jerge qurǵan paydalırmaq bolar eken?

31-sabaq



SANAATÍ AYMAQLÍQ SHÓLKEMLES-TIRIW JÁNE JAYLASTÍRÍW FORMALARÍ

Sanaat geografiyasın úyreniw barısında sanaat kárxanaları arasında jaqın baylanıslardıń bar ekenin bilip aldınıız.

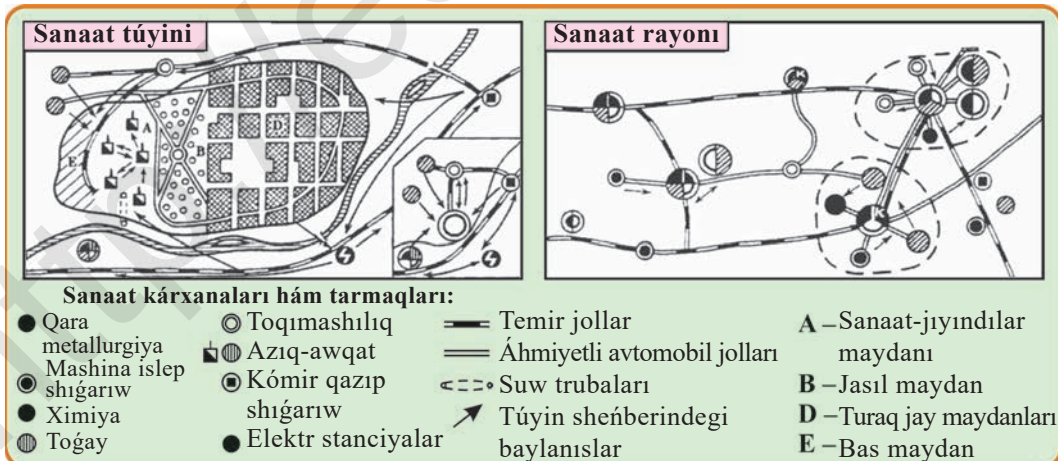
Óndiris procesi óz ara baylanısqa kárxanalardı bir-birine jaqın jaylastırıwdıń, bir qalağa yamasa jaqın jerdegi qalashalarğa qurıwdıń aqıbetinde **sanaat túyinleri** júzege keledi (69-súwret).

Sanaat túyini quramındaǵı kárxanalar bir pútın transport tarmaqlarınan, energiya hám suw dereklerinen birgelikte paydalanadı (geyde shiyki zat baylıqları da uluwma boladı), jumısshı kúshlerin óndiriske tolıǵıraq tartıw múmkin boladı. Bulardıń barlıǵı miynet ónimdarlıǵın artırıwǵa, qárejetlerdi únemlewge, kárxanalar iyeleytuǵın maydandı qısqartıwǵa alıp keledi. Sanaat túyinleri – sanaat kárxanaların jaylastırıwdıń eń maqul formalarınan esaplanadı.



Sanaat túyinleri, orayları hám punktleri toplanǵan aymaqlar **sanaat rayonları** dep ataladı.

Sanaat rayonlarınıń úlken-kishiligi hár qıylı boladı. Angren-Almalıq, Tashkent-Chirchiq, ásirese úlken sanaat rayonları bolıp esaplanadı. Demek, kárxanaları az sanda bolǵan kishi qala **sanaat punkti** boladı. Bir neshe kárxanaları bolsa da, biraq óndiris procesi baylanısqaǵan, suw hám energiya támiynatı uluwma bolmaǵan qala **sanaat orayı** dep ataladı.



69-súwret. Sanatt óndirisin jaylastırıw túrleri.

Ўзбекстан базар економикасина басқışпа-басқışш óтїп атїрганлїғї, бунда биринши нáwbette кishi hám орта бизнестиñ rawajlandırılıп атїрганлїғї себепли мáмлекетимизде санааттїñ аймаqlıқ шóلكемlestiriwdїñ еркин економикаlıқ зона, кishi санаат зонасі sıyaqlı jaña túrleri келїп шıqtı.

Бúgingи кúнде мáмлекетимизде 14 еркин економикаlıқ зона islep tur. «Nawayı», «Angren», «Jizzax», «Úrgit», «Ġıjdiwan» «Qoqan» hám «Xazarasp» еркин економикаlıқ zonalarında 62 joybar iske asırılğan. Farmacevtika tarmaqında qánigelesken «Nókis-farm», «Zamin-farm», «Kasansay-farm», «Sırdárya-farm», «Baysun-farm», «Bostanlıq-farm», «Parkent-farm» sıyaqlı 7 jaña еркин економикаlıқ zonanı rawajlandırıw boyınsha jumıslar alıp barılmaqta.



Erkin eкономикаlıқ зона – мáмлекет hám shet el капиталın, keleshеgi bar texnologiya hám басqarıw tájiriýbesin tartıw maqsetinde dúziletuğın, anıq belgilengen adminstrativ shegaraları hám xalıqta аймаqlıқ tártip bolğan arnawlı ajratılğan аймаq.

Tashken qalası rayonları, Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlardağı bos turğan yamasa nátiýjesiz jumıs alıp barıp атїрган óndiris imaratların ónimli paydalanıw, jaña kárxanalar dúziwdi marapatlaw maqsetinde usı imaratlar negizinde кishi санаат zonaları dúzildi. Mámлекетимиздеgi кishi санаат zonaları 96 ġa jetti.

Бúgingи кúнге shekem usı zonalarda mıñnan aslam kárxanalar qurıldı. Olarda ishki bazar menen birge sırtqı bazarda da qarıydar bolğan jeñil санаат, ximiya, azıq-awqat ónimleri, elektr texnikası buyımları, zamanagóy qurılıs materialları, mebel hám басqa tayar ónimler islep shıǵarılmaqta.



1. Tóمندegi faktorlardan qaysısı санаат túyininiñ payda bolıwında sheshiwshi rol oynaydı?
 - санаат kárxanalarınıñ jalǵız transport tarmaǵına birlesiwi;
 - óndiris procesine tuwrı baylanıslı bolğan kárxanalardıñ bir-birine jaqın jaylasıwı;
 - iri qalalar átirapında kishkene qalalardıñ boy tiklewі;
 - kárxananiñ suw hám energiyadan uluwmalıq paydalanıwı;
 - óndiris procesin jetekshi texnologiya tiykarında qurıw.
2. Mámлекетимизде qurılğan еркин економикаlıқ zonalarđı jazıwsız kartaǵa túsirıñ.

32-sabaq



TRANSPORT GEOGRAFIYASI

Transport jolawshilardi hám júklerdi tasıw menen mámleket boylap ta dúnya boylap ta geografiyalıq miynettiń bólistiriliwiniń tereńlesiwine imkan tuwdıradı. Ol mámleketler aralıq ekonomikalıq, mádeniy baylanıslardıń kóteriliwinde áhmiyetli rol oynaydı.

Elimiz dúnya civilizaciyasınıń áyyemgi mámleketlerinen bolǵanın tariyx sabaqlarınan jaqsı bilesiz. Bunda sol waqıtta Evropa menen Aziyanı baylanıstırıp turıwshı – Ullı jipek jolı tap biziń mámlekettiń aymaǵınan ótkenligi óz aldına orın tutadı.

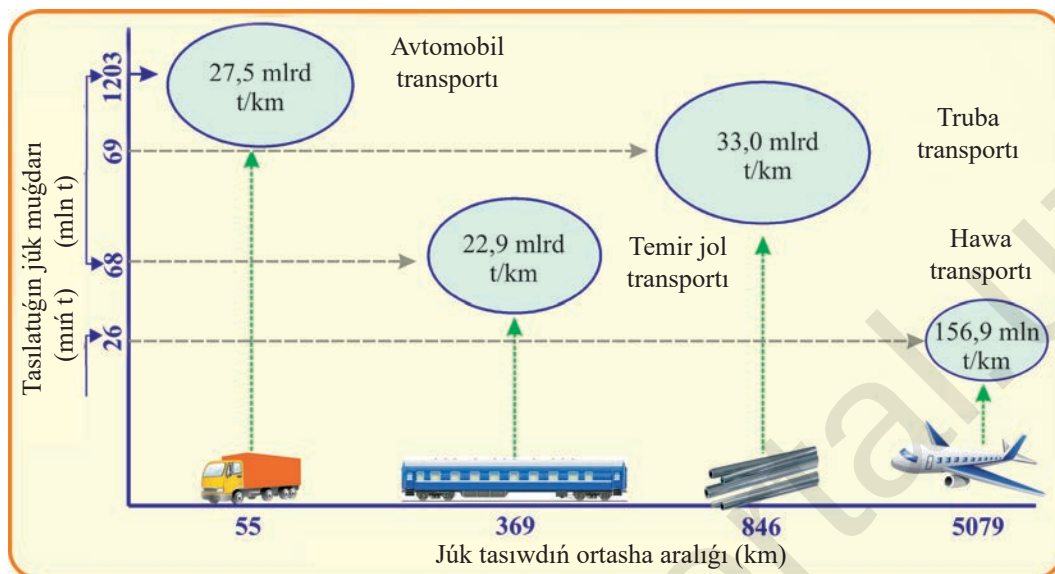


Ózbekstan **qurǵaqlıq** (temir jol, avtomobil transportı), **suw** (dárya), **hawa, truba** (neft hám tábiyǵıy gaz tasıw) hám **elektron** (elektr jetkerip beriw liniyaları) transportına iye.

Júk hám jolawshı tasıwda belgili bir mánzilge baraman degenshe transporttıń eki-úsh, hátte tórt túrinen paydalanıwǵa tuwra keledi. Ayta-yıq, shet el saparına barmaqshı bolsaq, temir jol vokzalına yamasa aeroportqa



70-súwret. Ózbekstannıń tiykarǵı transport túyinleri hám tiykarǵı baǵdarları.



70-súwret. 2017-jılı Ózbekstan transport túrleriniń orınlaǵan jumısı.

shekem avtomobilde hám aqır-ayaǵında poezd yamasa samolyotta gózlegen mánzilimizge jetemiz. Ózbekstanda házirgi zaman transportınıń (suw transportınan basqa) barlıq túrlerinen keń kólemde paydalanılmaqta (70-súwret).

Barlıq transport túrleri xızmet kórsetiw procesiniń óz ara baylanıslılıǵı negizinde transport kompleksin quraydı. Hár bir transporttıń túrine say júk tiyew-túsiriw maydanı, háreket jónelisi, vokzal, aerodrom, bándirgi jáne baylanıs quralları boladı.

Temir jol, avtomobil jolın qurıwǵa kóp qárejet hám waqıt kerek boladı. Al truba transportına mıń-mıńlaǵan tonna truba sarıplanadı. Biraq suw yamasa hawa transportı jónelisi (trassa) óz qárejetiniń esabınan jolǵa qoyıladı.

Transporttıń túrleri jumısshı kúshin bánt qılıwı boyınsha da keskin parıq qıladı. Júk truba, suw, temir jol transportlarında tasılǵanda sarıplanatuǵın qárejet avtomobil yamasa hawa transportında tasılǵan júk ushın jumсалǵan qárejetten anaǵurlım az boladı. Neft yamasa aǵash tiyelgen kóp sandaǵı wagonlardı bir lokomotiv tartıp baratırǵanın kórgen shıǵarsız? Sol lokomotivti 2-3 adam ǵana basqaradı. Haqıyqatında 125 tonna júk kóteretuǵın eń úlken bir avtomobildi de sonshellı adam basqaradı.

Úlken kólemdegi 100 mıń tonnalıq júklerdi suw transport (tanker)ında tasılǵanda jol qárejeti jáne de arzanǵa túsedi. Suw transportı basqa túrlerdegi transportlardan áste júrse de alıs aralıqtı toqtawsız basıp ótedi. Sol sebepli tezligi joqarı bolsa da, stanciyalarda toqtap alıp háreket etetuǵın poezd be-

nen belgili bir aralıqtı bir waqıtta basıp óte aladı. Júkti temir jol hám suw transportında tikkeley iyesine jetkeriw imkaniyatı anaǵurlım sheklengen. Al avtomobilde bolsa qálegen jerge aparıwǵa boladı.



Transporttıń jumısı onıń tasıytuǵın júginiń kólemine qaray belgilenedi. Júk tasıw kólemi belgili bir waqıtta, belgili bir aralıqqa tasılǵan júktiń muǵdarı. Ol tonna kilometrde kórsetiledi (71-súwret).

Transport túrleri qanday júk tasıwına, háreket tezligine, sonday-aq, qansha júk kótere alıwına qarap toparlanadı.

Transport sanaatı menen awıl xojalıǵı arasındaǵı óndirislik baylanısların, mámlekettiń túrli aymaqları arasındaǵı ónim almasıwın jáne sırtqı sawdanı támiyinleydı. Jańa aymaqlardı ózlestiriwden aldın olarǵa transport jolları aparıladı. Házirgi zaman qalalarınıń turmısın transportsız kóz aldına keltiriw qıyın. Transporttıń qorǵanıw áhmiyeti de júdá úlken. Transport ekonomikanıń usınday kerekli faktori bolıwı menen birge, oǵan talay muǵdarda elektr energiyasın, janılǵı, metall, aǵash talap etedi.



1. Mámleket turmısında transporttıń roli qanday? Transport materiallıq óndiris tarmaqınıń basqa tarmaqlarınan nesi menen ajıralıp turadı?
2. Transport kárxanalarına mısallar keltiriń?
3. Oqıw atlasınan mámleketimizdegi temir jollardı hám aeropotlardı kórip shıǵıń.



ÓZBEKSTAN TRANSPORTÍNÍN ZAMANAGÓY RAWAJLANÍWÍ

Temir jol transportı klimatlıq sharayatlar hám jıl pasılları qanday bolıwına qaramastan, hámme waqıtlarda isley beredi. Onıń tezligi úlken, júk tasıwdıǵı ózine túser bahası biraz arzan. Temir jol **magistral**ların túrli jónelislerge qurıw múmkin.



Magistral (latınsha magistralis – tiykarǵı) – tiykarǵı jónelis, tiykarǵı transport jolı.

Ǵárezsizlik jıllarında mámleketimizde temir jollardıń qurılısına úlken itibar qaratıldı hám házirgi waqıtta olardıń ulıwma uzınlıǵı 7 mın kilometrden asadı.

Aldın mámleketimiz paytaxtınan Xorezm yamasa Surxandárya



wálayatına barıw ushın qońsı mámleket Túrkménstan aymaǵınan ótiwge tuwrı kelgen. Tap sonday, Fergána alabına Tájikstannan ótilgen. Bul jaǵday jolawshı hám júk tasıwda artıqsha waqıt hám qárejet talap etken. Házirde mámleketimizde bir pútın temir jol sistemasın payda etiw, Ózbekstan shettegi aymaqlarınıń rawajlanıwın tezletiw maqsetinde Nawayı-Úshqudıq-Nókis, Surxandárya hám Qashqadárya wálayatların baylanıstırıwshı Gúzar-Baysun-Qumqorǵan, Tashkentti Fergána alabı menen baylanıstırıwshı Angren-Pop temir jolları qurıp pitkerildi. Mámleketimizdiń derlik barlıq temir jolları tegisliklerden, dárya alaplarınan ótse de, ásirese Angren-Pop jáne Gúzar-Baysun-Qumqorǵan jónelisindegi temir jollar biyik taw arqalı ótedi.



72-rasm. «Afrosiyob» elektropoyezdi.

Ózbekstan temir jollarınıń mámleketimiz aymaǵındaǵı jolawshı hám júklerdi tasıwdan tısqarı, Aziya hám Evropa mámlektleriniń tranzit júklerin tasıwda da áhmiyeti asıp barmaqta.



Tranzit – júk yamasa jolawshılardıń aralıqtaǵı stanciya, wálayat, mámleket arqalı ótiwi.

Temir jollar jolawshılardı tasıwda da áhmiyetli orın tutpaqta. Jıl dawamında temir jollardan 15-20 mln nan kóbirek jolawshı paydalanbaqta.

Ózbekstanda temir jollar qońsı mámleketler (Qazaqstannan, Tájikstan, Awǵanstan, Túrkménstan)degige qaraǵanda kóp hám texnikalıq jaqtan olardan alda turadı. Sońǵı on jıllıqlarda Ózbekstanda temir jollarıń qurılısı hám elektrlestiriliwine júdá úlken itibar qaratıldı.

Temir jollarıń elektrlestiriliwi hám elektrovozlarıń isletiliwi sebepli poezdlardıń qatnaw tezligi, **jollarıń ótkeriw imkaniyatı**, yaǵnıy is ónimi arttı.



Joldıń ótkeriw imkaniyatı – temir jollardan bir sutkada ótiwi múmkin bolǵan poezdlar sanı. Eki jollı temir jollarıń ótkeriw imkaniyatı bir sutkada 150 jup poezdǵa, bir jollı temir jollarda bolsa, 30 jup poezdǵa jetiwi múmkin.

Temir jollarıń jáhán talapları dárejesinde texnikalıq támiyinleniwi sebepli Tashkent–Samarqand baǵdarında jolawshılar tasıwǵa mólsher-



73-súwret. Taw jollari.

lengen zamanagóy tez júriwshi «Afrosiyab» elektropoezdlar qatnawı jolğa qoyıldı (72-súwret). Orta Aziyada birinshi márte payda bolğan tez júriwshi temir joldı paydalanıwǵa tapsırılıwınıń nátiyjesinde turizmniń rawajlanıwı barısında avtomobil jollarındaǵı tıǵızlıqqa shek qoyıldı. Házirde «Afrosiyab» elektropoezdları Tashkent–Buxara, Tashkent–Qarshi–Shaxrisabz jónelisleri boyınsha da qatnamaqta.

Avtomobil transport júklerdi (basqa transportqa qayta júklemey) tikkeley tutınıwshıǵa jetkerip bere aladı. Avtomobil transportı sanaat hám awıl xojalıǵı kárxanaların magistral transport penen baylanıstıradı, qalalardaǵı jáne qalalar átirapı aymaqlarındaǵı júklerdiń negizgi bólegin tasıydı. Qısqa (100 km ge shekem) hám ortasha aralıqlarǵa jolawshı jáne júk tasıwda temir jollarǵa qaraǵanda avtomobil

abzal. Mámleketimizdiń tawlı rayonlarında avtomobil transportınıń áhmiyeti ayrıqsha úlken (73-súwret).

1940-jılları qurılǵan Tashkent, Sırdárya, Jizzax, Samarqand, Qashqadárya hám Surxandárya wálayatları arqalı ótetuǵın Úlken Ózbek traktı úlken áhmiyetke iye. Onıń uzınlıǵı 700 km den aslam.

1959-jılı Tashkent–Angren–Qoqan avtomobil jolı (248 km) qurıldı. Qurama dizbekli tawındaǵı Qamchiq asıwınan (teńiz qáddinen 2270 m biyiklikte) ótetuǵın bul jol arqalı Tashkentten Fergana alabına tasılatuǵın júkler temir jolda tasılatuǵın júklerge qaraǵanda 3-4 ese tez jetkeriledi. Usı jol keńeytirilip, Qamshıq asıwına jaqın jerde eki tunnel iske túsirildi (74-súwret). 2012-jılı uzınlıǵı 116 km bolǵan Gúlistan–Axangaran avtomobil jolı paydalanıwǵa tapsırıldı.

Mamleket wálayatlarınıń Qazaqstan jáne Qırǵızstan menen transport-ekonomikalıq baylanısları Tashkent arqalı ámelge asırıladı. Qalada transport háreketin azaytıw maqsetinde qalanıń sırtında aylanba jol salınǵan. Onıń uzınlıǵı 64 km bolıp, Ózbekstanda usınday maqsette qurılǵan birden bir jol bolıp esaplanadı.

Ózbekstannıń ǵárezsizlikke erisiwi shet mámleketler menen

baylanistiratuġın jollarġa mıtaj-likti kúsheytti. Mámleketimiz usı maqsette Qıtay hám Pakistangá shıġıw imkaniyatın beriwshi Andijan–Osh–Ergashtam–Qashqar avtomobil jolı hám Hind okeanı-na shıġıwġa imkaniyat beretuġın Termiz–Xirat–Karashi avtomobil jolınıń qurılısında hám olardı qayta qurıwda óz úlesi menen qatnaspaqta.



74-súwret. Qamshıq asıwındaġı tunnel.

Suw transportında tábiyġıy suw jollarınan paydalanıladı. Sonıń ushın suw jolınıń jónelisi kóbinese zárúriy jónelislerge tuwra kele bermeydı. Oġan janılıġı kóp sarıplanbaydı hám úlken kólemdegi júklerdi de tasıy beredi. Biraq háreket tezligi tómen. Ózbekstan materik ishkerisinde jaylasqan mámleket bolġanlıġı ushın suw transportınıń áhmiyeti úlken emes.

Házirde suw transportı negizinen Ámiwdárya kemeshiliginen ibarat. Respublikada «Termiz dárya portı», «Xorezm dárya flotı», «Qaraqalpaqstan dárya flotı» birlespeleri shólkemlestirilgen. Mámlekettiń dárya flotında 150 ge jaqın teploxod, sonday-aq barjalar, járdemshi kemeler hám basqa texnika quralları bar. Júkler tiykarınan Termiz–Xayraton, Sharlawıq–Tórtkúl, Xójeli–Tórtkúl, Xójeli–Beruniy, Qarataw–Taxiyatash jónelislerinde tasıladı.

Keleshekte Ózbekstan da dúnya júzlik okeanda óziniń flotına iye boladı. Házirshe sırtqa shıġarılıp atırġan hám sırttan alıp kelinip atırġan júklerdiń belgili bir bóleginiń kirey haqı – **frax** esabınan basqa mámleketlerdiń kemeleri tásip atır.



Frax – suw jolında júk tasıw haqı. Bul haq júktiń awırılıġı, qansha aralıqqa aparılatuġına, kólemine, kemedede tasıw waqtına qaray belgilenedi. Ózbekstan shetke satqan zatların shet el kemelerinde tasıp, kóp qárezet jumsawġa májbúr bolmaqta.

Hawa transportı transporttıń eń qımbat, sonıń menen birge tez júretuġın jáne jerdiń relefine az baylanıslı bolġan túri esaplanadı. Jolawshını uzaq aralıqqa, atap aytqanda sırt elge aparıwda bir transportta hawa transportınıń ornın basa almaydı. Hawa transportında tasılatuġın júklerdiń kópshiliri asıġıs hám qımbat bahalı júkler (tez buzılatuġın ónimler, poshta hám t. b.). Búgingi kúnge kelip mámleketimiz júdá kóp shet mámleketler menen hawa jolları arqalı baylanı-



75-súwret. Ózbekstan hawa jollarına qarashlı samolyot.

sıp atır. Qaptalina «Ózbekstan» dep jazılğan hám mámleket bayrağınıń kórinisi salınğan samolyotlardı kóp mámleketlerdiń aeroportlarında ushırıwǵa boladı (75-súwret).

Hawa transportı jolawshı (hár jılı 2 mln nan aslam adam) tasıw jaǵınan ǵana emes, al hár qıylı júk tasıw jaǵınan da, áhmiyetli. Jergilikli hawa jollarınıń uluwma uzınlıǵı 60 mıń km den aslam. Tashkent mámleketimiz hawa transportınıń eń iri túyinine aylandı.

Truba transportlarman, negizinen gaz hám azlap neft tasıwda paydalanıladı. Gaz trubaları arasında Jarqaq–Buxara–Samarqand–Tashkent, Múbárek–Tashkent trassaları júdá áhmiyetli (olardı 70-súwretten tabıń). Ózbekstannan Uralǵa (2100 km), Moskvaǵa (3500 km) aparılğan gaz trubaları dıametrinıń úlkenligi hám uzınlıǵı jaǵınan dúnyada aldınǵı orınlardan birin iyeleydı. Truba transportınıń jumıs ónimi trubanıń dıametritin tısqarı, gaz yamasa neft qanday basım menen háreketleniwine de baylanıslı. Ilim hám texnikanıń jetiskenlikleri házirgi waqıtta 120 atmosfera basımında gazdı jiberiw imkánıyatın bermekte. Biraq mámleketimiz truba transportında házirshe basım 40 atmosferadan aspay atır. Ózbekstan sharayatında neft hám gazdı trubalardıń járdeminde tasıw arqadaǵı mámleketlerdege qaraǵanda anaǵurlım qolaylı. Neft, gaz suwıqta qoyıwlasadı hám trubadan ótiwi páseyedi. Bunıń ilajı sıpatında trubalar belgili aralıqqa arnawlı pechlerdiń járdeminde ısıtıp turıladı. Ózbekstannıń qısı onshelli suwıq bolmaǵanlıqtan bunday peshlerge zárúrlık joq. Demek, qosımsha qárezet joqlıǵı sebepli gaz tutınıwshıǵa arzanǵa túsedı.

Mámleketimizde elektr sistemasınıń júzege keliwi hám onıń Orta Aziya sistemasına jalǵanıwınıń arqasında transporttıń jańa túri – **elektron transportı** payda boldı. Wálayatlar aralıq hám mámleketler aralıq tartılğan joqarı quwatlı elektr liniyaları arqalı elektr quwatı jetkizip beriledi.

1. 71-súwretten paydalanıp, avtomobil hám temir jol transportı arqalı jılına neshe million tonna júk tasılıwı hám júk tasıwdıń ortasha aralıǵın anıqlań.
2. Transport túyini degen ne? Atlas kartadan transport túyinlerine mısalları keltiriń.
3. Ózbekstanda transportınıń qaysı túrleri rawajlangan?
4. Jazıwsız kartadaǵı transport temasına tiyisli tapsırmalardı orınláń jáne gárezsizlik jılları qurılğan temir jollardı belgileń.

34-sabaq



XALÍQQA XÍZMET KÓRSETIW TARAWLARÍ

Mámleketimizde byudjet qárejetleriniń derlik 60 procenti social tarmaqdı rawajlandırıwǵa baǵdarlanadı. Ol tiykarınan materiallıq ónim islep shıǵarmaytuǵın tarmaqlardı qamrap aladı.

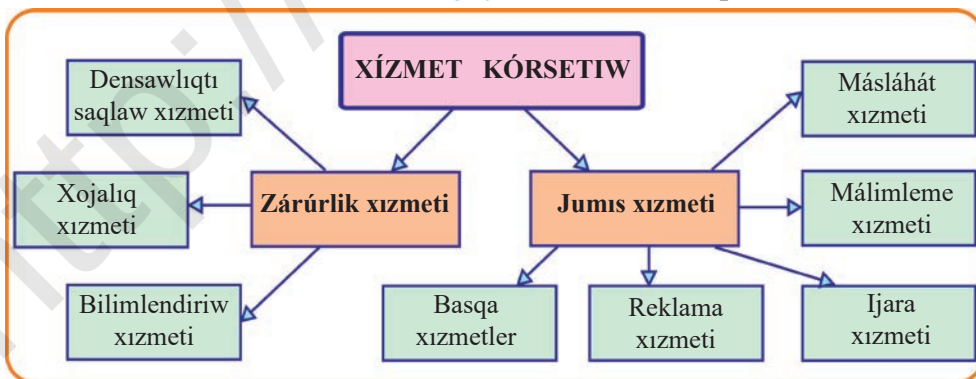
10-sabaq temasınan materiallıq ónim islep shıǵarmaytuǵın tarmaqlarǵa neler kiretuǵının esleń!

Sonday-aq, oǵan baylanıs xızmetide kiredi. Bul tarmaq xızmet kórsetiw tarmaqı da dep aytıladı. Ekonomikamızdı turaqlı rawajlandırıwda xızmet kórsetiw tarmaqı bargan sayın úlken rol oynamaqta. Xızmet kórsetiw tarmaqları quramı júdá hár qıylı hám quramalı (76-súwret). Ekonomikanın barlıq tarmaqları xalıqtıń materiallıq-ruwxıy mıtájligin qanaatlansada da, bunday xızmet kórsetiw tarmaqlarınıń ornı óz aldına. Onıń baslı wazıypası xalıqqa xızmet kórsetiwdi kóbeytiw jáne olardıń túrin hám sapasın jaqsılawdan ibarat.

Ekonomikanın qálegen tarmaqına qarasańız, onda jumıs alıp baratırǵan jetiliske qánigelerdi xızmet kórsetiw tarmaq (bilim)ında tayarlanganlıǵına gúwa bolasız. Sonday-aq, miynetkeshlerdiń dem alıwı, emleniwi xızmet kórsetiw mákemelerinde boladı. Sol tarmaq sharapatı menen kadrlar keselligi, yaǵnıy jumıs kúnleriniń joǵalıwı azayadı. Bular óz nábwetinde sociallıq miynet ónimdarlıǵınıń kóteriliwine alıp keledi.

Xızmet kórsetiw tarmaqı adamnıń mádeniy-aǵartıwshılıq ruwxıyatın rawajlandırıw menen úlken sociallıq áhmiyetke iye.

Xızmet kórsetiw mákemelerin jaylastırıwda bir qatar faktorlar rol oy-



76-súwret. Xızmet kórsetiw tarmaqlarınıń quramı.

naydı. Birinshiden, xızmet kórsetiw tarmaqları kárxana hám mákemeleri xalıq, tiykarınan qay jerde kóp bolsa sol jerde qurıladı. Biraq hár qanday aymaqlıq punktlerinde barlıq xızmet kórsetiw mákemeleri bola bermeydi. Sebebi bul tarmaq xızmetine belgili muǵdarda talapker bolıwı shárt. Mısalı, xalqı az kishkene awıllarda iri qánigelesken sawda kárxanaları jeterli payda bermeydi.

Ekinshiden, xızmet kórsetiw mekemelerin jaylastırıwda xızmetke talaptıń dáwirliǵı de tásir etedi. Ayırım xızmet túrlerine talap hár kuni boladı. Bularǵa úy-jay kommunal xızmeti, mektepke shekem hám uluwma orta bilim mákemeleri, sawda xızmeti kiredi. Ortasha múddet (bir ayda bir neshe márte) paydalanılǵan xızmet túrleri de bar, sháshtárezxana, olarǵa gózzallıq úyi, ximiyalıq tazalaw, kinoteatr hám basqalar kiredi. Basqa xızmet túrлерinen jılına bir márte hám onnan da az paydalanağı. Mısalı, kóp waqıt paydalanatuǵın buyımlar satıp alıw yamasa olardı ońlaw, sayaxat xızmeti, muzeyge barıw sıyaqlılar.



Demek xızmet kórsetiwdiń dáwirliǵinen xızmet kórsetiw kárxanaların jaylastırıw **tendenciyalari** júzege keledi.

Kúndelikli xızmet kórsetiw kárxanası úy yamasa jumıs isleytuǵın jerine jaqın jaylasqan bolıwı kerek. Uzaq múddet dawamında múráját etiletuǵın xızmet túri ushın istıń sapası hám xızmettiń kóp túrliligi áhmiyetli boladı. Avtomobil, televizor satıp alıw yamasa maman shıpakerge mıtájlik tuwıp qalǵanda, usı tarmaqlarǵa arnawlı qánigelesken alıstaǵı mekemege de barıladı.

Xabarları tarqatıw, sonday-aq, mámleket ekonomikasın basqarıwda **baylanis xızmeti** áhmiyetli orın tutadı.

Baylanis xızmeti eki túrli boladı. **Poshta baylanısı** hár túrli pochtadan jiberilgenler (xat, banderol, posilka hám t. b. lar)dı qabıl etiw, jiberiw hám jetkizip beriwdi óz ishine aladı. Poshta baylanısına uqsaqan xızmet elimizde bunnan 2,5 mın jıl burın da bolǵan. Ol dáwirlerde shabarmanlar patshanıń pármanların nayıplarǵa hám qorǵanlardaǵı xabarları mámleket paytaxtına jetkerip turǵan. Ekinshi **elektron baylanis** bolıp, ol telefon, telegraf, radio, televidenie, elektron pochta sıyaqlılardı óz ishine aladı. **Telegraf baylanısı** elimizde XIX ásirdiń 80-jıllarında temir jol qurılısı menen bir waqıtta júzege kelgen. Birinshi telegraf stanciyası bunnan I ásir aldın Tashkentte iske túsken. Respublikamızda **mobil baylanis** xızmeti de tez rawajlanbaqta. Búgingi kúni onnan paydalanalatuǵınların sanı 19 millionnan asadı.

1985-jilda iske túsirilgen **Tashkent teleminarası** Ulli minaralar xalıq aralıq federaciyası dizimine kizgizilgen bolıp, biyikligi boyınsha dúnyanıń jetekshi on teleminarasınıń qatarında turadı (77-súwret). Mámleket xalqı mámleketlik hám kommerciya teledástúrleri jáne reńli televidenie menen támiyinlengen. Házirde onnan aslam telekanallar islep tur.

Xızmet kórsetiw tarmaqlarınıń ishinde **baspa** da áhmiyetli rol oynaydı. Siz oqıytuǵın sabaqlıq, kitap, jurnal, gazeta hám basqalar baspa kárxanası bolǵan redakciya hám baspaxanalarda tayarlanadı. Dáslepki baspaxana XV ásirdeń ortalarda Germaniyada payda bolǵan bolsa, bizde birinshi baspaxana XIX ásirdeń aqırlarında iske qosılǵan. Búgingi kúni mámleketimizde 120 dan aslam baspaxana islep tur. Ğárezsizlikke eriskennen soń baspaxanalar pútkilley qaytadan úskenelendi. Házirgi waqıtta baspaxanalarda tekstler hám súwretler zamanagóy kompyuterlerde terilmekte jáne basıp shıǵarılmaqta.

Bilimlendiriw. Ekonomikanıń turaqlı hám tez rawajlanıwında insan faktori sheshiwshi ekenligin bilesiz. Biraq bunda qánigelerdiń maǵlıwmat dárejesi, ruwxıy jaǵdayı jáne áhmiyetli (78-súwret). Mámlekette 10 mıńǵa jaqın uluwma bilimlendiriw mektepleri, kóplegen akademiyaalıq licey hám kásip-óner kolledjler islep tur. Keyingi jıllarda mámleketimizde joqarı maǵlıwmatlı qánigelerge mıtájlikten kelip shıǵıp, jańa joqarı bilimlendiriw organları, olardıń filialları jáne de rawajlangan shet ellerdiń



77-súwret. Biyikligi 375 metr bolǵan Tashkent teleminarası.



78-súwret. Bilim alıwǵa itibar – keleshekke itibar.



79-súwret. Xızmet kórsetiw tarmaqında densawlıqtı saqlaw óz aldına orın tutadı.

rawajlangan institut hám universitetleri menen qospa bilimlendiriw mákemeleri ashılmaqta. Búgingi kúnde mámlekette bilim dárejesi 99,3 procent bolıp, bul dúnyadağı eń joqarı kórsetkishlerden birin quraydı.

Densawlıqtı saqlaw. Elimizde ámelge asırılıp atırğan keń kólemli reformalar, densawlıqtı saqlaw sistemasın reformalastırwı nátiyjesinde puxaralarımızdın ortasha ómir kóriw dawamlılıǵı 1990-jılдаğı 67 jastan 2017-jılı 74 jastı quraydı hám bul boyınsha Ózbekstan rawajlangan mámleketler qatarınan orın aldı.

Densawlıqtı saqlaw tarmaqındağı reformalar nátiyjesinde zamanagóy medicina ásbap-úskenelerinen paydalanılmaqta (79-súwret).

Xalıqtın awqatlanıwın jaqsılaw, un hám duzdı kerekli mikroelementler menen toyındırıw, analar hám balalardı vitaminge bay dáriler menen támiyinlew boyınsha ámelge asırılğan ilajlar sebepli búgingi kúnde balalarımızdın 92 procenti rawajlanıw kórsetkishleri boyınsha Dúnyada densawlıqtı saqlaw shólkemi standartlarına sáykes keledi.



1. Xızmet kórsetiw tarmaqınıń rawajlanıwı nelerge baylanıslı?
2. 8-klass atlasınıń uluwma bilim beriwshi mektepleri, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları, densawlıqtı saqlaw, mádeniyat temasındağı kartalardan paydalanıp, olardıń jaylasıwın wálayatlar boyınsha salıstırıp talqılań.
3. Turatuǵın jerińizдегі xızmet kórsetiwge baylanıslı óndiris yamasa xızmet túrlerin geografiya dápterinińizge jazıń.
4. Jazıwsız kartadağı xızmet kórsetiw tarmaqlarına tiyisli tema tapsırmaların orınláń.
5. Sizińshe, xızmet kórsetiwdiń qaysı tárepi qanaatlandırmaqta, al qaysı tárepi talap dárejesinde emes?
6. Tekst penen tanısıp shıǵıp, tómendegi kesteni dápterге sızıp alıń hám toltırıń:

t/r	Barlıq xızmet túrleri	Solardan rayonımızda barları
1		
...		

35-sabaq



ЎЗБЕКСТАНДА РЕКРЕАЦИYA HАM TURIZM

Xızmet kórsetiw mekemeleriniń tarmaqları arasında rekreaciya xızmeti keyingi jılları keń rawajlanbaqta. *Rekreaciya xızmeti* miynet etiw procesinde jumsalǵan kúsh, energiyanı tiklewde áhmiyetli faktor esaplanadı.



Rekreaciya xızmetin rawajlandırıw ushın kerekli bolǵan faktorlar:

- kúndelikli jumsalatuǵın qárejetlerden awısqaq qárejet;
- rekreaciya resursları;
- rekreaciya xojalıǵı bolıwı.

Rekreaciya resursları eki túrli, yaǵnıy tábiyǵıy rekreaciya hám mádeniy tariyxıy rekreaciyaǵa bólinedi. Tábiyǵıy rekreaciya resurslarına tábiyǵıy jaǵday hám tábiyǵıy baylıqlardıń ortalıǵında payda bolǵan qalalar, úngirler, bulaqlar, gózzal taw janbawırları kiredi. Tábiyǵıy ortalıǵı keskin ózgergen, tıǵız infrastruktura jaǵdayında xalıqtıń tábiyat qoynında, arnawlı dem alıw orınlarında dem alıwǵa bolǵan qálewi kúsheymekte. Issi jaz aylarında tegisliklerde jasawshı xalıq tawlı jerlerge barǵısı keledi. Tawlarımız hawası bir jónkilli, ájayıp ósimlik hám haywanat dúnyası jáne shıpalı bulaqları menen tábiyǵıy rekreacion rayon túrinde shet elliklerdi de ózine tartpaqta.

Tawlardıń tábiyatı shıpalı hám sulıw jerlerinde emlenetuǵın jáne dem alıw orınları bar. Tashkent wálayatındaǵı «Chimyan», Fergana alabındaǵı «Shaxımadan», «Chadak», «Nanay», «Quvasay», «Baǵishamal», «Chartaq» dem alıw zonaları hám Buxara wálayatındaǵı «Sitorai Mohi Xosa», Qashqadarya wálayatındaǵı «Miraqı» usaǵan emleniw orınları shet ellerde de belgili.

Óz náwbetinde áyyemgi qalalar, movzoleyler, qorǵanlar, arxitekturalıq imaratlar, muzeyler elimizdiń mádeniy miyrası esaplanadı.

Gózzallıǵı jáne de sháwketlilik menen millionlardı lal qaldırıp kiyatırǵan tariyxıy esteliklerimiz shet ellik sayaxatshılardı elimiz tárepke qaray asıǵıwǵa iytermelemekte. Usınday tariyxıy-mádeniy obektlerde payda bolǵan rayonlar, tiykarınan, Samarxand, Buxara, Xiywa, Shaxrisabz, Tashkent, Qoqan sıyaqlı qalalarda jaylasqaq (80-súwret). Tilekke qarsı, ata-babalarımız qurǵan 36 mıń tariyxıy estelikten 7 mıńı ǵana saqlanıp qalıńǵan. Qalǵanları koloniyashılar tárepinen túrli jollar menen wayran etilgen. Házirgi waqıtta olar úlken qárejet hám miynet jumsalǵanınıń arqasında ońlanıp atır.

Sayaxat etiw (turizm) dúnya ekonomikasınıń eń tez rawajlanıp atırǵan tarmaqlarınan birine aylandı. Onıń keń qamrawlı rawajlanıwı bolsa kóplegen mámleketler ushın úlken dáramat deregi bolıp barmaqta.



80-súwret. Ózbekstannıń eń iri turistik orayları.

BMSHniń Jáhán turizm shólkemi maǵlıwmatında 2015-jılı dúnya boyınsha 1,184 mlrd sayaxatshı esapqa alınǵan bolsa, 2016-jıl juwmaǵı boyınsha bul kórsetkish 1,235 mlrd qa, yaǵnıy 3,9 procentke kóbeygen. Sayaxatshılarga kórsetilgen eksport xızmetleriniń bahası 2015-jılı 1,5 trillion AQSH dolların quraǵan. 2016-2017-jıllarda hám bul sanlarda úlken ózgeristi kóriw múmkin.

Sol sebepli, dúnyanıń kóplegen mámleketleri usı tarmaqdı jáne rawajlandırıw, bul orında tiyisli infrastrukturanı dúnya standartları dárejesinde jaratıw hám sayaxatshılar aǵımın kóbeytiw boyınsha barlıq ilajlardı ámelge asırmaqta.

2015-jılı eń kóp shet ellik miymanlardı qabıl etiwde Franciya (83,7 million), AQSh (74,8 million), Ispaniya (65,0 million), Qıtay (55,6 million) hám Italiya (48,6 million) kúshli beslikte iyeledi. Biraq, Ózbekstan bul tarmaqda ele biraz arqada ekenligin kóriw múmkin. Solardan, Pútkil jáhán turizm hám sayaxatlar boynsha keńesti (PTSK) tárepinen berilgen bahaǵa qaray, Ózbekstan sayaxatshılardıń keliwi boyınsha dúnya mámleketleriniń arasında 150-orındı iyeleydi.

Elimiz dúnya turizm bazarında óz ornına iye bolıwına qaramastan, sayaxatshılarga qolaylı jaǵday jaratıw, servis xızmetlerin jaqsılaw, sayaxat etiwde esteliklerdiń ózine tartıp qızıǵarlıǵın asırıw hám reklamalı kúsheytiw dárejesi jeterli emes edi.

Házirde mámleketimizde turizmdi rawajlandırıw barısında keń kólemli isler ámelge asırıwǵa kirisildi.

Misali, turizm tarawında is júrgizbekshi bolğan biznesmenlerge kreditler beriw jáne jer aldı-berdi jumısları jeńillestirilip, jáhán talaplarına juwap bere tuǵın miymanxanalardıń sa nın kóbeytiw, sol arqalı jarıstı kúsheytiw, miymanxana bahala rın arzanlastırıwǵa kirisildi.

Jáne bir áhmiyetli baǵdar – turistlerge xızmet kórsetiw bo yınsha shet tillerin jáne de tariyx hám geografiyanı puxta biletuǵın qánigelerdi tayarlaw sistemasın rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Gidler, miymanxana xızmetkerleri, turistlik xızmetler kórsetiwdiń jáne jetiliske n standartlardı ornatiw usılar qatarına kiredi. Samarqandta ashılǵan «Jipek jolı» Xalıq aralıq Turizm universitetiniń jumısı da sol maqsetler ushın xız met etpekte. Buǵan qosımsha túrde shet el joqarı oqıw orınları menen birge islesiwdegi qospa fakultetler, shet el JBOLar filialları da taraw qánigelerin tayarlawda járdem bermekte. Házir bul boyınsha, ásirese, Rossiya, Korea, Turkiya Turizm akademiyası, Evropa oqıw orınları menen jedel jumıs alıp barılmaqta. Nátiyjede mámleketimiz boylap sayaxat etiwshlerdiń sanı jıldan jılǵa asıp barmaqta.

Ulıwma alǵanda házirde turizm tarawına milliy ekonomikaǵa joqarı dáramat keltiretuǵın keleshegi bar tarmaqlardan biri sıpatında qaralmaqta. Sonınday, mámleketimizdegi derlik tariyxıy 200 estelikler mádeniy miyras obektleri sıpatında YuNESKO dizimine kiritilgen.

Rekreaciya xojalıǵınıń quramında miymanxanalar, dem alıw úyleri hám bazaları, sanatoriyalar, turbazalar, turistlik transport hám basqalar kiredi.



81-súwret. Ózbekstanǵa sayaxatshılardıń keliwi.

1. Xızmet kórsetiw mekemelerinen qaysı biri xalıq qonıslarınan uzaqta bolǵanı maqul?
2. Rayon yamasa awıllarımızdaǵı xızmet kórsetiw mekemelerin úyrenip shıǵıp, bul tarmaqdaǵı jetiske nlikler menen kemshiliklerdi anıqlań.
3. Tábiyattıń gózal jerleri qaysı wálayatlarda kóp (7-klass «Ózbekstannıń tábiyǵıy geografiyası» kursınan esleń)?



36-sabaq



SÍRTQÍ EKONOMIKALÍQ QATNASLAR

Siz óz jerińiz yamasa jeke fermer xojalıǵıńızda jetistirgen ónimdi ózińizde bolmaǵan ónimge almasırw yamasa bazarda satıwǵa mıtájlikti sezesiz. Bul jaǵdaydı mámleketler aralıq qatnaslarda da baqlaymız. Ózbekstanda islep shıǵarılıp atırǵan ónim, buyımǵa talap shet elde úlken bolsa, onı mámleket mıtájliginen basqa islep shıǵarıw maqsetke muwapıq. Kerisinshe, ózimizde islep shıǵarıwdan kóre shet elden alıp kelinse arzan túsetuǵın zatlardı satıp alıw maqul.

Ózbekstan mashinalar, ximiya ónimleri, qara hám reńli metall, elektr energiya, gaz, paxta talshıǵı, azıq-awqat zatları, pille, qarakól usaǵan ónimlerdi eksport qılıwshı mámleketlerden esaplanadı. Óz nábvetinde Ózbekstan ózinde jetistirilmeytuǵın azıq-awqat hám sanaat tovarların, sonday-aq xalıq tutınıw buyımların import qıladı.

Ózbekstan xalıq aralıq ekonomikalıq birge islesiwge jedel kirisken. Búgingi kúni 140 tan aslam mámleket menen sırtqı sawda qatnasıqların alıp barmaqta. Ásirese, dúnyada jetekshi bolǵan Germaniya, AQSh, Ullı Britaniya Yaponiya, Franciya, Italiya, Koreya Respublikası, Turkiya, Xıtay sıyaqlı mámleketler menen birge islesiwı tez rawajlanbaqta. Ózbekstanǵa eksport hám import qılınıp atırǵan ónimlerdiń eń kóbi Qıtayǵa tuwrı keledi (82-súwret).

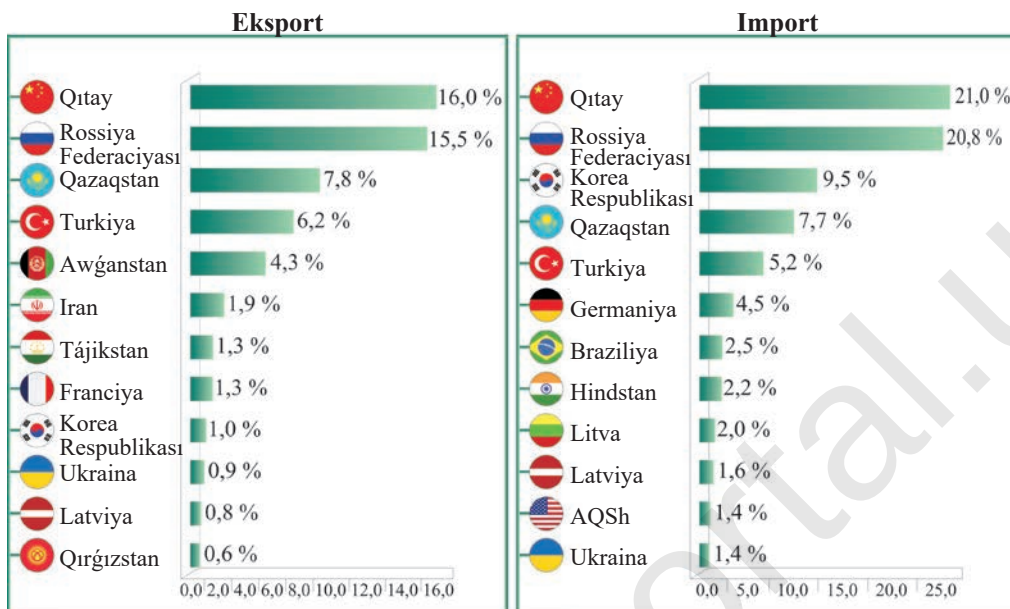


Tovarlardıń sırtqı bazarǵa, shet elge shıǵarılıwı **eksport** dep ataladı. Kerisinshe, shet mámleketlerden kerek ónimlerdi, zatlardı alıp keliw **import** dep ataladı.

2018-yılı eksport 14,6 mlrd, import bolsa 19,6 mlrd AQSh dollarınan ibarat. Ózbekstannıń sırtqı sawdası jıldan-jılǵa asıp barıwınıń nátiyjesinde mámleketimiz xalıq aralıq miynettiń bólistiriliwinde jedel qatnaspaqta.

Mámleket sırtqı sawda siyasatınıń tiykarı milliy ekonomikalıq konkurentligin asırıw jáne mámlekettiń eksport imkánıyatların keńeytiw hám quramın jetilistiriw. Sońǵı jıllarda eksport quramında úlken qanaatlandırarlıq ózgerisler júz bermekte. Solardan shiyki zat ónimleri eksportı azayıp, joqarı sıpatlı tayyar ónimler eksportınıń úlesi kóbeymekte.

Keleshekte eksportqa mólsherlengen avtomobiller, joqarı kúshleniwge iye agregatlar, komunal elektr ásbapları, medicina hám qurılıs jáne toqı-mashılıq hám tigiwshilikke tiyisli qımbat bahalı ónimlerdi islep shıǵarıw kúshyedi. Ásirese, mámleketimizde jetistirilgen miywe hám ovoshlar eksportın kúsheytiw zárúr. Jáne bir áhmiyetli wazıypalarınan biri – bul diyqan hám fermer xojalıqlarına sırtqı bazarda qarıydarlardı tabıw bolıp esaplanadı.



82-súwret. Ózbekstannıń shet mámleketler menen sırtqı sawda qatnasıǵı (ulıwma kólemge salıstırǵanda procent esabında, 2017).

Islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı menen birge kóplegen ónimlerdiń, so-lardan, janarmay, azıq-awqat hám xalıqtıń tutınıw buyımlarınıń importı qısqarmaqta (83-súwret). Ulıwma importtıń 3/4 bólimi texnika hám is-lep shıǵarıw materialları jáne ásbap-úskeneler quraydı. Bul mámleket ekonomikasınıń rawajlanıw kelesheğine sáykes keledi.

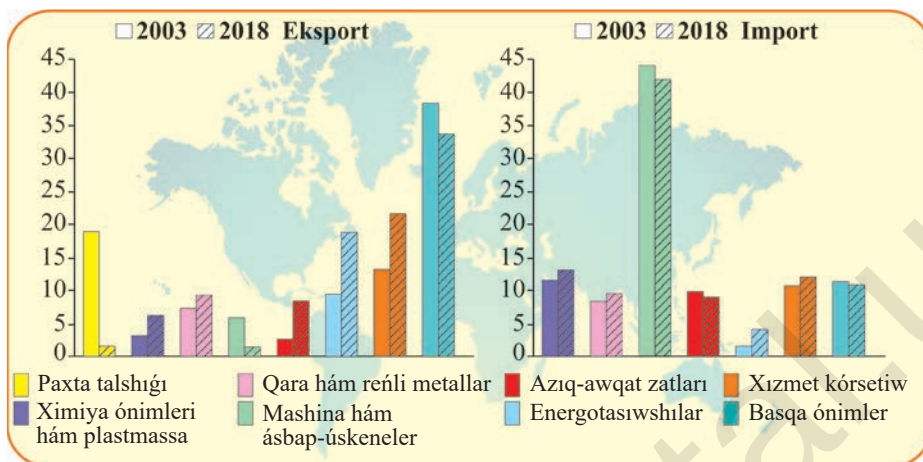
Ózbekstanda 4200 den aslam shet el kárxanası islep tur. Búgingi kúnde Ózbekstan Jáhan Banki, Aziya Rawajlanıw Banki, Islam Rawaj-lanıw Banki, OPEC Xalıq aralıq Rawajlanıw Qorı, Saudiya Rawajlanıw Qorı sıyaqlı xalıq aralıq ekonomikalıq shólkemler menen jaqın birge islespekte.



Xalıq aralıq ekonomikalıq shólkemler menen birge islesip, mámlekettiń islep shıǵarıw kúshlerin moderinizaciya qılıw hám jańalaw ushın shet el kapitalın kirgiziw túri **investiciya** dep ataladı.

Mámlekettiń rawajlanıwın tezletiw ushın investiciyaların jánede kóbirek ózine tartıw maqsetke muwapıq boladı.

Sırtqı ekonomikalıq baylanıslardı rawajlandırıw keleshegi sıpatında mámleketimiz aymaǵında arnawlı erkin ekonomikalıq zonalardıń payda etilip atırǵanlıǵı haqqında aldınǵı sabaqlardan xabardarsız. Olardıń dáslepki



83-súwret. Shet el mámleketleri menen sırtqı sawda aylanısı (procent esabında).

Ózbekstan aymaǵınıń geografiyalıq orayı – Nawayı wálayatında payda etilgen edi. Ol barlıq túrdegi samolyotlardı qabıl etetin xalıq aralıq aeroport hám onıń menen baylanıslı bolǵan túrli xızmet kórsetiw kárxanalarından hám mekemelerden ibarat úlken kompleks.

Tovarlar sawdasınan basqa, shet el mámleketler menen birge islesiwde transport sisteması qurılmaqta, tábiyattı qorǵaw hám ózǵertiriw máseleleri sheshilmekte. Bunda Ózbekstan dúnyanıń jetekshi xalıq aralıq shólkemleri menen birge islesken halda, dáwirdiń aktual mashqalaların sheshiwde de itibar qaratpaqta. Shaxxay birge islesiw shólkemi (SHBISH) Evropa Awqamı (EA), Gárezsiz mámleketler doslıq awqamı (GMDA), Evroaziya ekonomikalıq doslıǵı (EED), Islam konferenciyası shólkemi (IKSh) hám basqa xalıq aralıq shólkemler usılar qatarına kiredi.

Ózbekstannıń jáhán xojalıǵındaǵı ornın, onıń basqa mámleketler menen ekonomikalıq baylanıslardıń 9-klasta «Jáhán ekonomika hám social geografiyası» sabaqlarında jáne de tereńirek úyrenesiz.

1. Ózbekstan menen ekonomikalıq qatnasta bolǵan mámleketlerdi dápterinizge jazıń.
2. Importqa qaraǵanda eksporttıń kóp ekenligi qanday qolaylıqlar jaratadı?
3. Importtıń eń kóp bólegi qaysı onimlerge tuwra keledi?
4. Sırtqı ekonomikalıq qatnaslar qaysı faktorlarǵa baylanıslı?
5. Investiciya túsiniǵın túsindirip beriń.
6. Erkin ekonomikalıq zona ne ushın Nawayı wálayatında qurılǵan?
7. 83-súwrette Ózbekstannıń keying jıllardaǵı eksport hám import quramınıń ózgeriwin baqlań. Jaqın jıllarda mámleketimiz sırtqı sawda aylanısında qanday ózgerisler bolıwı múmkın ekenligi boyınsha pikir júrgiziń. Juwaplarıńızdı tiykarlawǵa háreket etiń.

37-sabaq



ÁMELIY JUMÍS

1. Xalıq jasaw punktlerinde 1 jıl dawamında tuwılğan 768, ólim 154 bolsa, sonday-aq, oğan kóship kelgen 28 adam, koship ketkenler 50 adamdı qurasa ondağı xalıqtıń sanı qanshağa ózgergenin esaplań.
2. Awır sanaattıń quramın sxemadan kórsetiń.
3. Óndiristi qánigelestiriw, kooperativlestiriw hám kombinatlastırıwdıń áhmiyetin túsindiriń, óndiristiń shólkemlestiriw formalarına anıq misallar keltiriń.
4. Sanaat tarmaqların jaylastırıwğa qanday faktorlar tásir kórsetedi?
5. Qara hám reńli metallurgiya jáne agrosanaat kompleksleriniń áhmiyetli rayonların aytıp beriń (tapsırmanı jazıwsız karta hám atlas járdeminde orınlaw da múmkin, onda sanaattıń iri orayları, rayonlardıń shiy-ki zat, janılgı hám tayar ónim boyınsha óndirislik baylanısları kórsetiledi).
6. Sanaat, awıl xojalıgı hám transporttıń tábiyatqa tásin mısallar arqalı kórsetiń. Tábiyattı qorgaw boyınsha ámelge asırılıp atırğan qanday ilájlardı bilesiz?
7. Tómenдегі кестені тоltırıń:

Tarmaqlar aralıq komplekstiń atı	Komplekstiń quramındağı tarmaqlar	Tez ráwajlanıp atırğan tarmaqlar	Qaysı wálayatta áste ráwajlangan
1.			
2.			
3.			
...			

8. Sabaqlıq tirkemesindegi 2-keste maǵlıwmatların analiz etiń. Ózbekstan Respublikasınıń egin maydanları quramında gektar esabında berilgen kartoshka, paxta, ovoshlar, azıqlıq palız hám dán eginleri maydanların procentke aylandırıp, sheńber diagramma sızıń.

9. 8-klass oqıw atlasında «temir jol», «jıllılıq elektrostanciyaları», «elektr jetkiziw liniyaları» qanday shártli belgilerde kórsetilgenin dápterinizge jazıń.

IV BAP. ÓZBEKSTANNÍŇ REGIONAL SÍPATLAMASÍ

38-sabaq



ÓZBEKSTANNÍŇ EKONOMIKASÍN AYMAQLÍQ SHÓLKEMLESTIRIW

Mámleketimiz aymaǵınıń hár bir bólegi óziniń geografiyalıq ornınıń tákirarlanbas ekenliginen, birinshi náwbette tábiyǵıy sharayatı hám baylıqları, xalqınıń miyneti jáne turmıs qálpiniń ózine tánligi qáliplesken. Ekonomika negizinen ónimniń jergilikli tábiyǵıy baylıqları tiykarında rawajlangan. Transporttıń jetilisiwine qaray ekonomika geybir jerlerde shetten ákelingen shiyki zat negizinde qáliplesken. Maman kadrlar negizinen iri qalalardaǵı ilimiy mekemelerde tayarlanadı. Usıǵan muwapıq ilim hám mamanlıq talap etetuǵın óndirisler qalalarda rawajlansa, basqa orınlar awıl xojalıǵınıń yamasa sanaattıń shiyki zat bazasın jetkerip beredi. Mámlekettiń geypara bólimleri arasında miynettiń mine usılayınsha bólistiriliwi *geografiyalıq* yamasa *aymaqlıq miynet bólistiriliwi* dep ataladı.



Aymaqlıq miynet bólistiriliwi tómendegi jaǵdaylarda ǵana júz beredi:

- ◆ islep shıǵarılıp atırǵan ónimniń jergilikli talaptan ádewir kóp bolıwı;
- ◆ onı islep shıǵarıwdıń mámlekettegi basqa bólimlerindeginen arzanǵa túsiwi;
- ◆ óndiristegi shiyki zat zapasınıń kóp jıllarǵa jetetuǵın bolıwı;
- ◆ ónim ayırbaslanganda transport qárejetiniń arzan bolıwı.

Belgili waqıt ótkennen keyin aymaqlardıń qánigelesiwinde ózgerisler júz beriwı múmkin. Mısalı, Qashqadárya aymaǵında neft hám gaz kánleri ashılıp iske qosılǵannan keyin bul aymaqta jańa, qánigelesken óndiris qáliplesti. Ózbekstan ǵárezsizlikti qolǵa kirgizgennen soń dán ónimleri menen ózin-ózi támiyinlew wazıypası alǵa qoyıldı. Nátiyjede wálayatlarda kóp ǵálle egile basladı. Aqıbetinde bul wálayatlar paxtashılıqtan tısqarı ǵálleshilikke de qánigelesti.

Miynettiń geografiyalıq bólistiriliwi tiykarında, óz qánigelesiwine qaray bir-birinen pariqlatuǵın aymaqlar – *ekonomikalıq rayonlar* júzege keledi. Ekonomikalıq rayon (aymaqlar ushın pútkil mámleket kóleminde qánigelesiw tán bolıp, ónim almasıw júdá keń kólemde ámelge asadı. Bunday rayonlardıń bir neshe qánigelesken tarmaqları bolıwı da múmkin.

Mámleket kóleminde qánigelesken tarmaqtı qalay anıqlaw múmkin? Bul ushın izlenip atırǵan qánigelesiw koeficientin K dep alamız da, tómendegi formulanı dúzemiz:

$$K = \frac{M}{A},$$

bunda: M — rayon óniminiń usı tarmaq boyınsha mámlekettegi salmaǵı, A — mámleket xalqınıń sanında rayon xalqınıń salmaǵı. Eger K kórsetkish birden úlken bolsa, onda rayon bul tarmaqqa qánigelesken dep bilińiz. Qánigelesiw kórsetkishi (K)nıń úlken-kishiligine qaray ekonomikalıq rayonnıń qánigelesiw dárejesin bilse boladı. Bunnan tısqarı, qánigelesiw imkániyatı transportqa hám ónimdi tasıw qárejetlerine de baylanıslı.

Rayondaǵı óndiris kárxanalarınıń belgili bir bólegi ǵana **qánigelesken tarmaqlar**ǵa kiredi. Al qalǵanları bolsa qánigelesken tarmaqǵa xızmet etiwshi járdemshi tarmaqlardı quraydı (mısalı, paxta jetistiriwge qánigelesken xojalıqlarda járdemshi tarmaq sıpatında jońıshqa, júweri, kartoshka da jetistiriledi, maldıń belgili bir túri baǵıladı yamasa mashina islep shıǵarıw qánigeli tarmaq bolsa, metall quyıw kárxanaları, jergilikli energetika usaǵanlar járdemshi kárxana esaplanadı). Rayon xalqın azıq-awqat ónimleri, kiyim-kenshek, mádeniy-turmıs buyımları menen támiyinlewshi kárxanalar **xızmet kórsetiw tarmaǵın** quraydı. Bul barlıq tarmaq ushın energetika hám suw támiynatı, transport tarmaqları hám aymaq uluwma bolıp, óndiris procesinde óz ara baylanısta boladı. Demek, ekonomikalıq rayonlar qánigeligi menen ǵana emes, al xojalıqtıń kompleksli rawajlanıwı menen de ayırılıp turadı.

Ekonomikalıq rayonnıń rawajlanǵanlıq dárejesin onda qanday **aymaqlıq óndiris kompleksleri (AÓK)** bar ekenligi hám qay dárejede qalıpleskeninen biliw múmkin. Ol mámleket kóleminde qárejetlerdi ádewir ǵana únemleydi, jámiyetlik miynet ónimliligin



84-súwret.
Ózbekstannıń eko-
nomikalıq rayonları.

arttıradı, tábiyattı qorǵawdı, xalqımızdıń turmıs, miynet, dem alıs sharayatlarınıń jaqsılanıwın támiyinleydi.



AÓK – óndiris tarawındaǵı barlıq tarmaqlarǵa qaraslı hár qıylı kárxanalardıń bir uluwma aymaqtaǵı óz ara baylanısqa úylespesi bolıp tabıladı.

Buǵan óz ara baylanısqa kárxanalardı jalǵız transport, energetika hám qurılıs bazaları úylespesine jaqın (koopерativlew, kombinatlaw negizinde) jaylastırılıwı esabınan, sonday-aq tábiyǵıy baylıqlardan hám jumısshı kúshlerinen, ekilemshı shıyıkı zat jáne shıǵındılardan maqsetke muwapıq paydalanıw esabınan erisiledi.

AÓKler tábiyǵıy baylıqları kóp aymaqlardı tezirek hám únemli ózlestiriwge imkánıyat beredi. Hár bir AÓK iyelegen maydanı hám tarmaqlarınıń quramına qaray basqasınan parıq qıladı. Tarmaqlar aralıq kompleksler jetilisiw dárejesi boyınsha da bir-birinen ajırılıp turadı. Máselen, paxtashılıq kompleksi barlıq wálayatlarda qalıplesip bolǵan. Reńli metallurgiya kompleksi tek Tashkent wálayatında eń jetilisiw dárejesine jetken. Samarqand hám Buxara wálayatlarında bolsa qalıplesiwdıń tómengi basqıshında, Xorezm wálayatı hám Qaraqalpaqstan Respublikasında derlik joq. Aymaqlıq óndiris kompleksleriniń óz ara baylanıslılıǵınan ekonomikalıq rayon qalıplesedi.



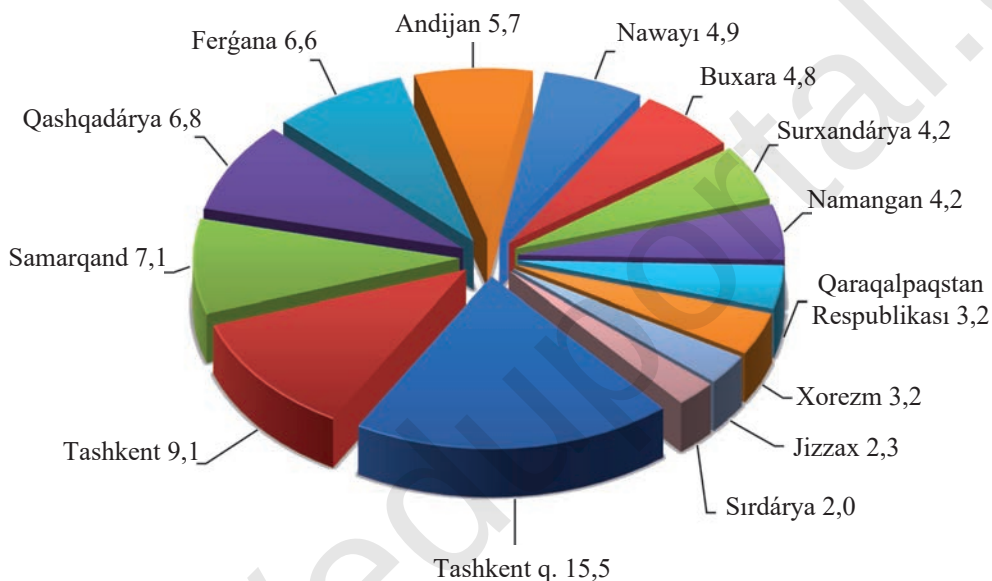
Ekonomikalıq rayon: a) geografıyalıq ornı ózine tán; b) mámleket kóleminde qánigelesken; v) kompleksli xojalıq qalıplesken; g) tábiyǵıy baylıqlar jáne jumısshı kúshi menen támiyinleniwı basqa rayonlardan parq qılatuǵın aymaqlar..

Ekonomikanıń joqarılawı menen tarmaqlar aralıq kompleksler quramalasıp baradı. Nátiyjede aymaqlıq baylanıslar da jetilisiw ekonomikalıq rayonlar qayta dúziliwı múmkin. Házirgi waqıtta mámleketimizdiń aymaǵın shártli túrde 6 ekonomikalıq rayonǵa bóliw múmkin (84-súwret). Bul ekonomikalıq rayonlar Ózbekstannıń 2 hám onnan aslam administrative birliklerinen ibarat. Mısalı, Tashkent ekonomikalıq rayonu Tashkent qalası hám Tashkent wálayatınan, Mırzashól ekonomikalıq rayonu Sırdárya hám Jizzax wálayatlarınan quralǵan.

Ǵárezsizlik jıllarında milliy ekonomikanıń aymaqlıq tárepinen teń salmaqlıǵın támiyinlew hám zonalıq tuwrı kelmewin azaytıw Ózbekstanda mámleket siyasatınıń turaqlı wazıypasına aylandı. Keyingi jıllarda mámlekette júz berip atırǵan quramlıq ózgerislerde aymaqlardıń ornı sezilerli dárejede

joqariladi. Aymaqlarning ekonimikalik uqiqliligi ham konkurentligin asirivga bagdarlangan bir qatar ilajlar amelge asirildi.

O'zbekistan aymaqlarining social-ekonomikalik rawajlaniv darejesi ham ekonomikalik oshiv jedelligindagi ayirmashilqlar bir qatar obektiv sebepler – bazaar reformalarining daslepki dawirindagi aymaqlik rawajlaniv darejesi, aymaqtin investicion ozine tartivi, ekonomika-geografiyalik rawajlanivi, infrastrukturaning rawajlanganliq darejesi, innovacion potentsial ham basqa kop gana faktorlar menen tusiniledi.



85-súwret. Respublikada JIÓdi payda etiwde aymaqlarning qatnasivi (JIÓge salistirmali % te, 2017-j.)

Respublikada JIÓdi payda etiwde JIÓniń úlesi boyinsha Tashkent qalasi 15,5% kórsetkish penen jetekshilik etedi (85-súwret). Tashkent ham Samarqand wálayatları saykes rawishte 9,1 ham 7,1 % kórsetkish penen keying orınlardı iyeleydi. JIÓniń eń az úlesi Sirdarya, Xorezm wálayatlarında ham Qaraqalpaqstan Respublikasında esapqa alındı. Keyingi sabaqlarda bul aymaqlardı izbe-iz úyrenemiz.

1. Mıgallimniń járdeminde rayonıńız qanday ónim islep shıǵarıwǵa qanıgeleskenin anıqlań.
2. Rayonniń qanıgelesiwi dep nege ayıladı?
3. Ekonomikalıq rayon degen ne? Mámleketimiz aymaǵın qanday ekonomikalıq rayonlarǵa bólip úyreniledi?

39-sabaq



TASHKENT EKONOMIKALIQ RAYONI

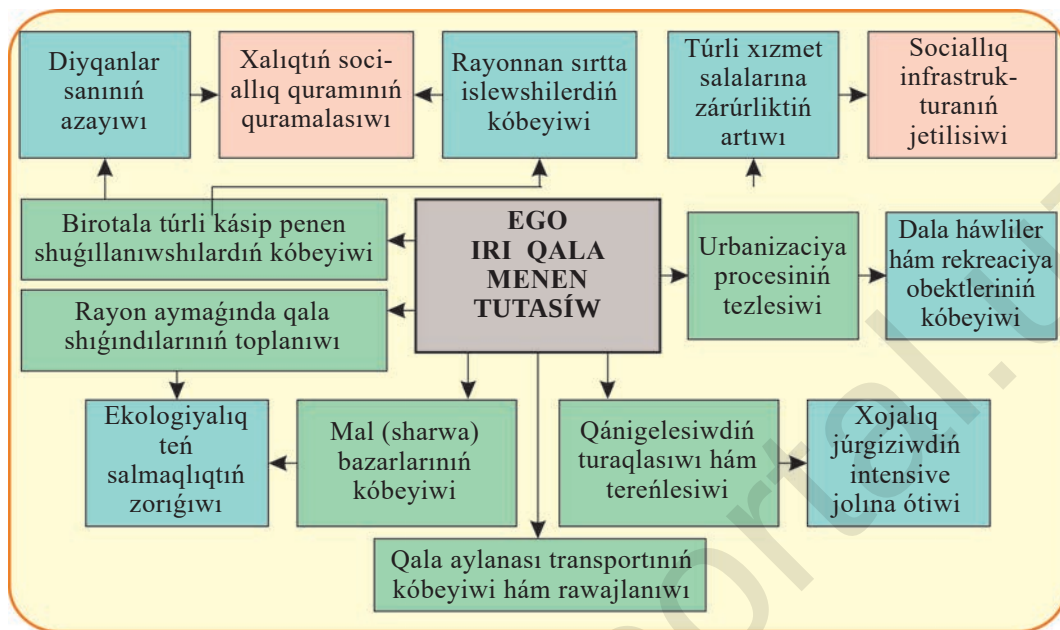


Ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiyǵıy baylıqları. Tashkent ekonomikalıq rayonu administrativlik tárepten Tashkent qalası hám Tashkent wálayatınan ibarat. Bul rayonnıń eki tárepi Fergana hám Mirzashól ekonomikalıq rayonları menen tutasqan, qalǵan tárepi Qazaqstan, Qırǵızstan hám Tájikstan mámleketleri menen shegaralanǵan. Geografiyalıq ornındaǵı qolaylıqlar sebepli Tashkent 1930-jıldan beri Ózbekstannıń paytaxtı statusında kiyatır. Tashkent wálayatı awıllıq rayonlarınń derlik yarımınıń (*Yangiyul, Qıbray, Bostanlıq, Parkent, Orta Chirchiq, Tashkent hám Zangiata rayonları*) xojalıǵınıń qánigelesiwinde hám ekonomika-socialıq

rawajlanıwında paytaxttıń tásiiri úlken bolıp tabıladı. Sebebi ol úlken qala menen tutasqan rayonlarda ekonomika-socialıq ózgerisler tez ótedi. Buni qalanıń átirapındaǵı rayonlar mısasında ayqın kóriwimiz múmkin (86-súwret).

Ekonomikalıq rayon aymaǵı relefinıń hár qıylı formalarınan ibarat. Bul sanaat ushın da, awıl xojalıǵı ushın da úlken qolaylıqlar jaratadı. Rayonnıń Chirchiq hám Axangaran alapları Sırdáryaǵa shekem 100-150 km den aslam aralıqtan páseyip barıwı sebepli jasalma suwǵarıw ushın júdá qolaylı. Chirchiq hám Axangaran dáryaları tawlardaǵı jawın (500-700 mm)nan toynıp atızlardı suwǵarıwdan tısqarı elektr energiya alıwda da áhmiyetli rol oynaydı. Ekonomikalıq rayon taza ishimlik suwı menen jaqsı támiyinlengen. Suwınan jánede nátiyjeli paydalanıw maqsetinde Chirchiq dáryasınıń joqarǵı aǵısında sıyımlılıǵı 2,0 mlrd kub bolǵan Charvaq suw saqlaǵıshı qurılǵan. Sonday-aq Axangaran dáryasınıń orta aǵısında Túyebuǵız suw saqlaǵıshı («*Tashkent teńizi*») qurılǵan.

Qazılma baylıqlarınıń hár túrliligi jaǵınan bir de rayon Tashkent ekonomikalıq rayonına teńlese almaydı. Angren kómir basseyni mámlekette eń iri kómir káni esaplanadı (*kómir zapasınıń muǵdarın esleń*). Kómir qatlamları jer betine jaqın jaylasqan bolıp, qatlamlar arasında alyuminiy, cement hám keramika alıwda isletiletuǵın gilmaya kóp muǵdarda ushırasadı (*atlastan paydalanıp, qazılma kánlerin anıqlań*). Ekonomikalıq rayonda neft penen tábiyǵıy gaz ǵana joq. Zárúrli bolǵan neft ónimleri temir jol hám avtomobil transportında, al gaz bolsa trubada alıp kelinbekte (*olardıń qay jerden alıp kelinetuǵının atlastan anıqlań*).



86-súwret. Paytaxtqa tutasqan rayonlarda iri qala tásiriniń kórinisi.

Xalqı. Mámleketimiz xalqınıń derlik 1/5 bólegi usı rayonda jasap atır. Rayonda qala xalqınıń salmağı Tashkent qalasınıń xalqın qospaǵanda 50 procentke baradı. Uluwma xalıq sanındaǵı miynetke jaramlılardıń sanı boyınsha ekonomikalıq rayon birinshi orında turadı. Sonday-aq miynetke jaramlı xalıq maǵlıwmat dárejesiniń joqarılıǵı menen de kózge taslanadı. Bular ázelden joqarı oqıw orınları, Ilimler akedemiyası, onıń kóp sandaǵı ilimiy-izertlew institutlarınıń Tashkent (paytaxt)te jaylasqanınıń sharapatı. Bunnan tisqari ilim hám tájiriybege talabı joqarı kárxana jáne mekemelerdiń kópligi de negizgi faktorlardıń biri bolıp esaplanadı (Rayonda xalıqtıń tıǵızlıǵı qanday?).

Xojalıǵı. XX ásirdiń basında Tashkent ekonomikalıq rayonu rawajlanıw jaǵınan Fergana alabınan keyinde turar edi. Rayonda hár qıylı paydalı qazılma kánleriniń tabılıwı nátiyjesinde kán-taw sanaatı júzege kelip, awır sanaatnıń tez rawajlanıwına imkániyat tuwıldı. Sanaatnıń rawajlanganlıǵı jaǵınan rayon respublikada birinshi orınǵa shıǵıp aldı.

Házirgi waqıtta ekonomikalıq rayonnıń xojalıǵı kóp tarmaqlı bolıp, onda Ózbekstandaǵı sanaat tarmaǵınıń derlik bári bar. Uluwma sanaat óniminiń 2/3 bólegi awır sanaatqa tuwra keledi. Jeńil hám azıq-awqat sanatlardı da joqarı dárejede rawajlangan.



Tashkent ekonomikalıq rayonınıń **rawajlanıwına tiykarǵı sebepler**: a) rayonnıń qolaylı ekonomikalıq ornı; b) respublika paytaxtı Tashkenttiń usı rayonda ekenligi; v) paydalanıw qolaylı bolǵan gidroquwattıń bar ekenligi; g) hár túrli paydalı qazılmalar tabılıp, olardan paydalanıwdıń jolǵa qoyılıwı; d) Ekinshi jáhán urısı jıllarında burıńǵı awqamnıń batıs rayonlarınan Ózbekstanǵa kóshirip alıp kelingengen kárxanalardıń yarımınan kóbi Tashkent wálayatına jaylastırılǵanı; e) shetten maman qánigeler kóplep tartılǵan hám basqalar.

Janılǵı-energetika kompleksi anaǵurlım qúdiretli. Onıń negizin elektroenergetika sanaatı quraydı. Mámlekette óndiriletuǵın elektr energiyasınıń derlik yarımı usı rayonda jetilistiriledi. Bul kórsetkishti rayondaǵı úsh quwatlı JES jáne Chirchiq-Bozsuw gidroenergetika kaskadı támiyinleydi. Tashkent JES 1 tolıǵı menen, al Angren JES ınıń bir bólegi gaz benen, Jána Angren JES 1 bolsa, jergilikli kómir menen islep atır.

Sırtqı ekonomikalıq iskerligi. Rayon 100 den aslam uzaq hám jaqın shet elleri menen sawda qatnasların alıp baradı. Shet elge paxta, jipek, paxtashılıq ushın kerekli mashina hám úskeneler, toqımashılıq mashinaları, kabel, ekskavatorlar, kóterme kranlar, elektr energiya, qarakól terileri, reńli metall konsentratları, jip hám jipek gezlemeler, kendır hám kendır ónimleri jáne miywe jiberiledi. Rayonnıń mútáji ushın aǵash, neft ónimleri, tábiyǵıy gaz, hár túrli sanaat ónimleri, mashina bólekleri, keń tutınıw tovarları alıp kelinedi. Ishki ekonomikalıq baylanısta avtomobil hám azǵana temir jol transportınan paydalanıladı.

Transportı. 1930-1940-jıllardan rayonda avtomobil jolları payda boldı, asfalt hám tas jollar qurıldı. Úlken Ózbek traktı (700 km) Tashkentti Ter-miz benen baylanıstıradı. Tashkent–Angren–Qoqan taw jolı qayta qurılıp, jáhán talapları dárejesindegi xalıq aralıq jolǵa aylandırıldı. Tashkent–Chinaz–Gúlistan avtotrassası mámlekette birinshi dárejeli jol esaplanadı. Tashkent–Angren, Tashkent–Charvaq jáne Mirzashóldi kesip ótken Tash-kent–Sırdárya–Jizzax temir jollarınıń áhmiyeti úlken.



1. Tashkent ekonomikalıq rayonu xalqınıń sanına, jaylasıwına hám milliy quramına qaysı tariyxıy geografiyalıq faktorlar tásir etken?
2. Tashkent ekonomikalıq rayonu respublikanıń industrialıasıwında qanday rol oynaytuǵının túsindirip berin.
3. Tashkent geografiyalıq ornına tán qolaylıqları qaysı faktorlardıń nátiyjesi?
4. Ekonomikalıq rayonda sanaattıń qaysı tarmaqları rawajlangan? Sebebin túsindirin.

40-sabaq



TASHKENT WÁLAYATÍ

Wálayattıń geografıyalıq ornın atlastan belgileń. Xalqınıń sanı hám maydanınıń úlkenligin tirkemedegi 1-kesteden anıqlań.

Sanaatı. Ekonomikanıń kóplegen tarmaqlarında shiyki zat tayarlawdan tayar ónim islep shıǵarıwǵa shekemgi barlıq basqışlar wálayattıń ózinde boladı.



Sanaattıń negizgi tarmaqları: elektroenergetika, qara hám reńli metallurgiya, mashina islep shıǵarıw, ximiya, qurılıs materialları, jeńil (paxta tazalaw), azıq-awqat (87-súwret).

Metallurgiya kompleksi de joqarı dárejede rawajlangan. Óndiris baylanısları hám geografıyalıq jaylasıwına muwapıq Tashkent–Chirchiq, Tashkent–Yangiyul, Angren–Almalıq sanaat rayonları júzege kelgen. Angren–Almalıq sanaat rayonında mámlekettiń reńli metallurgiya óniminiń negizgi bólegi tayarlanadı. Mis rudasınıń quramında molibden, altın hám gúmis te ushırasadı. Bul jerde mis eritiw zavodı hám Almalıq taw-metallurgiya kombinatı islep turıptı.

Reńli metallurgiyanıń ekinshi orayı Chirchiq bolıp tabıladı. Qalada qıyın eriytuǵın hám otqa shıdamlı qospa eritindiler kombinatı bar. Kombinattıń óndiris procesi Ingishka, Qoytas jáne Almalıq ruda kánleri menen baylanıslı. Kombinat 100 túrden aslam ónim islep shıǵarmaqta.

Bekabad qalasındaǵı Ózbekstan metallurgiya zavodı qara metallurgianıń iri kárxanası. Shiyki zattıń ornına temir-tersekten paydalanıladı.

Mashina islep shıǵarıw kompleksi dáslep agrosanaat kompleksiniń zárúrligi negizinde júzege kelgen. Házirde mashina islep shıǵarıw agrosanaat kompleksine xızmet etiwden tısqarı, kóplegen túrdegi quramalı mashinalar da islep shıǵarılmaqta. Rayonda islep shıǵarılıp atırǵan hár túrli úskeneler hám ásbaplar usılardan biri.

Qurılıs materialları sanaatı wálayatta qurılıs kóleminiń úlkenligi hám hár túrli shiyki zat negizinde rawajlandı. Bekabad, Angren hám Axangaranda cement, Ğazalkentte ayna hám mramor sonday-aq, Axangaranda shifer islep shıǵarılmaqta. Sanaattıń jedel rawajlanıwı óz nábwetinde ekologiyalıq jaǵdaydıń tómenlewine sebepshi bolmaqta.

qurap, negizinen ovosh hám miywe jetistiriw ushın qánigelestirilgen. Olarda mınlağan gektar teplicalar shólkemlestirilgen. Suwǵarılatsuǵın jerlerde paxtadan tısqarı kendır hám salı da jetistiriledi. Uluwma alganda, wálayattıń awıl xojalıǵı intensivlik jol menen rawajlanıp atır. Sanaat túyinleri átirapında sút hám gósh jetistiriw maqsetinde sharwashılıq kompleksleri, qus ósiriwshilik rawajlanbaqta, jasalma suw basseynlerinde balıq órshitilmekte. Paxta jetistiriw menen úylesimli túrde jipek qurtı baǵıladı.

Wálayatta **sociallıq taraw** da jaqsı jolǵa qoyılǵan. Tashkenttiń átirapında «Qıbray» hám «Tashkent mineral suwı» sanatoriyları jaylasqan. Bostanlıq rayonınıń Charvaq, Chimyan jáne Parkent rayonınıń Kúmishkán aymaqlarında dem alıw orınları keń tarqalǵan.

Tashkent wálayatındaǵı sanaat oraylarınıń kópshiligi paytaxt penen baylanısta islep turıptı.

Sanaat orayları qánigeligi boyınsha bir-birinen pariқ qılatsuǵın óz aldına aymaqlarda toplanǵan. Bular: Tashkent–Chirchiq, Tashkent–Yangiyul jáne Angren–Almalıq sanaat rayonları bolıp tabıladı. Tashkent–Chirchiq hám Tashkent–Yangiyul sanaat rayonlarınıń ózegi Tashkent qalası bolıp, onıń quramına Chirchiq, Yangiyul sanaat túyinleri jáne Ğazalkent, Pskent, Nurafshan, Chinaz, Keles usaǵan kishi hám orta qalalar kiredi. Angren–Almalıq sanaat rayonınıń ózeǵin bolsa Almalıq hám Angren sanaat túyinleri quraydı. Oǵan Axangaran, Yangiabad usaǵan qalalar da kiredi. Bekabad sanaat túyini bul eki sanaat rayonınan biraz shette, wálayattıń qublasında jaylasqan.

Qalaları. Tashkentten 30 km arqa-shıǵısta ximikler hám mashina islep shıǵarıwshılar qalası **Chirchiq** jaylasqan. Qaladaǵı otqa shıdamlı hám qattı qospa eritindiler zavodı metallurgiya kompleksiniń áhmiyetli kárxanaları bolıp tabıladı. Chirchiqtan joqarıraqta jas **Ğazalkent** qalası bar. Ol kurort qalaǵa aylanbaqta.

Tashkentten 30 km qubla-batısta sanaat túyini – **Yangiyul** jaylasqan. Qala áyyemgi awıldıń (Qawınshı) ornında qalıplesti hám jeńil jáne azıq-awqat sanaatına qánigelesti. Sanaat kárxanalarınıń ishinde paxta tazalaw,



88-rasm. O'zbekiston Respublikasida Toshkent viloyatining salmog'i (foiz, 2017-yil).



89-súwret. Ózbekstandađı dáslepki «Aqıllı qala» Nurafshan qalası dástúri.

may, sabın, sút, vino hám konserva zavodları, gósh kombinatı ayrıqsha kózge tusedi.

Angren – wálayattıń áhmiyetli sanaat túyini. Angren temir jol jáne avtomobil jolı arqalı Tashkent penen baylanısqan. Qala 1940-jıllarda kómir qazıp alıwǵa baylanıslı sanaat punkti sıpatında payda bolǵan. Házirgi waqıtta Angren qalası taw-kán sanaatına baylanısı bar bir neshe kárxanalardı birlestirgen sanaat túyinine aylandı. Qala sanaatında JES ayrıqsha orın tutadı.

Wálayattıń ekinshi sanaat túyini – **Almalıq**.

Bul qala 1951-jılı reńli metall ruda káni negizinde sanaat punkti sıpatında qalıplesti. Qalanıń sanaatında tolıq cikllı reńli metallurgiya kombinatı úlken áhmiyetke iye. Kombinattıń shıǵındısı (kúkirt gazı)nan ammosof zavodında mineral tógin islep shıǵarıladı.

Axangaran sanaat orayı Almalıqqa jaqın jerde jaylasqan. Axangaranda úlken cement zavodı bar. Angrenge uqsap Axangaran qalası da kómir qatlamlarınıń ústinde ekenligi belgili bolǵan soń, qalanıń dáslepki ornınan 15 km arıda alap boylap «Úlken Axangaran» qalası qurılǵan.

Wálayattıń qublasında **Bekabad** qalası jaylasqan. Qala metallurgiya zavodı jáne Farxod JES qurılısı procesinde payda boladı. Házirde cement, paxta tazalaw hám gerbish zavodları, gósh kombinatı, tas-shaǵal karyeri de bar. Bul kárxanalardıń óndiris procesi óz ara baylanıslı. Qala samal kúshli esetuǵın jerde jaylasqan. Sol sebepli qalanı samaldan saqlawshı tosqań tereklikleri payda etilgen.

Nurafshan (buringı Toytepa) – 2017-jıldan baslap Tashkent wálayatınıń adminstrativ orayı. Oǵan shekem wálayattıń adminstrativ orayı Tashkent qalası bolıp esaplanatuǵın edi. Nurafshan qalası keleshekte Ózbekstandađı birinshi «Aqıllı qala» boladı, onda adminstrativ imaratlar, zamanagóy hám qolaylı turaq jaylar, biznes orayları, miymanxanalar, sport kompleksleri, kóp tarmaqlı keselxanalar qurıladı (89-súwret). Tashkent hám Nurafshandı tez júretuǵın avtomobil jolı baylanıstıradı.

1. Tashkentten Bekabadqa baratugın eń qısqa avtomobil jolın kartadan tabıń.
2. 87-súwretten Tashkent wálayatında baǵ hám júzim dalaların qalay jaylasqanlıǵın anıqlap, bunday jaylasıwdıń sebeplerin túsindirip berıń.
3. Wálayat awıl xojalıǵınıń kóp tarmaqlılıǵı qanday faktorlardıń nátiyjesi ekeni haqqında oylap kóriń.
4. Yangiyul sanaat túyinlerine salıstırıp, eń áhmiyetli ózgesheliklerin kórsetiń.



41-sabaq



TASHKENT QALASI

Tashkent — Ўзбекstannin paytaxti, Orayliq Aziyada en iri siyasiy-ekonomikalik ham madeniy oray bolip, onda 2,5 mln adam jasad. Bunda Tashkent strategiyalik xaliq araliq lawazimga iye bolgan siyasiy oray boliv menen birge, Orayliq Aziyanin iri transport tuyinidegi ahmiyetli ekonomikalik megapolis bolip tabiladi (90-súwret).

Ўзбекstan Prezidentinin rezidenciyasi, Ўзбекstan Respublikasinin Oliy Majlisi, Ministrler Kabineti, sonday-aq shet el elshixanalari, BMSH ham



90-súwret. Tashkent qalasinin plani.

onin quramindaǵı xalıq aralıq shólkemlerdin wákilxanalari Tashkentte jaylasqan. Tashkent qalası shıǵıs arxitekturalıq oy-pikirleri tiykarında pútkilley qayta qurılmaqta.



Tashkent qalası mámleket ekonomikasının túrli tarmaqlarında jetekshi orıǵa iye. Respublikada islep shıǵarıp atırǵan jalpı ishki ónimnin eń úlken bólegi paytaxt esabına tuwra keledi.

Paytaxt ekonomikasının jetekshi tarmaqı esaplangan sanaattın ornı hár dayımgıday salmaqlı bolıp qalmaqta. Sanaat kárxanalari úlken quwatqa iye bolıp, islep shıǵarıw texnologiyası da joqarı.

Qala energetikası Chirchiq–Bozsuw gidroelektrostanciyalar sisteması hám Tashkent JESSına súyenedi. Olar mámlekettin jalǵız energetika sistemasına jalǵangan.

Tashkent áhmiyetli transport túyini. Orta Aziya mámleketlerin basqa mámleketler menen baylanıstratuǵın temir jol, avtomobil jolları Tashkent arqalı ótedi. Qala átirapındaǵı rayonlar menen elektropoezd arqalı da baylanısqan. Tashkent hawa jolı arqalı shet mámleketlerdin 40 tan aslam qalaları menen baylanısqan. Qalada 2 temir jol vokzalı, 3 aeroport hám metropoliten bar (91-súwret). Uluwma uzınlıǵı 36 km den aslam bolǵan metropoliten arqalı jılına 60 mln nan aslam jolawshı tasılıp atır.



91-súwret. Tashkent metropoliteni.

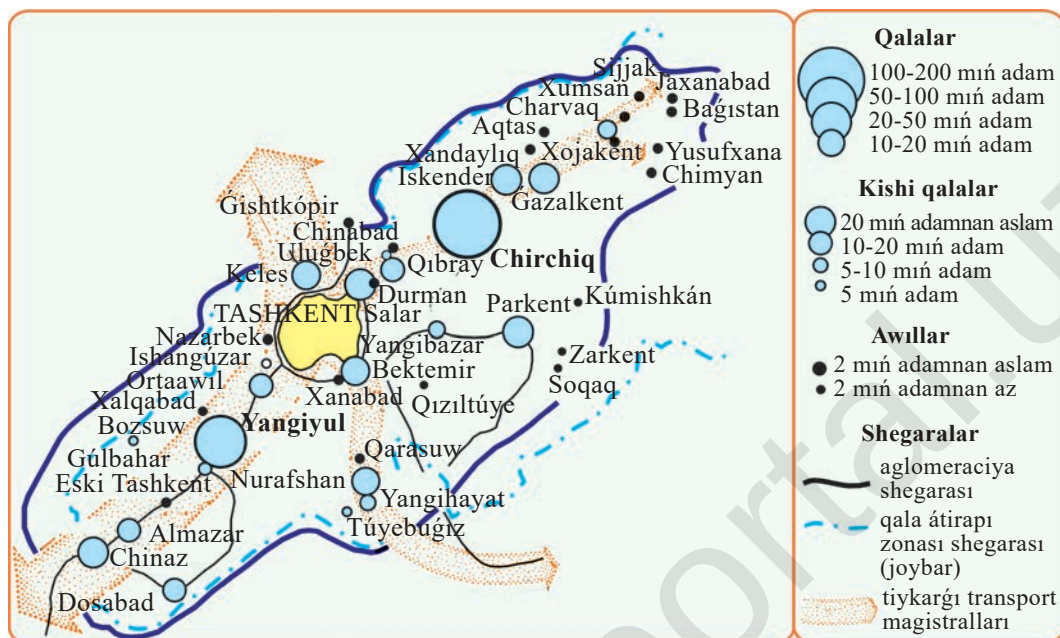
Tashkent – pútkil Oraylıq Aziyada eń iri ilimiy-mádeniy oray bolıp esaplanadı. Tashkentte Ozbekistan Ilimler akademiyası, onlap ilimiy izertlew institutları, kóplegen Joqarı oqıw orınları bar. Qalada zamangóy mektep, akedemiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleri, kóplegen teatr hám koncert zalları, cirk, zamanagóy stadion hám basqalar bar. Tashkent tásirinde, paytaxtqa tutas rayonlarda **urbanizaciya** procesi en jayıp atır.



Urbanizaciya – qala hám qala xalqının kóbeyiwi, mámleket turmısında qalalar rolinin kúsheyiwi.

Házirgi waqıtta qala maydanı 330 kv. km den asıp, Tashkent avtomobil aylanba jolınan sırtaǵı aymaqlardı da óz ishine almaqta.

Paytaxttın ekonomikalıq hám sociallıq tásiiri tiykarında onnan 60-70 km



92-súwret. Tashkent aglomeraciyası.

radiustaǵı aymaq boylap 10 qala hám onlaǵan kishi qalashalardan ibarat **Tashkent aglomeraciyası** júzege kelgen (92-súwret).



Agglomeraciya – qalalardıń iri qala átirapında toplanıwı.

Bul xalıq qonısları tiykarınan Charvaqtan Sırdáryaǵa shekem bolǵan aralıqtaǵı jollardıń átirapında jaylasqan. Olar Tashkenttiń rawajlanıwı ushın áhmiyetli qolaylıqlar jaratadı.

Házirgi waqıtta mámleketimiz paytaxtında jańa hám zamanagóy «Tashkent City» kompleksi qurılmaqta. Qurılısqa jergilikli hám shet ellik ekspertleri tartılǵan.

«Tashkent City» qurılısı waqtında biznes wákilleri ushın qolaylıq jaratıw maqsetinde barlıq sharayatlar jaratılmaqta (93-súwret). Jasıl aymaqlardan tartıp, zamanagóy dizayn hám kóriniske de itibar berilmekte. Ol jerlerde arnawlı maydanshalar hám keliwshiler ushın dem alıw orınları qurılmaqta. Usı jerdiń ózinde de biznes penen shuǵıllanıw, jáne dem alsa boladı. Isbilermenlerdi rawajlandırıw ushın barlıq jaǵdaylar jaratılǵan.

Fundament hám imaratlardıń jer silkiniwge shıdamlılıǵı ushın San-Fransisko, Istanbul hám Tokio sıyaqlı qalalardıń tájiriyesi úyrenildi. Belgili bolǵanıday, Ózbekstan seysmologiyalıq aymaqta jaylasqan. Sonıń ushın da



93-*súwret*. «Tashkent City».

qánigeler qáwipsizlik hám imaratlardıń bekkemligine óz aldına itibar qaratpaqta. Mısalı, hár bir múyesh hám detallar tájiriybeli arxitektor hám dizaynerler tárepinen úyrenilmekte.

Kongress-holl, miymanxana hám jer astı avtomobil turatúgın jerdıń qurılısı da rejelestirilgen. Kongress-holldıń ulıwma maydanı 33 mıń m². Usı imarat shet el mámleketleri basshıları hám joqarı mártebeli miymanlar ushırasıwları ushın xızmet etedi.

«Tashkent City» miymanxana haqqında da umıtqanı joq. Usı komplekste dúnyağa belgili bolğan miymanxanalardan biri ashıladı.

Házirgi waqıtta usı komplekste «Hilton Hotels & Resorts» miymanxanası qurılısı boyınsha sóylesiwler alıp barılmaqta. Mağlıwmat ushın, birinshi «Hilton Hotels & Resorts» miymanxanası 1919-jılı AQShtıń Texas shtatında qurılğan edi. Házirde usı brend astında jáhánniń 103 mámleketinde 5 mıńnan aslam miymanxanalar is júrgizbekte.

Aytp ótiwimiz kerek, «Tashkent City»de kongress-holl hám basqa imaratlar qurılısı mámleketimizge shet el investiciyasın alıp kiriwge kómeklesedi, sebebi orınlarda biznesti rawajlandırıw ushın barlıq sharayat jaratılmaqta.



1. Tashkent qalası planın kózden ótkerip, mikro, mezo jáne makro geografiyalıq orın shegaraların belgileń.
2. Chirchiq dáryası hám Tashkent qalasınıń ishinen ótken kanalınıń paytaxttağı ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıwdıń áhmiyetin táriyipleń.
3. 90-*súwretten* Tashkent qalasında qanday mádeniy estelikler, muzey, teatr hám dem alıwshı baǵlar bar ekenligin úyreniń.

42-sabaq



MÍRZASHÓL EKONOMIKALÍQ RAYONÍ

Sabaqlıqtıń 1-tirkemesindegi kesteden rayon xalqınıń sanın hám maydanın anıqlań.

Ekonomikalıq ornı hám tábiyǵıy baylıqları.

Mırzashól ekonomikalıq rayonu Sırdárya menen Jizzax wálayatlarınan quralǵan.

Rayonnnıń aymaǵı eń rawajlanǵan Tashkent hám Zarafshan ekonomikalıq rayonları menen shegaralas. Rayonnnıń ekonomika-geografiyalıq ornın qolaylı dew múmkin. Ekonomika-geografiyalıq ornınıń qolaylılıǵı rayonnnıń transport-geografiyalıq jaǵdayında da kózge taslanadı. 70-súwretten temir jol, avtomobil jolı hám truba transportı qaysı aymaqlardan ótkenin kózden keshiriń.

Rayondı, negizinen Sırdárya hám Sańzar dáryaları suw menen támiyinleydi. Tegislik zamanagóy transport hám irrigaciya qurılımları menen tıǵız orap alınǵan. Rayonda anıqlanǵan volfram, qorgásın, cink, hám altın kánleri sanaatlıq áhmiyetke iye. Qurılısqa qolaylı qıyırshıq tas, qum, gips hám hák kóp.

Kóbinese suwıq Arktika hawası arqadan rayon aymaǵına kirip kelip, geyde júdá suwıq bolıp ketedi. Sonda miyweli terekler kúshli zıyanlanadı. Fergana alabınan esetuǵın kúshli samaldan topıraqtıń ıǵallılıǵı azayıp eginler quwraydı hám zúraátlilik páseyedi.

Xalqı. Bul jerdiń xalqı negizinen basqa orınlardan joba tiykarında kóshirip ákelingen. Rayon xalqınıń uluwma sanı boyınsha mámlekettiń ekonomika-geografiyalıq rayonları arasında eń keyingi orında turadı. Aymaqtıń jańa ózlestirilip atırǵanı qala hám awıllardıń geografiyalıq jaylasıwı, úlken-kishiligi jáne xalıqtıń milliy quramında ayqın kórinedi.

Xalıq qonısları, negizinen úlken jollardıń boyında qurılǵan. Xalıqtıń 45% ten aslamı qalalarda jasaydı.

Rayonǵa Tashkent hám Samarqand qalalarınıń joqarı oqıw orınları da qanıge tayarlap bermekte. Biraq rayonnnıń keleshekтегі rawajlanıwın gózlep bul jerge Zarafshan, Fergana, Tashkent sıyaqlı ekonomika-geografiyalıq rayonlardan maman qanıgelердің tartılıwı maqsetke muwapıq.

Xojalıǵı hám onıń aymaqlıq shólkemlestiriliwi. Mırzashóldiń ózlestiriliwi negizinen XX ásirdiń 50-60-jıllarına tuwra keledi. Jańa jerlerdi ózlestiriw suwǵarıw qurılımların, jollardı, elektr jetkerip beriw tarmaqların,



mádeniy-turmıs xızmet kórsetiw mekemelerin birlikte qurıw usılında alıp barıldı. Jańa jerlerdi ózlestiriwdiń bul usılı sırt ellerde de keń qollanılmaqta.



Mırzashól ekonomikalıq rayonı mámlekette jetistiriletuǵın **paxta** jalpı zúraátiniń 1/4 bólegin beredi. Rayonda agrosanaat kompleksi joqarı dárejede rawajlangan. Barlıq egislik maydanlarınń 45% ne paxta, derlik usınshama maydangá dánli eginler egiledi.

Palız daqılların egıw jaqsı jolǵa qoyılǵan. Mırzashól qawınları Ózbekstannan sırtta da keń tanılǵan (94-súwret).



94-súwret. Mırzashól qawınları.

Sharwashılıqta qarakól qoylarınıń salmaǵı úlken. Qarakól qoyları rayonnıń arqa-batıstaǵı shól jaylawlarında baǵıladı. Sharwashılıqtıń jáne de rawajlanıwı ot-jem eginleriniń, ásirese jońıshqa hám mákke maydanınıń keńeyiwine baylanıslı. Dánli eginler jetistiriletuǵın orınlarda qus ósiriwshilik rawajlangan.

Házirgi waqıtta rayonda sanaat ta tezlik penen rawajlana basladı. Elektroenergetika, qurılıs materialları, jeńil, azıq-awqat sanaatları rawajlandı. Sırdárya JESiniń elektr quwatı ekonomikalıq rayonınan sırtqa da shıǵarıлмақта.

Transportı. Avtomobil transportı joqarı dárejede rawajlangan. Avtomobil jollarınıń jalpı uzınlıǵı 12 mıń km den asadı, sonnan derlik 10 mıń km qattı qaplamalı jollar. Úlken Ózbek traktınıń ekonomikalıq rayon aymaǵınan ótiwi onıń rawajlanıwına sezilerli tásir etedi.

Temirjol aymaq boylap úshmúyeshlik pishininde qurılǵan. Úshmúyeshliktiń Jizzax, Sırdárya hám Xawas ushlarınan jollar basqa walaýatlarǵa taralıp ketken. Aymaq boylap magistral gaz trubaları kesip ótken. Joqarı voltlı elektr tarmaqları aymaqtı tegis qaplaǵan (*kartadan tiykarǵı jollardı anıqlań*).



1. Ekonomikalıq rayonnıń geografialıq ornı hám tábiyǵıy sharayatına tán qásiyetleriniń ekonomikalıq áhmiyetin túsindirip beriń.
2. Ekonomikalıq rayon aymaǵınıń jaqında ózlestirilgenin nelerden bilse boladı? Mısallar keltiriń.
3. Rayon sheńberinde hám onıń basqa rayonlar menen baylanısında qaysı transporttan paydalanıladı? Sebebin túsindiriń.

43-sabaq



SÍRDÁRYA WÁLAYATÍ

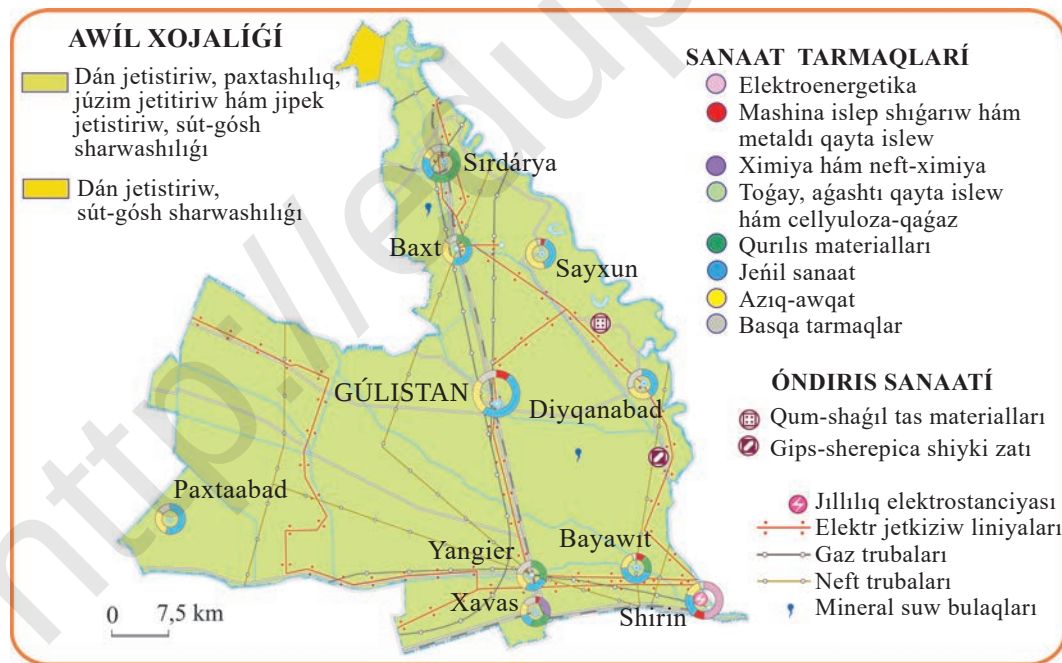
1-tirkemedegi kesteden wálayat xalqınıń sanı hám maydanın anıqlañ.

Sırdárya wálayatı Mırzashóldiń ózlestirilgen bólegin óz ishine aladı. Wálayatta diyqansılıqqa jaramlı jerler kóp. Biraq tábiyatına tán ayırım qolaysızlıqlar sebepli diyqansılıqta kóp ǵana miynet, qárejet sarıplawǵa tuwra keledi. Tábiyattıń qolaysızlıqlarına jol bermew ushın qorǵan terekliklerin payda etiw, jer-astı suwların qashırıw hám topıraqtı juwıp turıw talap etiledi.

Sırdárya wálayatında mámleket **xalqınıń** 2,5 procenti jasaydı. Xalıqtıń barlıǵı suwǵarılatuǵın aymaqlarda jaylasqan. Jańa jerlerdi ózlestiriw maqsetinde basqa wálayatlardan jumısshı kúshleri tartılǵan. Házirgi waqıtta wálayat óz jumısshı kúshleri menen belgili dárejede támiyinlengen.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: paxtashılıq, dán jetistiriw, palız eginlerin egiw, gósh-sút sharwashılıǵı. **Sanaattıń negizgi tarmaqları:** elektroenergetika, jeńil (paxta tazalaw), azıq-awqat, un-jarma (95- súwret).



95-súwret. Sırdárya wálayatı.



96-súwret. Ózbekstan Respublikasında Sırdárya wálayatınıñ salmağı (procent, 2017-jıl).

Qalaları. Wálayatta 5 qala bar. **Gúlistan** – wálayatnıñ administrativlik orayı. Qala temir jol hám magistral avtomobil jolı ústinde jaylasqan. Onıñ qala statusın alǵanına yarım ásirde astı. Qalada paxta tazalaw, may ekstrakciyası, nan zavodları hám elevator islep turıptı. Qalada universitet, bir neshe akademik licey, kásip óner kolledjleri hám basqa mádeniy-turmıshlıq mekemeler bar.

Yangiyer 1957-jılı qurılǵan. Qalada keramika trubalar jáne joqarı basımǵa shıdamlı trubalar islep shıǵaratuǵın zavod, temir-beton buyımları kombinatı bar. Kombinat elektr machталarı, beton tarnaw (latok)lar hám oǵan móljellengen túbelek islep shıǵaradı. Qalanıñ geografiyalıq ornına say qolaysızlıqlar onıñ rawajlanıwına unamsız tásir jasamaqta.

1. Kartadan Sırdárya wálayatınıñ shegaraların kórsetiñ, onıñ tábiyǵıy sharayatına tán ózgesheliklerin aytıñ?
2. Wálayat xojalıǵına tán ózgesheliklerdi ayıp beriñ.
3. Wálayat qalaların qurılıwında qaysı faktorlar áhmiyetli rol oynaǵanlıǵın túsindir.
4. Rayonıńızdan Sırdárya wálayatınıñ orayına alıp baratuǵın eñ qısqa joldı anıqlań.

44-sabaq

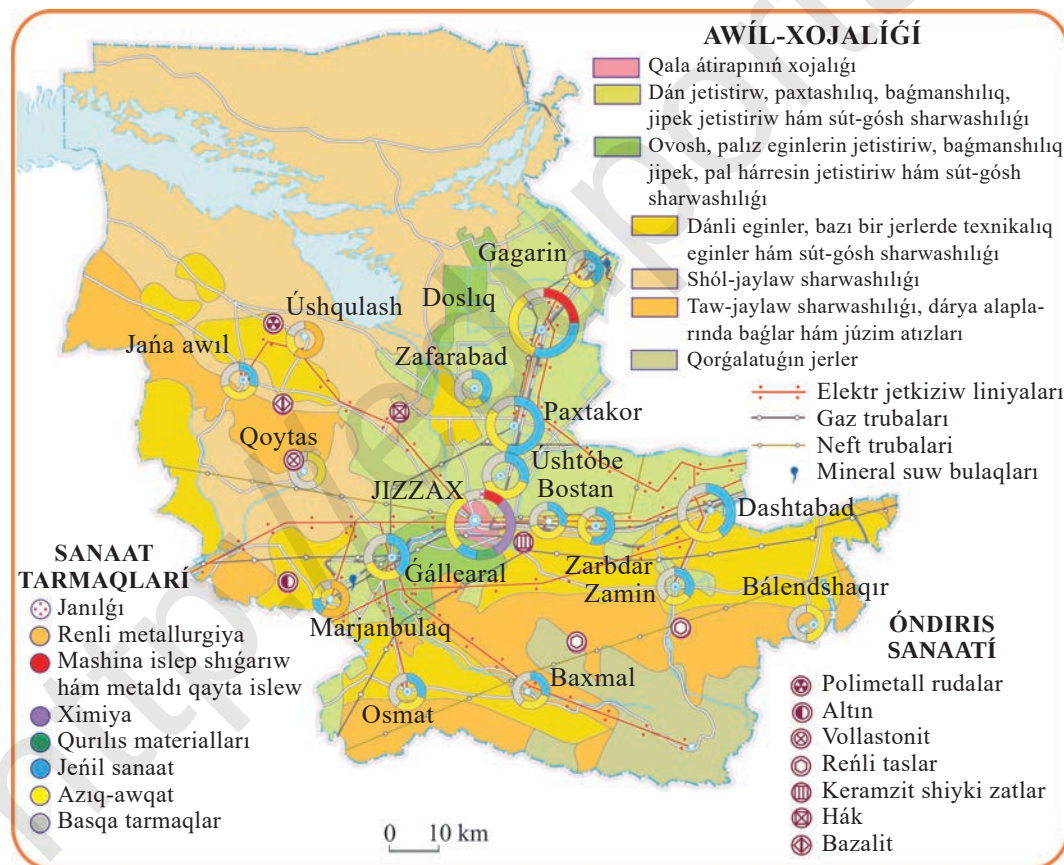


JIZZAX WÁLAYATÍ

1-tirkemedegi kesteden wálayattıń maydanın, xalqınıń sanın hám onıń ortasha tıǵızlıǵın anıqlań.

Jizzax wálayatı Mirzashól ekonomikalıq rayonınıń qubla-batısında jaylasqan. Wálayattıń aymaǵı Sańzar dáryası jáne Qubla Mirzashól kanalınıń suwı menen suwǵarıladı. Onıń aymaǵı arqa tárepke qaray oypatlasıp barıp, jasalma suwǵarıw ushın qolaylı (97-súwret).

Wálayattıń aymaǵınan kóp tarmaqlı xojalıqqa tıykar bolatuǵın hár qıylı tábiyǵıy baylıqlar tabılǵan. Túrkiстан taw dizbeginiń arqa janbawırında Zamin taw-toǵay qorıqxanası shólkemlestirilgen. Bul jerde taw ósimligi



97-súwret. Jizzax wálayatı.



98-súwret. «Zamin» sanatoriyası.

hám haywanat dúnyasınıń rawajlanıwı boyınsha ilimiy-izertlewler alıp barıladı. Usı gózzal zonağa dem alıw ornı – Zamin sanatoriyası qurılğan (98-súwret).

Jizzax wálayatında Zamin milliy tábiyǵıy baǵı shólkemlestirilgen. Milliy baǵ dem alıw xızmetin atqaradı jáne baǵda sanaattıń tábiyǵıy qorshap turǵan ortalıqqa tásiiri izertlenedi. Gállearal aymaǵında shıpalı suw, al Balıqshı kólinde shıpalı ılay kóp. Úshqulash káninen polimetall rudası, Márjanbulaq káninen altın, Aqtas, Qaratas hám Uzun kánlerinde mramor qazıp alınadı.

Xalqı. Jizzax wálayatında mámleket xalqınıń 4 procenti toplanǵan. Xalıqtıń derlik yarımı qalalarda jasaydı. Wálayat xalqınıń 81 procentinen aslamın ózbekler quraydı.



Sanaattıń negizgi tarmaqları: reńli metallurgiya, mashina islep shıǵarıw, ximiya, qurılıs materialları, jeńil, azıq-awqat.

Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: paxtashılıq, dán jetistiriw, ovosh jetistiriw, baǵmanshılıq, gósh-sút sharwashılıǵı.

Wálayat óziniń janılıǵı-energetika kompleksine iye emes. Oǵan tábiyǵıy gaz Buxara wálayatınan, al elektr quwatı bolsa Sırdárya wálayatınan keltiriledi. Taw-kán sanaatı Qoytasta rawajlanǵan. Arqa Nurata tawlarında wolfram-molibden kánleri islep turıptı. Qazıp alınıp atırǵan rudalar Chirchiqtaǵı qıyın eriytuǵın hám ıssıǵa shıdamlı qospalı eritindiler kombinatınıń negizgi shiyki zatı bolıp tabıladı. Jizzaxta akkumlyator zavodı, trikotaj fabrikası,

polietilen islep shıǵarıwshı hám qurılıs materialları zavodları bar. Shet ellerdiń firmaları menen 20 ǵa shamas qospa kárxanalar shólkemlestirilgen. Sanaat óniminiń tiykargı bólegi jeńil sanaat tárepinen islep shıǵarıлмақта.

Awıl xojalıǵı. Wálayat aymaǵında awıl xojalıǵı eginleri egiletuǵın 1,2 mln gektar jer bar. Bunıń 1/3 bóliminen diyqanshılıq ushın paydalanılmaqta. Wálayatta paxta menen birge ǵálleshilik te úlken salmaqqa iye (99-súwret). Ǵálle maydanınıń kólemi jaǵınan Jizzax wálayatı mámleketimizde aldınǵı orında turadı. Ǵárezsizlikten aldın 210 mın tonna paxta, 80 mın tonna ǵálle jetistirilgen bolsa, bunnan keyin bul kórsetkish bir neshe barabar kóbeydi.

Wálayatta jaylaw sharwashılıq, ǵálle egiwshi rayonlarda tawıq baǵıwshılıq keń rawajlangan. Jizzaxta qarabayır násilli attı kóbeytetuǵın arnawlı at ósiriw xojalıǵı bar. Jizzax temir jol, avtomobil jolları menen jaqsı támiyinlengen. Óndiris ózgesheliklerine muwapıq avtomobil jollarınıń qurılısına ayrıqsha áhmiyet berilmekte.

Qalaları. **Jizzax** qalası wálayattıń administrativlik orayı. Ol teńiz qáddinen 450 m biyiklikte, Sańzar dáryasınıń jaǵasında boy tiklegen. Tashkent–Samarqand temir jolı hám Úlken Ózbek traktı qalanıń qasınan ótedi.

Jizzaxta XX ásirdiń basında digirman, juwazshılıq, temirshilik hám ǵúlalshılıq kárxanaları bolǵan. Hazirgi waqıtta qalada azıq-awqat, jeńil jáne ximiya hám mashina islep shıǵıwshılıq sanaatınıń kárxanaları bar. Jizzax — abat, abadanlasqan qala. Jizzax mámleketlik institutı, Jizzax politexnika institutı, bir neshe akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleri, kóp sandaǵı mektepler islep tur.



99-súwret. Ózbekstan Respublikasında Jizzax wálayatınıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).

1. Jizzax wálayatınıń geografiyalıq ornı menen tábiyǵıy sharayatında qanday baylanislıq bar?
2. Wálayattıń xojalıǵınıń ózine tán táreplerin aytıp, sebebin túsindirip berin.
3. Jizzaxqa barmaqshı bolsańız qaysı xalıq qonıslarınan ótetuǵınıńızdı aytıp berin.
4. Sizlerge qaysı dárya yamasa kanaldan suw keledi?

45-sabaq



FERGANA EKONOMIKALIQ RAYONI



Ekonomikalıq ornı hám tábiyǵıy baylıqları. Fergana ekonomikalıq rayonı administrativlik jaqtan Andijan, Namangan hám Fergana wálayatlarınan quralǵan. Bul ekonomikalıq rayon respublika aymaǵınıń 4 procentten sál zıyatıraq bólegin iyelese de, onda Ózbekstan xalqınıń 1/3 bólegi jasadı. Rayon aymaǵı barlıq jaǵınan tawlar menen qorshalǵan.

Paydalı qazılmalarınń negizgi bólegi tawlarda toplanǵan. Tawlardıń arasında Shaximardan, Nanay, Ğavasay hám Kasansay usaǵan gózzal tábiyatlı oazisler bar. Bul jerlerde dem alıw úyleri, sanatoriylar hám basqa dem alıw orınları qurılǵan. Ekonomikalıq rayonnıń eń pás jerinen Sırdárya aǵıp ótedi. Xalıqtıń mıń jıllardan beri suwǵarılatuǵın diyqansılıq penen shuǵıllanıwınıń arqasında topraq hám ósimlik dúnyası mádeniylestirilgen.

Onıń aymaǵında neft, gaz, kúkirt, qalayı, altın, otqa shıdamlı gil, hár qıylı qurılıs mateliıllari, shıpalı suwlar tabılǵan. Kánlerdi iske qosıw qolaylı. Ullı jipek jolı ótken dáwirlerde awıl xojalıǵı, sawda, ónermentshilik kúshli rawajlanǵan. XIX ásirde dáslepki temir jol qurıldı. Ğárezsizlik jıllarında bolsa ekonomikalıq rayondı mámlekttiń basqa aymaqları menen baylanıstırıwshı «Angren–Pop» temir jolı qurıldı. Bular onıń ekonomika-geografiyalıq ornın júdá jaqsıladı.

Xalqı. Rayon xalqınıń sanı, tıǵızlıǵı hám jumısshı kúshleriniń salmaǵı jaǵınan mámleketimizdiń ekonomikalıq rayonları arasında birinshi orında turadı. Xalqı, tiykarınan tábiyǵıy kóbeyiw esabınan kóbeyip atır. Xalıqtıń tez kóbeyip atırǵanlıǵı hám jańadan ózlestiriletuǵın maydanlardıń sheklengenligi sebepli jumısshı kúshiniń artıqmashılıǵı kúsheyip baratır. Bunı toqtatıw ushın sociallıq sala kárxanaların kóbeytiw, kóp miynet talap etiwshi óndiristi jáne de rawajlandırıw zárúr.

Bul jerde iri qala hám kishi qalalar, awıllar kóp. Jumısshılar quramında maman kadrlar salmaǵı basqa rayonlardıǵına qaraǵanda kóp. Xalıq Oraylıq Ferganada da salıstırmalı siyrek jaylasqan. Rayonda urbanizaciya dárejesi joqarı, xalıqtıń 58 procenti qalalarda jasadı.

Xojalıǵı hám onıń aymaqlıq shólkemlesiwi. Fergana aymaqlıq óndiris kompleksi joqarı dárejede jetiliske. Ol ótken ásirdiń baslarında da basqa rayonlardan usı tárepi menen parıqlanatuǵın edi.

Awıl xojalıǵı basqa wálayatlardaǵıdan intensivlılıǵı menen kózge túsedi.

Rayon mámlekette jetistireletuǵın paxtanıń derlik 25 % in beredi. Taw araları hám janbawırları texnikadan paydalanıwdı shekleydi. Sonıń ushın bunday jerlerde miyweli terekler egiledi (100-súwret). Qalalardıń aynalasında miyweli terekler hám júzim dalaları, ovosh, kartoshka, palız eginleri ásirese keń tarqalǵan.



100-súwret. Andijan walaýatındaǵı baǵlar.

Shárwashılıq negizinen sút-gósh jetistiriwge qánigelesken. Rayon mámlekettiń pilleshilik bazalarınan biri bolıp esaplanadı. Rayon Ózbekstanda jetistiriletuǵın pilleniń 45% ine jaqının beredi.

Sanaatı. Gárezsizlik jıllarında paydalı qazılmalardıń kópılgı, energetika hám awıl xojalıq shıyki zatı negizinde kóplep jańa sanaat tarmaqları júzege keldi. Rayon janılıǵı-energetika kompleksi baylıqlarınıń salmaǵı az. Gaz basqa ekonomikalıq rayonlardan alıp kelinedi. Quvasay JEO, Fergana, Andijan hám Namangan JEoları, Shaxrixan hám Namangansay gidroelektrostanciyaları pútkil rayon ushın islese de, biraq rayonnıń elektr quwatına bolǵan mútájin qanaatlandıra almaydı. Bul máseleniń sheshimi sıpatında quwatı 900 megavatt bolǵan Toraqorǵan JESSın qurıw rejelestirilip atır. Bul úlken kárxananiń iske túsiriliwi Fergana ekonomikalıq rayonınıń elektr energiyasına bolǵan mútájin támiyinlew imkáníyatın berip, rayon kelesheǵınıń rawajlanıwına úlken orın tutadı.

Asaka, Qoqan, Namangan, Fergana mashina islep shıǵarıwshılıqtıń iri orayları esaplanadı. Fergana ShZIShO **qurılıs materialları sanaatı** da rawajlanǵan. Quvasay cement zavodı, Andijan, Fergana, Qoqan hám Quvasay qalalarında úy qurıw kombinatları, temir-beton konstrukciyalaw zavodı islep turıptı. Jeńil hám azıq-awqat sanaatları negizgi qánigelik tarawları esaplanadı. Rayon teriden ayaq-kiyimlerin, ósimlik mayın islep shıǵarıw boyınsha mámlekettegi basqa ekonomikalıq rayonlardan aldında turadı.

Transportı. Rayon temir jol, avtomobil hám hawa transportı menen jeterli dárejede támiyinlengen. Temir jol alap boylap halqa formasında qurılǵan. Rayonnıń temir jol menen támiyinleniw dárejesi mámlekettiń ortasha kórsetkishinen 2 ese joqarı turadı. Rayon basqa ekonomikalıq rayonlar menen Tájikstan aymaǵındaǵı «Xojand dárwazası»nan ótken hám avtomobil jolları jáne Qamshıq aspa jolı arqalı ótken Angren–Pop temir jolı hám Tashkent–Angren–Qoqan avtomobil jolı arqalı baylanısqa. Rayonda avtomobil transportı áhmiyetli rol oynaydı.

Sırtqı ekonomikalıq iskerligi. Rayon sırtqa paxta talshıǵı hám paxta mayı, qurǵatılǵan miywe, konservalar, jip gezlemeler, mashinalar, mineral tóginler, cement, shifer, farfor hám keramika buyımlar jáne basqa ónimlerdi shıǵaradı. Rayonǵa kómir, ǵálle, aǵash-taxtay, mineral tógin, toqımashılıq ónimleri, mashinalar, ásbap-úskeneler hám mádeniy tovarlar alıp klinedi.

Ekonomika-geografiyalıq rayonnıń administrativlik wálayatlarında aymaqlıq óndirislik kompleksleri, xojalıq tarmaqları jáne tábiyǵıy hám ekonomikalıq imkánıyatları jaǵınan bir-birinen parıq qıladı.



1. Ekonomika-geografiyalıq rayonnıń geografiyalıq ornı hám tábiyǵıy sharayatındaǵı ózgeshelikler onıń xojalıǵında qanday áhmiyetke iye?
2. Qala hám awıllardıń júzege keliwi hám aymaqlıq jaylasıwı qanday faktorlardıń nátiyesi ekenin oylap kórin.
3. Ishki hám sırtqı baylanıslar qaysı transporttıń járdeminde ámelge asırıladı? Nege olay? Sebebin túsindirín.



ANDIJAN WÁLAYATÍ

1-tirkemedegi kesteden wálayat xalqınıń sanın hám maydanın anıqlań. Andijan wálayatı mámlekettiń eń shıǵıstaǵı wálayatı bolıp tabıladı. Wálayattıń batıs tárepi tegislik, shıǵısı qır-adırdan ibarat bolıp, taw dizbeklerine tutasqan.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: paxtashılıq, dán jetistiriw, ovosh jetistiriw, baǵmanshılıq, júzim jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı, jipek jetistiriw. **Sanaattıń negizgi tarmaqları:** mashina, avtomobil islep shıǵarıw, elektroenergetika, jeńil sanaat, azıq-awqat sanaatı.

Wálayattıń **awıl xojalıǵı** rawajlangan (101-súwret). Ózlestiriletuǵın jerler derlik qalmadı. Paxtanıń jalpı zúraátin tek zúraátlikti kóteriwe esabınan arttırıp kelmekte. Ovosh, kartoshka hám palız eginleri negizinen qalalardıń átirapında jetistiriledi. Awıl xojalıǵında baǵmanshılıq salmaqlı orın tutadı. Baǵ hám júzim egilgen jerler adırlar esabınan keńeymekte. Qánigelesken baǵmanshılıq xojalıqları bar.

Shárwashılıqta qoy hám eshkilerdiń sanı joqarı. Qaramal negizinen sút hám gósh ushın baǵıladı. Pilleshilik wálayat xojalıǵında úlken áhmiyetke iye.

Wálayatta **sanaat** ta joqarı dárejede rawajlangan bolıp, 160 tan aslam sanaat kárxanaları bar. Kárxanalardıń arasında Asaka avtomobil zavodı, Andijan avtomobil otırǵıshları zavodı, irrigaciya mashina islep shıǵarıw zavodı, «Semurg» trikotaj akcionerlik birlespesi iri kárxanalardan esaplanadı. Kárxanalar negizinen Andijan sanaat túyinde jaylasqan. Wálayat

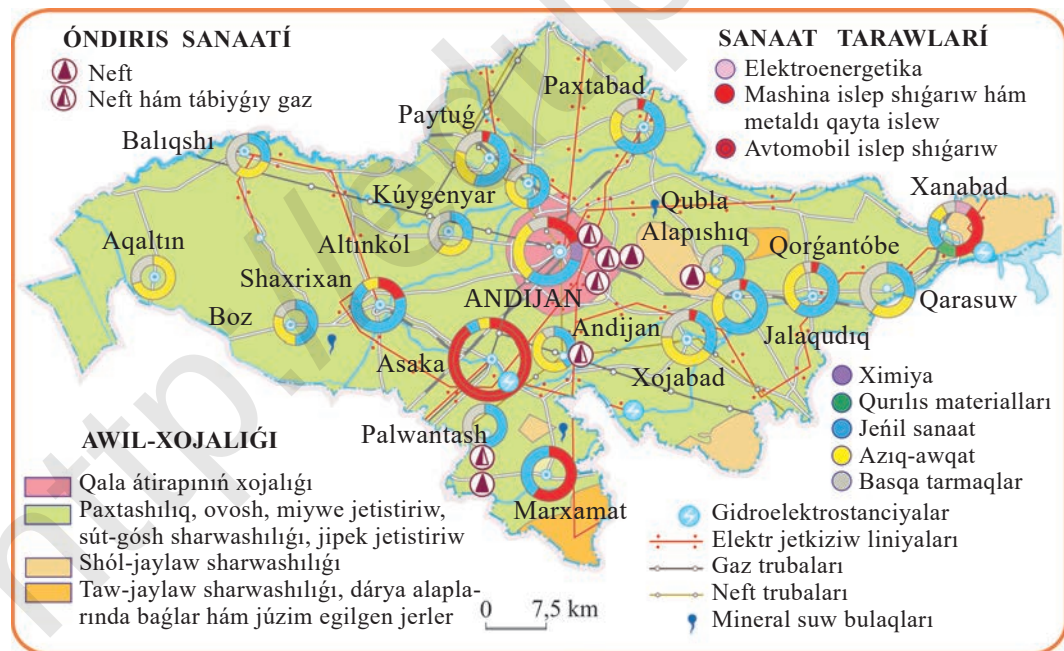
elektr energiyani ekonomika-geografiyalıq rayonniñ birlesken energetika sistemasınan aladı. Kampirravat suw saqlağıshında quwatı 100 mın kilovattlı GES qurılğan.

Andijan mámlekette tungışh neft alıñan oraylardıñ biri. Neft qubır arqalı Fergana wálayatındağı neftti qayta islew zavodlarına jiberiledi. Xojabadta mámleketimizdegi eñ iri jer astı gaz saqlağıshları qurılğan. Ondağı gazdan Andijan hám Asaka qalalarına da jetkerip beriledi (102-súwret).

Qalaları. *Andijan* suwǵarılıp egiletuǵın diyqansılıq orayında jaylasqan. Neft, gaz hám qurılıs materialları kánleri qalanıñ tap qasında. Qalada awır, jeñil jáne azıq-awqat sanaatına tiyisli 40 qa shamaslas kárxana islep turıptı. Olardan paxta zavodı, toqımashılıq jáne trikotaj fabrikaları mámleket kólemindegi iri kárxanalar



101-súwret. Ózbekstan Respublikasında Andijan wálayatınıñ salmaǵı (procent, 2017-jıl).



102-súwret. Andijan wálayatı.



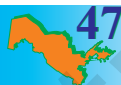
103-súwret. Asakadağı avtomobil zavodınıń ónimleri.

esaplanadı. Shayı toqıw kárxanaları wálayat pilleşileri tárepinen pille penen támiyinlep turıladı. Qalada Andijan mámleketlik universiteti, medicina hám awıl xojalıǵı, mashina islep shıǵarıw institutları bar. Kóp sanda teatrлар, kitapxanalar, sport maydanshaları, dem alıw hám botanika baǵları bar. Baburiylar dáwirinde de Andijan xojalıǵı, ilim hám mádeniyatı óz dáwirine salıstırǵanda rawajlangan qala bolǵan. Babur bul haqqında «Baburnama» shıǵarmasında jazıp qaldırǵan.

Asaka mámleketiń avtomobil islep shıǵarıw orayı. Bul jerde «Lacetti», «Chevrolet Tracker», «Chevrolet Captiva», «Malibu», «Cobolt» markalı jańa mashinalardı da islep shıǵarıw jolǵa qoyılǵan (103-súwret). Asaka qalası Shahrıxansay dáryası aǵıp shıǵatuǵın adırlıq eteginde jaylasqan. Qalanı paxta dalaları, baǵlar, júzim egilgen atızlar orap alǵan. Qalada avtomobil zavodınan tısqari paxta-may zavodları, jeńil hám azıq-awqat sanaatınıń basqa kárxanaları, shiyshe hám kislorod zavodları, qurılıs materialların islep shıǵaratuǵın kárxanalar bar. Kóplegen mádeniy-bilimlendiriw mekemeleri islep tur. Qala Andijan, Fergana hám Margılan jónelisindegi jollardıń ústinde jaylasqan.



1. Wálayatıń geografıyalıq ornı hám tábiyǵıy sharayatları xojalıq ushın qanday imkaniyatlar jaratatuǵının ayıp berıń.
2. Wálayatıń awıl xojalıǵında qanday ózgerisler júz berdi?
3. Wálayatıń awıl xojalıǵın jáne de rawajlandırıw ushın qanday wazıypalardı sheshiw kerek?



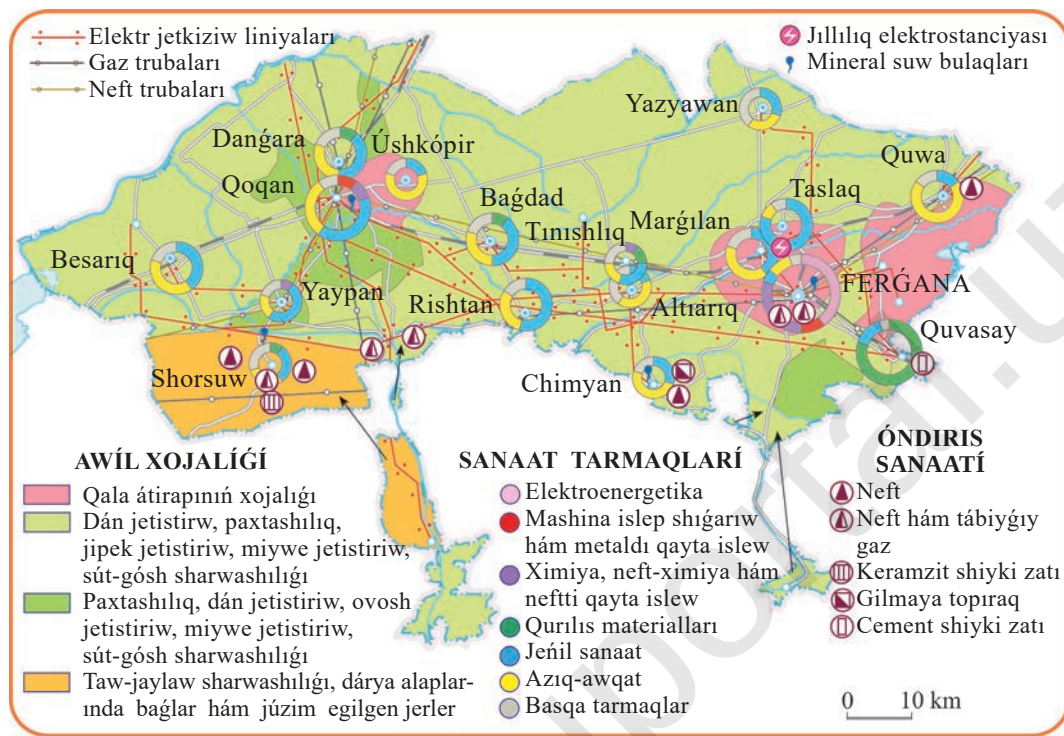
47-sabaq



FERǵANA WÁLAYATÍ

1-tirkemedegi kesteden wálayat xalqınıń sanın hám maydanın anıqlap, xalıqtıń ortasha tıǵızlıǵın tabıń.

Wálayatqa alaptıń tegislik bólegi, Alay hám Tırkistan taw dizbekleriniń taw aldıları kiredi. Isfayram, Shaximardan, Sox, Isfara dáryalarınıń diyqanshılıqtaǵı áhmiyeti úlken. Narın menen Qaradáryadan bir neshe suwǵarıw kanalları saǵa alǵan (olardı oqıw atlasınan qarap shıǵıń). Wálayat jalpı sanaat ónimi boyınsha mámlekette tek Tashkentten keyinde turadı.

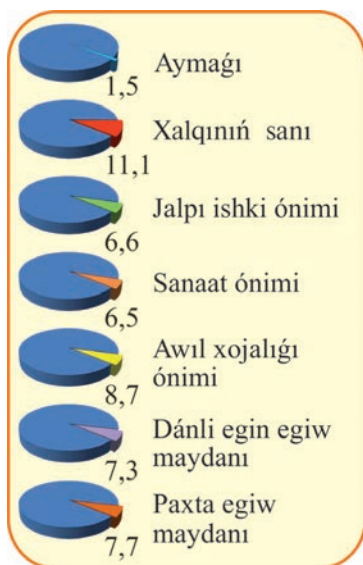


104-súwret. Fergana wálayatı.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: dán jetistiriw, paxtashılıq, baǵmanshılıq, júzim jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı, tawıq baǵıw, jipek jetistiriw. **Sanaatnıń negizgi tarmaqları:** elektroenergetika, ximiya, neftti qayta islew, qurılıs materialları, jeńil sanaat hám azıq-awqat sanaatı (104-súwret).

Fergana wálayatınıń **awıl xojalıǵı** paxta hám gálle jetistiriwge jáne pilleshilikke qanıgelesken. Egislik maydanınıń tiykarǵı bólegine paxta hám gálle egiledi (105-súwret). Suwǵarıp egilmeytuǵın jerlerde biyday hám arpa, ızǵarlıraq jerlerde salı jetistiriledi. Mákke, aq júweri hám jońışqa barlıq rayonlarda paxta menen almaslap egiledi. Baǵmanshılıq, júzim jetistiriw ushın wálayatta júdá qolaylı sharayat bar. Wálayat ánarı hám ánjiri menen dańqın taratqan. Fergana wálayatında jaylawlar Andijan wálayatındaǵıǵa qaraǵanda anaǵurlım kóp. Shárwa malları negizinen qoy hám eshkilerden ibarat. Wálayat mámlekette jetistiriletuǵın pilleniń 20 procentke jaqın beredi.



105-сўврет. Ўзбекстан Республикасында Ферғана вáлайатиниң салмағи (процент, 2017-жыл).

Санаати көп тармақли болип, онда авир санаатниң салмағи áдеwir басим. Нефти қайта ислеw, химиya хám енергетика санаати екoномикалиқ rayoнда ғана емес, хáтте республикада да айирлиқ турáд. Нефти қайта ислеytuғи 2 завод болип, биреwi Ферғанада, екiнshиси Алтиариқта жайласқан. Mashina, metall ислеp шығарыw хám қурилis материалларин ислеp шығарыwshы тармақлар да ўлкен áһмийетке iye. Жеңил хám азық-awқат санаати авил хожалиқ тармақларин негизинде payда болған. Санаат кáрханалары Ферғана–Марғилан санаат rayoнн хám Qoqan, Quvasay санаат түйинлеринде топланған.

Транспорти. Wáлайат темир жол хám автомобил жолларин менен жақсы тáмиyinлengen. Wáлайаттан пахта талshығи хám пахта майы, shайы, жип геэлеme, трикотаж товарлары, қурғатылған миye, миye консервалары, минерал тóгин хám cement жóнетиледи. Taxtay-ағаш, хár қылы ўскенелер,

тракторлар, пахташилиқ ушын зáрурли машиналар, ғáлле, un, қant, кең тутиниw buyымларин келтириледи.

Qalalari. Wáлайатта 9 qala бар. **Ферғана** маңизли санаат, транспорт хám máдениyat orayı болип табилáд. Qala суw менен жақсы тáмиyinлengen, жазы бираз салқин. Qalada еки JEO ислеp турипт. Екoномикалиқ rayoнниң бирлескен енергетика системасы уsи JEOлар тийкаринда қáлиплескен. Qalada Ферғанада мáмлекетлик университети, политехника институт, Tashkent axborot texnologiyalari университети, Tashkent medicina akademiyasy және де Ўзбекстан мáмлекетлик санаат хám máдениyat институтлариниң филиалларин ислеp тур. Jipek ислеp шығарыw илимий-изертлеw институт бар. Máдениy хám dem алиw бағларин, fontanlar, қыyabanlar, saya-salqin maydanlar qalаға óзgeshe сán бағишлайды. Ulli astronom, matematik хám geograf Axmet Ферғаний уsи jerden шыққан.

Марғилан shayı (atlas) ислеp шығарыwdиң orayı сипатинда áyyemgi zamanlardan берли даңқы шыққан qala. Qalada пахта, кáн zavodи, жipek ислеp шығарыw кáрханаларин қурилди. Марғиланлилардиң тоқимашилиқ маманлиғи жоқары дáрежеде jetилисти хám кең қulash жayды. Марғилан shayı kombinatи мáмлекеттеги ең ири тоқимашилиқ кáрханалариниң бири. Kombinat sonиң менен

bir waqıtta iri oqıw orayı bolıp esaplanadı. Onda Jipek islep shıǵarıw ilimiy-izertlew institutı da xızmet kórsetpekte. Atı keń tanılǵan fikx alımı Burxanıtın Margılanıy usı jerde tuwılǵan.

Qoqan Fergana wálayatınıń batısında, transport jollarınıń ústinde jaylasqan. Onnan Tashkent, Namangan hám Fergana táreplerge temir jol jáne avtomobil jolları ótedi. Gárezsizlik jıllarında Qoqannıń sanaatı rawajlanıp, qala áhmiyetli sanaat túyinine aylandı. Qaladaǵı superfosfat zavodı jáne elektr mashina islep shıǵarıw, toqımashılıq mashina islep shıǵarıwshı zavodları respublikadaǵı iri kárxanalardan esaplanadı. Qala uzaq waqıt Qoqan xanlığı paytaxtı bolǵan. Ol wálayattaǵı negizgi mádeniyat oraylarınıń biri.

Quvasay 1954-jılı jumısshılır kishi qalasınıń ornında júzege keldi. Qalaǵa jaqın jerdegi hák, mergel, gips hám gil baylıqları negizinde ol qurılıs materialların islep shıǵaratuǵın sanaat orayına aylandı. Házirgi waqıtta cement, shifr, hák jáne gerbish zavodlarınan ibarat kombinat islep turıptı. Bul kombinat respublikada islep shıǵarılatuǵın cementtiń bóleginen kóbiregin jetkerip bermekte. Quvasay farfor zavodında kese, cháynik, lágen hám basqa ıdıslar islep shıǵarıw jıldan-jılǵa artıp barmaqta.

Rishtan – gúlálshılıq buyımların islep shıǵaratuǵın oray. Bundaǵı gúlálshılıq artelleri birlestirilip, kombinatqa aylalandırılǵan. Házir kombinatta 20 túrden aslam buyım islep shıǵarılmaqta.



1. Kartadan Fergana wálayatınıń shegaraların kórsetip, onıń geografıyalıq ornına hám tábiyǵıy sharayatına tán ózgeshelikler haqqında sóylep berin.
2. Wálayattıń xojalıǵında qaysı tarmaq tez rawajlanıp atır?
3. Quvasay sanaat orayı menen Qoqan sanaat túyinin salıstırıp, eń áhmiyetli ayırmashılıqların túsindirip beriń.

48-sabaq



NAMANGAN WÁLAYATÍ

1-tirkemedegi kesteden wálayat xalqınıń sanın hám maydanın anıqlap, xalıqtıń ortasha tıǵızlıǵın tabıń.

Namangan wálayatı ekonomikalıq rayonnıń arqa bólegi bolıp tabıladı. Wálayattıń biyik taw dizbekleri menen qorshalǵan shıǵıs jaǵında klimat anaǵurlım jumsaq. Wálayattıń batıs jaǵında jawın az jawadı hám dáryalar da az.

Xalqı. Wálayat xalqınıń tábiyǵıy ósiw tezligi jaǵınan aldınǵı orında turadı. Sol sebepli miynetke jaramlılardıń sanı tez kóbeymekte.



Awıl xojalıǵının negizgi tarmaqları: dán jetistiriw, paxtashılıq, ovosh jetistiriw, baǵmanshılıq, júzim jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı, pille jetistiriw. **Sanaattıń negizgi tarmaqları:** elektroenergetika, mashina islep shıǵarıw, qurılıs materialları, jeńil sanaat hám azıq-awqat.

Xojalıǵı. Namangan wálayatında suwǵarılatuǵın **diyqanshılıq** ústin turadı. Wálayattıń aймаǵındaǵı kóplegen suwǵarıw qurılımları – Arqa Fergana, Axunbabaev atındaǵı, Chust, Chartaqsay kanalları hám basqalar qurılǵan. Irrigaciyanıń rawajlanıwı suwǵarılattıǵın jerlerdi keńeytiw hám melioraciyalıq jaǵdayın jaqsılaw imkánıyatın berdi.

Egislik maydanlarınıń tiykarǵı bólegine paxta hám gálle egiledi (106-súwret). Pop hám Chıst rayonlarındaǵı jaylawlarda qoy hám eshki kóp baǵıladı. Qaramal barlıq diyqanshılıq rayonlarında baǵıladı. Jaylawlar jetispegenlikten kóplegen xojalıqlar malların jazda taw jaylawlarına aydap aparadı. Pilleshilik paxtashılıq penen birge rawajlanıp atır.

Sanaat, negizinen jeńil hám azıq-awqat kárxanalarından jáne mashina islep shıǵarıwdan ibarat. Sanaat kárxanalarındıń tiykarǵı bólegi Namangan sanaat túyinde jaylasqan (107-súwret). Temir jol, avtomobil transportı jaqsı rawajlanǵan. 2018-jılı wálayattıń social-ekonomikalıq rawajlanıwın

tezletiw maqsetinde Chust rayonu aймаǵında «Namangan» erkin ekonomikalıq zonası dúzildi.

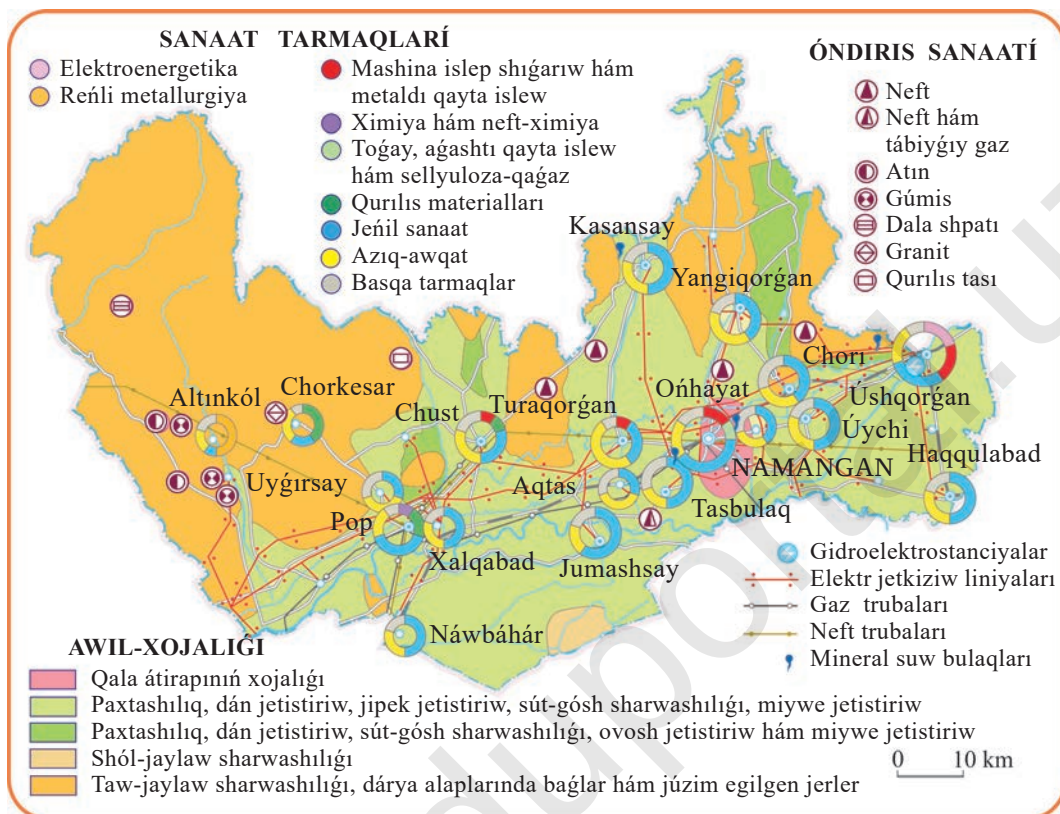
Qalaları. **Namangan** wálayattıń administrativlik, ekonomikalıq hám mádeniy orayı bolıp tabıladı.

Qala Namangansaydıń boyında jaylasqan. Ol wálayat sanaatı óniminiń kópshilik bólegin beredi. Qalada shayı fabrikası hám kostyum ushın gezlemeler kombinatı, elektrotexnika zavodı, jasalma talshıq zavodı, eki paxta tazalaw zavodı, may-ekstraciya hám konserva zavodları, elektr stanciyaları, qap-qanar ushın paydalanatuǵın bóz-gezleme fabrikası hám basqa kárxanalar islep turıptı. Qurılıs materialları sanaatına tiyisli kárxanalardan úy qurıw kombinatı, temir-beton konstrukciyalaw zavodı, gerbish zavodı hám basqalar islemekte.

Qalada bir neshe joqarı oqıw ornları bar. Namangandı xalqımız «ǵuller qalası» dep



106-súwret. Ózbekstan Respublikasında Namangan wálayatınıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).



107-súwret. Namangan wálayatı.

ataydı. Qala orayındaǵı Mashrab atındaǵı mádeniyat ham dem alıw baǵı mámleketimizdegi eń gózzal baǵlardan biri. Qala orayınan shette taralıp ketken keń kósheler qalanıń orayın mikrorayonlar menen baylanıstıradı.

Chust – rayon orayı. Namangannan Tashkent ham Qoqanǵa qaray baratıǵın avtomobil jolınıń ústinde jaylasqan. Qalada tigiwshilik fabrikası, ónermentshilik kárxanalari, mádeniy-xojalıq mekemeleri bar. Chust pıshaq soǵıw boyınsha ataqlı. **Popta** texnikalıq rezina ham ayaq-kiyim zavodlari islep turıptı. Keleshekte zavodta rezina shinaların qayta tayarlaw jolǵa qoyıladı. Úshqorǵan rayonınıń orayı. Onnan Andijan, Namangan ham Tashkent tárepke avtomobil jollari ketken. Qalanıń qasındaǵı Narın dáryasına GES qırılǵan. Qalada iri paxta tazalaw jáne may zavodlari islep atır.

1. Wálayattıń ekonomika-geografiyalıq ornına tán ózgeshelikler nelerden ibarat?
2. Namangan wálayatınıń ekonomikalıq karta-sxemasınan paydalanıp, Chust penen Poptı salıstırıń ham eń áhmiyetli ayırmashılıqların kórsetiń.
3. Jazıwsız kartadan Namangan wálayatına tiyisli tapsırmalardı orınláń.

49-sabaq



ZARAFSHAN EKONOMIKALÍQ RAYONÍ



Ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiygıy baylıqları. Bul ekonomikalıq rayon Samarqand, Buxara hám Nawayı wálayatları aymağınan ibarat. Iyelegen maydanınıń kólemi jağınan Tómeniǵı Ámiwdárya ekonomikalıq rayonınan keyinde turadı.

Aytıń, ekonomikalıq rayonnıń geografiyalıq ornın qalay bahalasaq boladı?

Iyelegen maydanı tiykarınan tegislik (Qızılqum shóli)ten ibarat. Ol qarakólshilik ushın áhmiyetli. Tegisliktiń orayında Tamdı taw (eń biyik shoqqısı 922 m), Bókentaw, Awminzataw, Quljuqtaw boy tiklep turadı. Tegisliktiń shıǵısında Nurata, Aqtaw, Qaratawlarıdın batıs bólegi jaylasqan. Bular da ekonomikada belgili bir áhmiyetke iye. Zarafshan alabınıń tómeniǵı bólimleri suwǵarıp egiletuǵın diyqansılıq ushın qolaylı.

Ekonomikalıq rayonnıń klimatı keskin kontinental, jazı ıssı hám qurǵaq. Ósimlik ósetuǵın dáwir temperaturasınıń jıyındısı arqada 3000 °C nı, al qublada 5000 °C nı quraydı. Jawın oǵada az, jıllıq jawınıń muǵdarı 100—300 mm ǵana. Qar qaplamınıń juqalıǵı sharwalarǵa júdá qolaylı. Shólde jer astı suwlarınan sharwashılıqta, al azı kem jerlerde ovosh jetistiriw ushın paydalanıladı. Jiyyi-jıyyi garmsel samalı kúsheyip ósimliklerdi qawjıratıp ketedi.

Suw mashqalasın sheshiw ushın Zarafshan dáryasında Ámiw-Qarakól hám Ámiw-Buxara mashina kanalları, kanalda bolsa Quyımazar suw saqlaǵıshı iske túsirilgen. Suwdı 64 metr bálenttegi bul kanallarǵa kúshli nasoslar kóterip beredi. Suw saqlaǵıshqa hám onnan kanallar arqalı Buxara oazisin suwǵarıwǵa sarıplanadı.

Zarafshan ekonomikalıq rayonında hár qıylı mineral baylıqlar kóp. Atap aytqanda, Gazlı, Úshqır, Qarawılbasar, Sortas tábiygıy gaz kánleri, Kaganǵa jaqın jerde neft káni, Murıntaw altın káni, Jińishke hám Zarmitanda siyrek gezlesetuǵın metallar kánleri, kúkirt kánleri, qurılıs materialları hám mineral boyaw kánleri bar. Bul baylıqlar ekonomikalıq rayonda energetika, reńli metallurgiya ximiya jáne qurılıs materialları sanaatların rawajlandırıw ushın baza esaplanadı.

Xalqı. Ekonomikalıq rayon xalqınıń kóbeyiw tıǵızlıǵı mámleket xalqınıń ortasha ósiwine jaqınlasadı. Xalıq aymaq boylap tegis jaylaspaǵan. Ásirese, shól zonası xalqı júda siyrek.

Xojalıǵı hám onıń aymaqlıq shókemlesiwi. Bul ekonomikalıq rayonda agrosanaat kompleksi rawajlanıp baratır. Sanaat kóp tarmaqlı.



108-súwret. Qarawılbazardagı neftti qayta isleytuǵın zavod.



Zarafshan ekonomikalıq rayonınıń elektroenergetika, reńli metallurgiya, neftti qayta islew, ximiya hám gaz-ximiya, mashina islep shıǵarıw, qurılıs materialları, jeńil hám azıq-awqat usaǵan tarmaqları tez rawajlanbaqta.

Qarawılbazar qalasında jılına 5 mln tonna neftti qayta isleytuǵın kárxananiń iske túsiriliwi rayonda ekonomikanıń jańa ekonomikalıq salasın júzege keltirmekte (108-súwret). Kárxana mámleketimizdiń neft ónimlerine bolǵan talabınıń yarımın qanaatlandıradı.

Ekonomikalıq rayon jetistirip atırǵan elektr energiyasınıń muǵdarına qaray Tashkent hám Mırzashól ekonomikalıq rayonlarınan keyin úshinshi orında tıradı. Elektr quwatı negizinen Nawayı JESSınan alınadı. JES tábiyǵıy gaz benen isleydi. Gaz sanaatı boyınsha rayon jaqın jıllarǵa shekem Ózbekstanda jetekshi orında edi. Qashqadaryadagı Shortan gaz káni iske qosılǵannan keyin ekinshi orınǵa túsip qaldı. Ximiya sanaatı, tábiyǵıy gaz hám basqa mineral shiyki zatqa súyenedi. Sarafshan aymaqlıq óndirislik kompleksiniń negizgi tarmaqlarınıń biri jeńil sanaat bolıp tabıladı.

Awıl xojalıǵı paxtashılıq hám qarakólshilikten ibarat. Elimizdegi jaylawlardıń yarımınan kóbisi usı rayonda. Jaylawlardıń ónimlilikin arttırıw ushın fitomeliorativ usınıslar tayarlaytuǵın 6 toǵay xojalıǵı hám 1 toǵay-melioraciya stanciyası islep turıptı. Ózbekstandagı qarakól qoylardıń hám túyelerdiń yarımınan kóbisi usı ekonomikalıq rayonda baǵıladı.



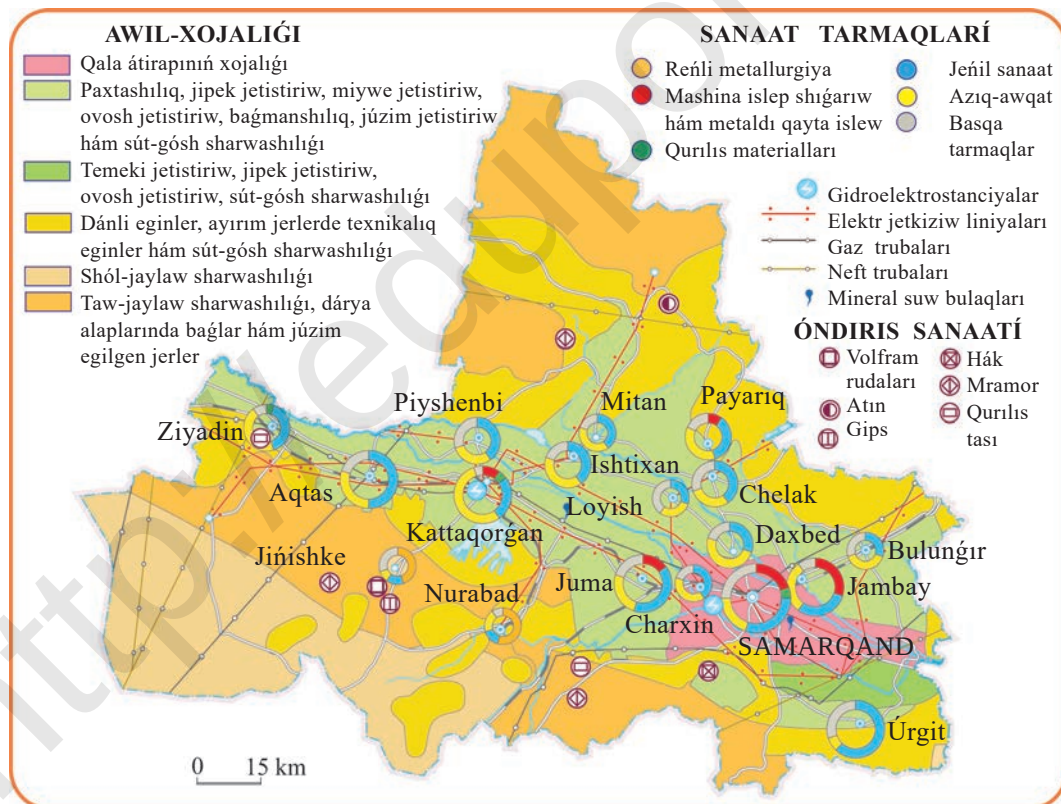
1. Ekonomikalıq rayonniń ekonomika-geografiyalıq ornına tán qanday ózgeshelikleri xojalıqtıń rawajlanıwında unamlı rol oynaydı?
2. 8-klass oqıw atlasınan paydalanıp, ekonomikalıq rayonda suwǵarılıp egilip diyqanshılıq qılatuǵın jerlerdi anıqlań.
3. Tómendegi belgiler neni ańlatıwın oqıw atlasınan anıqlań: Ⓢ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ



SAMARQAND WÁLAYATÍ

1-tirkemedegi kesteden Samarqand xalqínin sanı hám maydanın anıqlañ.

Ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiyǵıy baylıqları. Bul rayon Ózbekstannın oraylıq bóliminde jaylasqan. Xalqínin sanı hám jalpı sanaat ónimi boyınsha Samarqand wálayatı mámleketimizde jetekshi orınlardan birinde turadı (oqıw atlasınan usı rayonnıń shegaraların anıqlañ). Tábiyǵıy geografiyalıq ornına qaray Zarafshan alabınıń orta bólimine tuwra kelip, úsh tárepten Nurata, Túrkiстан hám Zarafshan taw dizbekleri menen qorshap alıńǵan. Taw dizbekleri arqadan esetuǵın suwıq hawa aǵımın biraz irkip turadı. Jawın kóbirek (250—800 mm) jawadı. Shorlangan jerler joqtıń qasında. Boz hám otlaq-allyuvial topıraqlı jerler úlken maydandı iyelep turadı.



109-súwret. Samarqand wálayatı.

Rayon aymaġınan aġıp ótetuġın **Zarafshan dáryası** suwdı muz hám qarlardan aladı. Soġan baylanıslı Zarafshan dáryası suwġarıwǵa zárúrlik kóp bolǵan jaz aylarında tolıp aǵadı. Suwdan jánede nátiyjelirek paydalanıwdı gózlep, dáryanıń orta aġımında Kattaqorǵan suw saqlaǵıshı qurılǵan. Sonıń menen birge, Eski Anxar kanalı arqalı Zarafshan suwı (Dargom kanalınan) Qashqadárya wálayatına aǵızılıp atır. Qullası, suwdan xojalıqta tolıq paydalanıw boyınsha Orta Aziyanıń bir de dáryası Zarafshanǵa teńlese almaydı. Onıń 90 procent suwı egislik jerlerdi suwġarıwǵa sarıplanadı.

Adır jerlerdiń birazı sürilgen, olarǵa ġálle egiledi. Tawlarda jawın-shashın jetkilikli bolǵanlıqtan otlaqlar kóp. Sharwa malları jazda usı jerlerde baǵıladı. Ósimliklerdiń ósiw dáwiri shól menen adırda bir waqıtqa tuwrı kelmewi sebepli qarakól qoyların jıl boyına jaylawda baǵıw múmkin. Wálayattıń tábiygıy sharayatı miyweli terekler ósiriw ushın da qolaylı. Bul jerde mazalı chershnya, erik, shabdal erte pisedi.

Wálayatta mineral baylıqlar da kóp. Bul jerde **siyrek gezlesetuġın metallar, qurılıs materialları** (mramor, hák, granit, mergel, grafit), **mineral boyawlar, asbest kánleri** tabılǵan (109-súwret). Qullası, wálayattıń rawajlanıwında onıń tábiygıy hám ekonomika-geografıyalıq ornındaǵı qolaylıqlar qatarında tábiygıy sharayatı hám baylıqları da talay imkánıyatlılardı jaratadı.

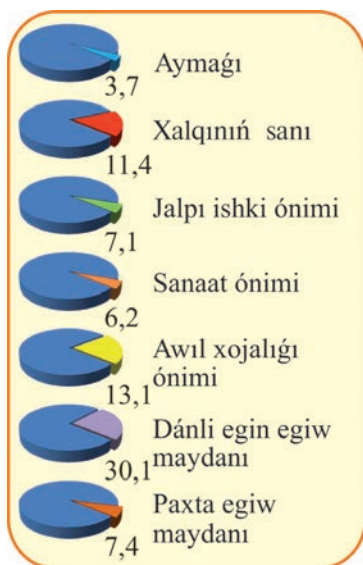
Xalqı. Wálayat xalqınıń 3/5 bólegi awılǵa jasadı. Barlıq xalqınıń sanında miynetke jaramlı adamlar salmaǵı mámlekettegi ortasha kórsetkishten az bolsa da, biraq jumısshı kúshleri ekonomikanı rawajlandırıw ushın kereginshetabıladı. Tábiygıy sharayat hám xojalıqtı júrgiziwdegi ayırmashılıqlarǵa muwapıq xalıqtıń jaylasıwında da ayırmashılıq anıq kózge taslanadı. Insannıń xızmeti ushın eń qolaylı Zarafshan alabında xalıq oǵada tıǵız jasadı. Bul jerlerde hár bir kv. km ge 250 hám onnan da zıyat adam tuwra keledi. Adır hám tawlarda hár bir kv. km ge 15-20 adamnan tuwra keledi.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: dán jetistiriw, paxtasılıq, baǵmansılıq, júzim jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı, qarakólshilik, jipek jetistiriw. **Sanaattıń negizgi tarmaqları:** reńli metallurgiya, mashina islep shıǵarıw (avtomobil islep shıǵarıw), jeńil hám azıq-awqat.

Xojalıǵı. Samarqand wálayatı aymaġında xalqı ázelden suwǵarılatuġın diyqansılıq penen shuǵıllanıp kelgen. Diyqansılıq penen birge sawda hám ónermentshilik rawajlanǵan.

Wálayatta sanaat jetekshilik etedi. Awır sanaat tarmaqlarınan mashina islep shıǵarıw hám metall islew, ximiya tez rawajlanıp atır. Sa-



110-сúwрет. Ўзбекстан Республикасында Самарқанд wálayatınıń салмағı (procent, 2017-жıl).

marqand qalasında 1999-jılı júk tasıw hám sayaxatshılardıǵa xızmet kórsetetuǵın 4 túrli mashinaların islep shıǵaratuǵın «SamKoshavto» zavodı jumıs baslaǵan edi. Házirde bul zavod «**SamAvto**» dep ataladı. Samarqandtaǵı «**SamAvto**» zavodında «Isuzu» markalı mikroavtobuslar jáne júk mashinaları islep shıǵarıлмақта.

Jeńil sanaattıń 50 ge shamalas kárxanası islep turıptı. Azıq-awqat sanaatı jergilikli shiyki zatlardan konserva hám sharap, ósimlik mayı, temeki, súт hám gósh, konditorlıq ónimlerin islep shıǵaradı.

Samarqand aymaqlıq óndirislik kompleksinde **awıl xojalıǵı** ayrıqsha orındı iyeleydı (110-súwret). Diyqanshılıq awıl xojalıǵınıń jalpı óniminiń 75 procentin beredi. Diyqanshılıqtıń jetekshi tarmaǵı bul rayonda da paxtashılıq hám gálle jetistiriw bolıp tabıladı. Basqa texnikalıq eginlerden temeki, gúnji, zıǵır hám

safsar (maxsar) jetistiriledi. Úrgit rayonı temeki egiwge qánigelesken. Suwǵarılмай diyqanshılıq egetuǵın jerlerde biyday hám arpa egiledi. Baǵmanshılıq hám júzimgershilik tarmaqları joqarı dárejede rawajlangan. Qalalardıń aynalasındaǵı xojalıqlarda, xalıqtıń úy aldındaǵı jerlerinde kóplep hár qıylı ovosh hám palız eginleri egiledi.

Bul wálayatta miyweli aǵashlar hám júzim egilgen jerler kóp. Sharwashılıq agrosanaat kompleksiniń áhmiyetli quram bólegi bolıp esaplanadı. Qaramallardıń sanı jaǵınan wálayat mámlekette birinshi orındı iyeleydı, al qarakólshilik boyınsha úshinshi orında turadı. Bul jerde qarakólshilikti rawajlandırıw ilájların izertlewshi ilimiy izertlew institutı bar.

Transportı. Samarqand wálayatı aymaǵınan eki temir jol ótedi. Tashkent–Türkmenbası, Tashkent–Dushanbe temir jolında negizinen tranzit júkler tasıladı. Wálayatta avtomobil jolları kóp, olar arqalı temir jolǵa hám bir wálayattan ekinshi wálayatqa júkler tasıladı. Hawa transportı mámlekettiń barlıq iri qalaların jáne shet mámleketlerdi baylanıstıradı. Truba transportı hám elektr jetkerip beriw liniyaları kóp tarmaqlı. Rossiyaǵa paxta talshıǵı, paxta mayı, taza jemisler, júzim, kishmish hám qarakól terileri jiberiledi.

Mineral tógin, temeki, shay, ayaq-kiyim, shayı hám basqa tutınıw tovarları barlıq qońsı wálayatlarga hám Orta Aziya mámleketlerine de shıǵarıladı. Wálayat, negizinen ağash-taxtay, gálle, qant, mashinalar, kómir, neft, neft ónimleri hám keń tutınıw tovarların aladı. Wálayatta Samarqand, Kattaqorǵan sanaat túyinleri bar.

Qalaları. Samarqand Zarafshan dáryasınıń orta bóliminde jaylasqan.



Samarqand dúnyadaǵı júdá áyyemgi qalalardan esaplanadı. Arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde qalanıń jası 2750 ekenligi anıqlanǵan.

XIV-XV ásirlerde Mawaraunnaxrdıń ilimiy oy-pikir orayı bolǵan. Geografiyalıq ornınıń qolaylıǵı sebepli Samarqand orta ásirlerde Orta Aziyanıń áhmiyetli sawda oraylarınan birine aynaldı. Hindistan, Iran hám Shıǵıs Evropa mámleketleri menen alıp barılǵan sawda baylanısları qalanıń ekonomikalıq jáne mádeniy jaqtan kóteriliwine tásir kórsetti. Sol dáwirlerde-aq zergerlik buyımları, gúlálshılıq boyawları, jipek hám jip gezlemeler islep shıǵarıw hám kesteshilik jaqsı rawajlandı. Qaǵaz hám maqpal islep shıǵarıwdı samarqandlılar bunnan mıń jıl burın keń jolǵa qoyǵan edi.

Amir Temir hám temiriylar dáwir (XV-XVII ásirler)inde Samarqandta sháwketli meshit, medrese, muzey hám saraylar qurıldı. Olar Hindistan, Mısır, áyyemgi Greciya hám Rim arxitekturasınıń siyrek gezlesetuǵın estelikleri qatarında jer júzlik áhmiyetke iye. Orta ásirde shayırları hám alımları Samarqandtı «sayqalı royi zamin» dep ullı dárejede kórgen.

1924-1930-jıllarda Samarqand qalası Ózbekstannıń paytaxtı bolǵan. Házirgi waqıtta Samarqand mámleketiń iri sanaat túyini, mádeniyat oraylarınan biri sıpatda áhmiyetli.

Samarqand penen Jambay, Juma hám basqa kishi qalalar óndiris boyınsha bir-biri menen baylanısta. Qala awıl xojalıǵı rawajlanǵan aymaqtıń orayında jaylasqanlıqtan onda awıl xojalıq ónimlerin qayta isleytuǵın úlken kárxanalar kóp.

1999-jılı Samarqandtıń arqa tárepindegi Shelek qalasında ullı hádis izertlewshi alım imam al-Buxariyǵa baǵışlap arxitekturalıq kompleks qurıldı (111-súwret).



111-súwret. Imam al-Buxariy mavzoleyi.

Samarqand mámleketiń ilim-pániniń iri orayı bolıp tabıladı. Qalada Samarqand mámleketlik universiteti, Xalıq aralıq turizm universiteti, medicina, arxitektura-qurılıs, shet tiller, ekonomika hám servis, veterinariya medicinası institutları, Tashkent axborot texnologiyaları universiteti Samarqand filialı oqıw orınları bar. Qala tariyxı Rudakiy, Nawayı, Xoja Axror, Babur, Jámıy, Ulıǵbek, Axmad Danış, Abu Lays Samarqandiy sıyaqlı alımlar, jazıwshılar, oyshıllardıń atları menen baylanıslı. Qala xojalıǵınıń rawjlanıwı sebepli xalqı da tez kóbeyip atır.

Kattaqorǵan wálayatta Samarqandtan keyingi ekinshi orındı iyelegen sanaat túyini hám mádeniyat orayı bolıp tabıladı. Qalanıń qasınan Samarqand–Buxara temir jolı ótken. Qalada Kattaqorǵan paxta tazalawshı mashina islep shıǵarıw zavodı, motor ońlaw, paxta hám gerbish zavodları jáne jergilikli sanaat kárxanaları bar. May eritiw hám gósh kombinatları jáne jılına 2 mllion shóje shıǵaratıǵın broyler fabrikası azıq-awqat sanatınıń respublikadaǵı iri kárxanaları esaplanadı. May eritiw kombinatı mámlekettegi eń iri kárxanaların biri. Sanaat kárxanaları úlken JEO elektr energiyası menen támiyinleydi.

Úrgit Samarqandtan shama menen 50 km qubla-shıǵısta, Qashqadarya wálayatınıń shegarasında jaylasqan qala. Úrgitte bir neshe gilem fabrikaları, tabak-ferment hám shifer zavodları islep tur. Samarqand wálayatınıń eń iri shıǵıs bazarı usı qalada jaylasqan.



1. Samarqand wálayatı awıl xojalıǵında qaysı tarmaqlardıń salmaǵı úlken, bunıń sebebin túsindirıń.
2. Wálayat sanaatı menen awıl xojalıǵınıń óndirislik baylanısların túsindirıń.
3. Samarqand qalasınıń iri ilim-pán, mádeniy oray ekenligin tiykarlap beriń.
4. Jazıwsız kartadan Samarqand wálayatına tiyisli tapsırmalardı orınlań.



NAWAYÍ WÁLAYATÍ

Bul wálayat mámleketimizdiń eń genje wálayatı bolıp tabıladı. Ol Buxara hám Samarqand wálayatlarınıń aymaǵınan quralǵan. Nawayı wálayatı mámleketimizdiń wálayatları arasında aymaǵınıń eń úlkenligi menen birinshi orında tursa da, xalqınıń sanı jaǵınan eń keyingi orınlardıń birin iyeleydi (112-súwret). Wálayattıń ósimlik (jaylaw) baylıǵı qarakólshilikte úlken áhmiyetke iye.

Xalqi aymaq boylap bir tegis jaylaspağan. Tamdı, ʻUshqudıq, Kenimex rayonlarında xalqi oğada siyrek. Sanaattıñ tez pát penen rawajlanıwı qala xalqınıñ tez kóbeyiwine alıp kelmekte. Wálayatta jańa qala hám kishi qalalar boy tiklemekte.



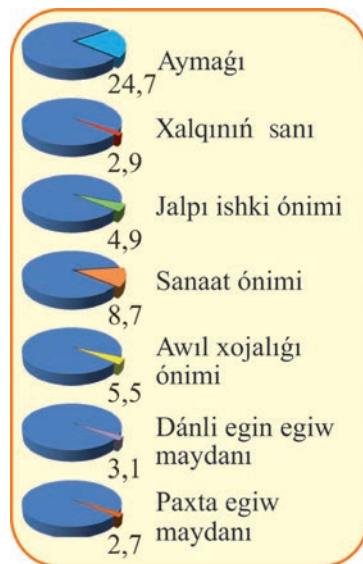
Awıl xojalıǵınıñ negizgi tarmaqları: dán jetistiriw, paxtashılıq, qarakólshilik, qoy ósiriw. **Sanaattıñ negizgi tarmaqları:** elektro-energetika, rehli metallurgiya, ximiya, qurılıs materialları sanaatı.

Shól sharwashılıǵı tarawınan bul wálayat mámlekette jetekshi esaplanadı. Qızılqum shólinde qarakólshilikke qánigelestirilgen iri xojalıqlar bar. Bul tarawda Tamdı rayonu ayrıqsha kózge taslanadı, rayonda kóplegen qarakólshilik xojalıqları bar. Jaylawlardı suw menen támiyinlew, olardıñ ónimlilikin arttırıw ushın fitomeliorativlik jumıslar alıp barılmaqta.

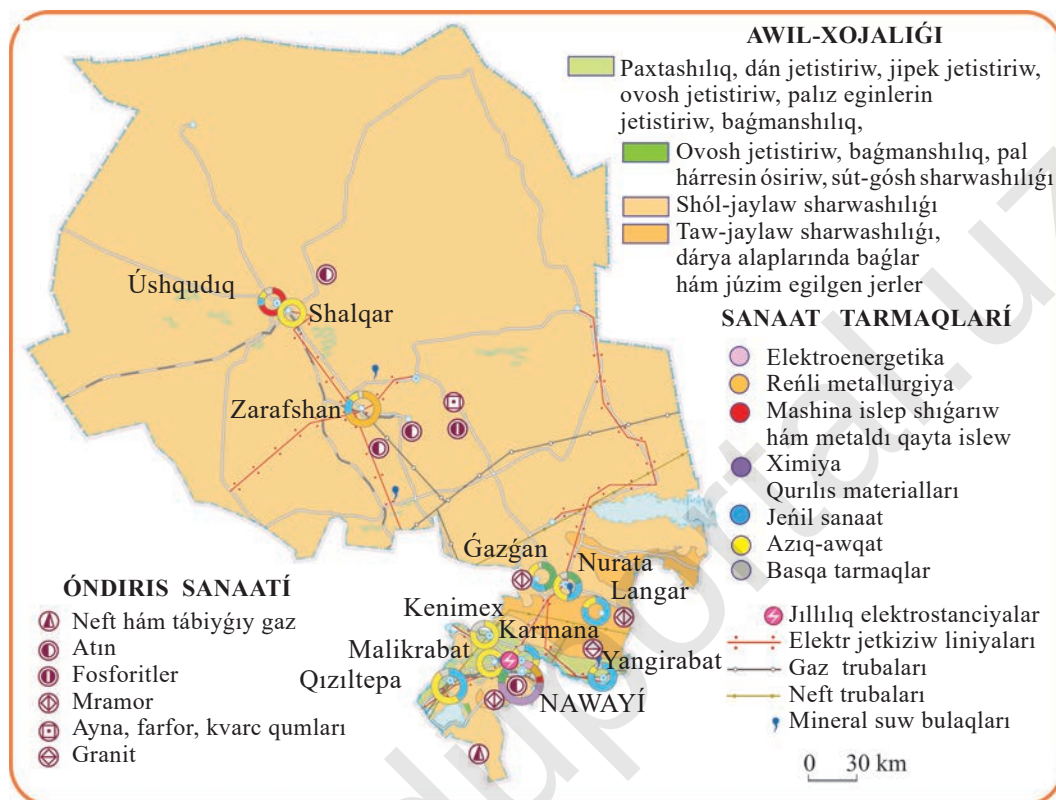
Sanaattıñ rawajlanıwı suw baylıqlarına baylanıslı. Ráwajlanıp atırǵan sanaat tarmaqları, atap aytqanda ximiya sanaatı hám basqalar suwdı kóp talap etedi. Wálayattıñ ximiya sanaatı tábiygıy gaz hám basqa shiyki zatqa súyenip tez rawajlanıp atır. Ximiya sanaatınıñ orayı Nawayı qalasındaǵı ximiya kombinatı esaplanadı (113-súwret).

Mámleketimizde islep shıǵarılıp atırǵan cement óniminiñ negizgi bólegi Nawayı cement zavodına tiyisli. Zavod jaqın waqıtlarǵa shekem shlak, metall qırındısı, klinker usaǵan cement shiyki zatların burıńǵı Awqam respublikalarından úlken qárejetler menen alınatuǵın edi. Shiyki zattıñ qımbatlıǵı cement islep shıǵarıwdı kóbeytiw hám sapasın jaqsılaw jolında tosqınlıq bolatuǵın edi. Geologlardıñ izertlewleriniñ nátiyjesinde Málikshól shegaralarında, tap zavodtıñ túbinde ǵana tuf káni tabıldı. Tuf eń aǵla shlakdan da, siyrek gezlesetúǵın aralasma-klinkerden de qalıspaytúǵın cement shiyki zatı esaplanadı. Kánniñ qorı kóp bolıp, jılına 2-3 mln tonna tuf qazıp alıńanda da 45-50 jılǵa jetetuǵını anıqlandı.

Wálayat elektr energiyasın islep shıǵarıw



112-súwret. Ózbekstan Respublikasında Nawayı wálayatınıñ salmaǵı (procent, 2017-jıl).



113-súwret. Nawayı wálayatı.

muğdarı boyınsha mámlekette jetikshi orındı iyeleydi (114-súwret). Elektr energiyasınıń negizgi bólegin Nawayı JESSı beredi. Mámleketimizde óndiris kárxanaların modernizaciya etiw hám jańalaw, zamanagóy innovacijalargá tiykarlangan hám joqarı nátiyjeli texnologiyalardı engiziw jedel ámelge asırılmaqta. Olardı ámelge asırıwda kerekli imkaniyatlargá iye bolğan arnawlı industrial zonalar dúzilmekte. Solardan, «Nawayı» erkin industrial-ekonomikalıq zonası dúzilgennen beri onıń aymağında 19 investiciya joybarı boyınsha óndiris kárxanaları iske túsirildi. Solardan, joqarı texnologiyalar tiykarında televizorlar ushın astına qoyatuğınlar, elektr energiyanı elektron esaplağıshlar, joqarı basımğa shıdamlı kabeller, JESlar ushın ısıtqısh qazanlar, mobil hám stacionar telefon apparatları, tayar dári-dármanlar hám basqa türdegi ónimler islep shıgarıw jolğa qoyıldı.

Social tarawlar. Wálayatta eki joqarı oqıw ornı – Nawayı mámleketlik

	ÓSIMLIK MAYÍ, miñ tonna – 9,3		SULFAT KISLOTA, miñ tonna – 514,1		QURÍLÍS GERBISHLERI, miñ dona – 158,5
	UN, miñ tonna – 72,1		SINTETIK AMMIK, miñ tonna – 382,8		ELEKTR ENERGIYA, mlrd kW·h – 8,5
	JIP KELEBI, miñ tonna – 19,5		SEMENT, miñ tonna – 3570,0		

114-súwret. Sanaat óndirisi tarmaqlarınıń quramı (2017-yıl).

pedagogikalıq institutı hám Nawayı mámleketlik kánshilik institutı bar. 380 ge jaqın orta bilim beriwshi mekteplerdiń 120 sı Qızılqumınıń alıs shól aymaqlarında jaylasqan. Wálayat aymağında kóplegen tariyxıy jerler bar. Olarğa Karmana, Rabat Malik, Nuratadağı Tasmeshit tariyxıy estelikleri, Chilustun, Kókğúmbez, Qosımshayx mavzoleylerin kirgiziw múmkin.

Qalaları. Nawayı tez rawajlanıp atırğan jas sanaat qalası (xalıqtıń jasaw ornınları temasında qala xalqınıń sanın anıqlań). Ol wálayattıń administrativlik orayı. Zarafshan dáryasınıń jaqınlıǵı, iri awıl xojalıq aymaǵınıń orayında jaylasqanlıǵı, transport penen jaqsı támiyinlengenı qalanıń tez ósiw faktori boldı. Qala 1960-jıllarda birden-bir bas joba tiykarında ıssı klimattı hám milliy dástúrlerdi esapqa alıp qurıldı. Qala abadanlastırılğan.

Nawayıda mámlekettegi iri JES, elektr-ximiya kombinatı, cement zavodı, kán-metallurgiya kombinatı bar. Qala sanaat hám transport túyini, áhmiyetli mádeniyat orayı bolıp esaplanadı.

Zarafshan qalası Murıntaw taw-kán sanaatı bazasında 1972-jılı qurıldı. Qalada reńli metallurgiya, sonday-aq, jeńil, azıq-awqat sanaat tarmaqları jolǵa qoyılğan.



1. Wálayattıń geografialıq ornı hám tábiygıy sharayatı onıń xojalıǵı ushın qanday imkánıyatlar jaratadı?
2. Wálayattıń xalqı hám jumısshı kúshleriniń kólemi jáne jaylasıwı boyınsha Buxara wálayatı menen salıstırıń.
3. Wálayattan qanday ónimler jiberilip, qanday ónimler alıp kelinetuǵının geografiya dápterinińge jazıp, muǵallimińizge kórsetiń.

52-sabaq



BUXARA WÁLAYATÍ

1-tirkemedegi kestden wálayat xalqınıń sanın hám maydanın anıqlap, xalqınıń ortasha tıǵızlıǵın tabıń.

Wálayattıń maydanı mámleket maydanınıń 9,0, xalqınıń 5,7 procentin quraydı (115-súwret). Wálayattıń geypara jerlerinde izey suwlar jerdiń betine jaqın, jawın az, shólde qum kóshiwi usaǵan unamsız hádiyseler jer fondınan paydalanǵanda artıqsha miynetti hám qárejetti talap etedi. Anıqlanǵan tábiyǵıy gaz zapasları júdá kóp. Bunnan tısqari neft, qurılıs materialları, duz hám basqa paydalı qazılma baylıqlar tabılǵan.

Tariyxıy estelikler. Gárezsizlik jıllarında Buxaranıń arxitekturalıq estelikleri jáne aldınǵı kórinisine iye boldı. BMSHnıń ilim-pán hám mádeniy isleri boyınsha shólkemi UNESKOnıń Pútkil jáhán mádeniy miyrası qatarına kirgizilgen hám mámleket qorǵawına alınǵan tariyxıy esteliklerdiń derlik yarımı Buxara wálayatında jaylasqan.

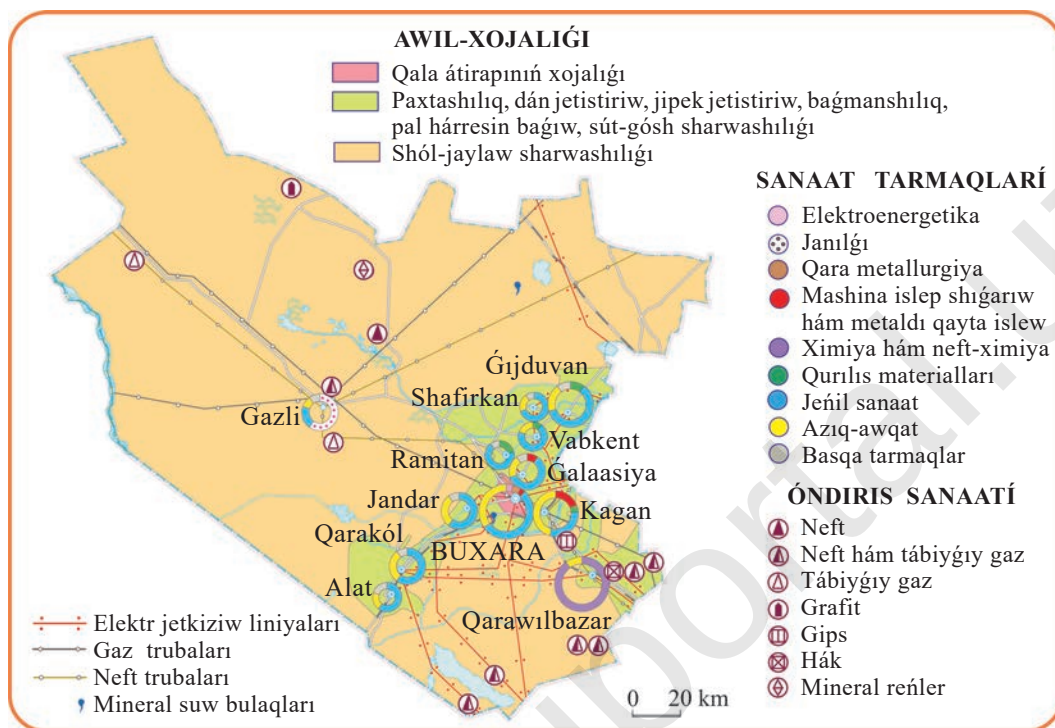
Xojalıǵı. Egislik maydanlardıń quramında paxta hám gálle negizgi orındı iyeleydi. Wálayatta azıqlıq eginler de kóp egiledi. Bul jerde báhardıń erte keliwi hám jıllı bolıwınıń arqasında erik, shabdal, taw alshası kóp tarqalǵan. Keyingi 20 jıl ishinde ekonomika, solardan sanaat tarmaqlarınıń rawajlanıwında ózgerisler ámelge asırıldı. Eger wálayatta 90-jıllardıń ba-

sında bir neshshe respublika áhmiyetine iye sanaat kárxanaları jumıs alıp barǵan bolsa, házir olardıń sanı 100 den astı. Ótken jıllar dawamında, sanaat tarmaǵında 27 jańa túrdegi sanaat ónimlerin islep shıǵarılwı jolǵa qoyıldı.

Gárezsizlik jıllarında alıp barılǵan izertlewler nátiyesinde Qandım, Aqqum hám Porsankól aymaqlarındaǵı neft hám tábiyǵıy gazdıń úlken qorları ashıldı (116-súwret). Sol kánlerdegi energetika shiyki zatın qayta tayarlaw ushın 1997-jılı Qarawılbasar qalasında iri neftti qayta tayarlawshı zavod iske túsirildi. Mámleket ushın strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan bul kárxana Buxara-Xiywa neft-gazlı aymaqtıń shiyki zatın qayta tayarlaw menen birge wálayat xalqın jumıs penen támiyinlew barısında tiykarǵı dereklerden biri wazıypasın atqarmaqta.



115-súwret. Ózbekstan Respublikasında Buxara wálayatınıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).



116-súwret. Buxara wálayatı.

Wálayattıń transport jaǵdayı bir qansha jaqsılandı. «Afrosiyob» tez júriwshi poezdınıń iske túsiriliwi menen baylanıslı paytaxttan Buxara qalasına shekem temir jol arqalı derlik 4 saatta jetip alıw imkanın jarattı.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: dán jetistiriw, paxtashılıq, ovosh jetistiriw, qoy ósiriw. **Sanaattıń negizgi tarmaqları:** janılıǵı (neft hám gaz), ximiya hám neft-ximiya, qurılıs materialları, jeńil, azıq-awqat.

Ámelge asırılǵan usınday úlken islerdiń nátiyjesi retinde Buxara Ózbekstannıń áhmiyetli ekonomika-geografiyalıq, mádeniy hám sayaxat oraylarınan birine aylanbaqta. Bul aymaqtı kompleks rawajlandırıw arqalı túrli tarmaqlardıń, ásirese, xızmet kórsetiw tarawların kúsheytip, xalıqtı jumıs penen támiyinlew ushın imkaniyat bermekte.

Buxara qalası áyyemgi qala hám ótmishte paytaxt bolǵanlıǵı menen Samarqandqa usaydı (117-súwret). Qala áyyem zamanlardan berli zer



117-súwret. Buxarani g'ona qala bálegi.

qosıp toqıwshılıq, shayı toqıw, zergerlik, mis-kerlik, aǵashqa oyıp naǵıs salıw hám gansh oyıw ónerleri menen dúnyaǵa tanılǵan.

Qalada onnan aslam shet ellik mámleketler menen birgelikte qurılǵan qospa kárxanalar islep tur. Olardan, «Bux-Tel» (Izrail) mayonez, «Omega-Sitora» (Greciya) júnli zatlar, «Gufik-Avicenna» (Hindistan) dári-darmaq, «Mramor» (AQSh) qurılıs materialları islep

shıǵaradı. 1996-jıldan baslap qalada Korea Respublikasında islep shıǵarılǵan telefon stanciyası iske túsirildi.

Qalada Buxara mámleketlik universiteti, injener-texnologiya institutı, medicina institutı, Tashkent irrigaciya hám melioraciya institutınıń Buxara filialı islep tur.

Áyyemgi arxitekturalıq dástúrlerdi zamanagóy bezekler uyǵınlıǵında jáne de rawajlandırıw maqsetinde 2010-jılı 107 gektar maydandı iyelegen «Buxara mádeniy orayı» kompleksi shólkemlestirildi. Bul kompleks bir qatar iri qurılıslar – 700 ornınlı wálayat muzikalı drama teatrı, 2000 tamashagóyge mólsherlengen amfiteatr hám «Áyyemgi hám mańgi Buxara» monumentin óz ishine aladı. Kompleks orayındaǵı 18 metrli monument bul jerdiń ilimiy-mádeniy hám tariyxıy-filosofiyalıq miyrasın ózinde kórsetedi.

Kagan temir jol stanciyası sıpatında boy tiklegen kishi qala. Temir joldıń Dushanbege jetip barıwı hám Kagan-Buxara temir jolı qurılǵannan keyin Kagan transport túyinine aylandı. Házirgi waqıtta qalada 15 ke jaqın sanaat kárxanası islep turıptı.

Gaz káni negizinde **Gazli** qalası qurıldı. Gazlige Nawayıdan elektr quwatı hám Ámiwdáryadan truba arqalı suw aparılǵan. Gázli jaylasqan aymaqtıń klimatı keskin kontinental, waqtı-waqtı kúshli samal bolıp, shań-tozań kóteriledi, ayırım waqıtlarda qumların kóshiwi bayqaladı.



1. Wálayattıń geografiyalıq ornı hám tábiyǵıy sharayatı onıń xojalıǵı ushın qanday imkaniyatlar jaratadı?
2. Ónermentshiliktiń qanday túri qaysı rayonlarda rawajlanǵan?
3. Wálayattıń awıl xojalıǵında qanday ózgerisler jüz berdi? Sebebin aytıń.
4. Rayonınızdı wálayattıń orayı menen baylanıstıratúǵın eń qısqa joldı anıqlań.



Sabaqlıqtıń 1-tirkemesindegi kesteden rayon xalqınıń sanın hám maydanın anıqlań.

***Ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiy-
gıy baylıqları.*** Qubla ekonomikalıq rayon mám-
leketimizdiń qublasında jaylasqan bolıp, Qash-
qadarıya hám Surxandarıya wálayatlarınan ibarat.

Rayon úsh mámleket – Awǵanstan, Túrkmestan
hám Tájikistan menen, arqadan Zarafshan ekonomi-
kalıq rayon menen shegaralas. Maydanı Ózbekstan
maydanınıń 1/10 bólegine teń bolıp, bul aymaq-
ta mámleket xalqınıń hár jetewinen birewi jasadı.
Ekonomikalıq rayon mámleketimizdiń qubla dárwazası esaplana-
dı. Ámiwdarıyada qurılǵan avtomobil hám temir jol kópiri wálayattıń
ekonomika-geografiyalıq ornın xalıq aralıq dárejege kótergen
(118-súwret). Ózbekstanǵa salıstırǵanda arqada jaylasqan kóplegen
mámleketler Awǵanstan menen sawda-ekonomikalıq baylanısların usı
kópir aqalı iske asırmaqta.

Ekonomikalıq rayonda shól hám taw jaylawlarınıń ózlestiriliwi
menen tábiyǵıy jaylawlar barǵan sayın qısqarıp barmaqta. Bunnan
qarakólshilik zıyan kórmewi ushın shóllerde fitomeliorativ jumısları
alıp barılmaqta.

Ekonomikalıq rayonda janılǵı-energetika baylıqları júdá kóp. Shortan
gazı Sırdarıya JESın, hátte Angren JESın da janılǵı menen támiyinleydi.
Múbárek gaz kánleri pútkil mámleketke
hám qońsılas ellerge janılǵı jetkerip berip
atır. Bir neshe neft, janatuǵın slanec kánleri
anıqlanǵan. As duzı, mramor, hák, gips qorları
ximiya hám qurılıs materialları sanaatı ushın
úlken úmitli keleshek ashadı.

Xalqı. Ekonomikalıq rayon boylap xalıq
júdá tegis jaylaspaǵan. Suwǵarıp diyqanshı-
lıq isleytuǵın rayonlarda xalıq tıǵız (hár bir
kv. km ge 100-250 adam), taw, shól, yarım
shóllerde xalıq siyrek. Qalalar keńeyip atır,
jańa qalalar payda bolmaqta.



118-súwret. Ózbekstandı
Awǵanstan menen
baylanıstırıp turıwshı kópir.

Xojalığı hám onıń aymaqlıq shólkemlestiriliwi. Ekonomikalıq rayon awıl xojalığında sharwashılıq óz aldına orın tutadı. Qarakól jetistiriw boyınsha rayon mámlekette jetekshi orınlardan birin iyeleydi. Keń jaylawlar, júweri hám jońışqa jetistiriw, sanaat shıǵındılarınan paydalanıw sharwashılıqtıń kóteriliwine imkan bermekte. Gosh hám mayı ushın baǵılatuǵın qoylar jáne eshkiler taw hám taw aldı jaylawlarında baǵıladı. Taw aldılarında jáne de qurǵaq dashtlarda jumsaq, uzın júnli qoy hám eshkiler baǵılmaqta.



Ekonomikalıq rayondı quraǵan eki wálayatta sanaattıń jaǵdayı bir-birinen keskin parıqlanadı. Qashqadarya wálayatında, tiykarınan, qazıp alıwshı sanaat esabına sanaat joqarı rawajlangan bolsa, Surxandarya wálayatınıń sanaatın mámleket sanaatındaǵı úlesi júdá az.

Qashqadaryadaǵı Talimarjan JES, «Múbárekgaz» sıyaqlı iri kárxanaları tek ekonomikalıq rayon bolıp ǵana qoymastan, ol mámleketimiz ekonomikasınıń maqtanıshı esaplanadı. AQSH hám Yaponiya kompaniyalarınń qatnasıwında qurılǵan, 600 atmosfera basımı astında isleytuǵın, kúni-túni 4,2 mln kub m gaz islep shıǵaratuǵın Kókdumalaq compressor stanciyası, strategiyalıq áhmiyetke iye «Shortangaz» kompleksi de áne solar qatarına kiredi.

Transportı. Ekonomikalıq rayonda transporttıń barlıq túrleri bar. Sońǵı waqıtlarda rayondaǵı hár eki wálayattıń social-ekonomikalıq rawajlanıwın tezlestiriw, júk tasıwdıń transport támiyinleniwin jaqsılaw maqsetinde «Tasǵúzar–Baysun–Qumqorǵan» jańa temir jolı iske túsirildi. Bul temir jol Baysun rayonu arqalı ekonomikalıq hám sociyallıq tárepten az rawajlangan rayon awıllarına sanaattıń kirip keliwine, jer ústi hám jer astı baylıqlarınan keń paydalanıwǵa, taza taw hawasınan emlew orınları, túristlik bazalar, dem alıw úylerin qurıwǵa úlken imkaniyat jaratadı. Eń áhmiyetlisi jańa zamanagóy social-ekonomikalıq obektler qurılısı, jańa jumıs orınlarınń payda bolıwı, isbilermenliktiń rawajlanıwı ushın keń jol ashıp berdi. Nátiyjede ekonomikalıq rayonda júk tasıw kólemi keskin kóbeydi, jergilikli shiyki zatlardı qayta islew tiykarında 100 den aslam jańa kárxanalar iske túsirildi, on mınlap xalıq jumıs penen támiyinlendi.



1. Ekonomikalıq rayonnıń geografiyalıq ornındaǵı ózgeshelikleri nelerde sáwlelenedi?
2. Rayondaǵı xalıqtıń sanı hám jumısshı kúshlerdiń kólemin Zarafshan ekonomikalıq rayonına salıstırıń.
3. Termizden Tashkentke barıw ushın qaysı wálayatlardan ótıledi?

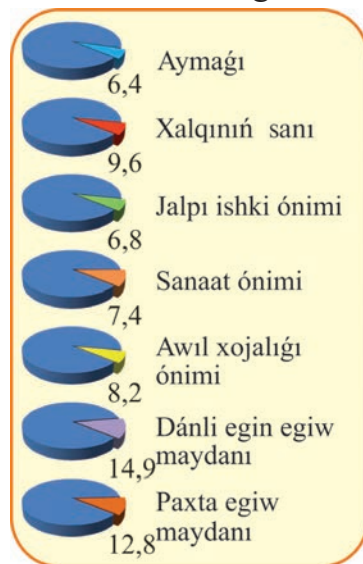


QASHQADÁRYA WÁLAYATÍ

Qashqadarya wálayatı mámleket aymagınıń 6,4 procentin iyeleydi (119-súwret). Ol jerde Ózbekstan xalqınıń derlik 9,6 procenti jasadı. Respublikamızdaǵı tiykargı neft hám gaz kánleri sol aymaqta jaylasqan. Qashqadarya janılgı sanaatı jalpı ónim kólemi boyınsha mámlekette 1-orında turadı. Sonday-aq, respublikada islep shıǵarılatuǵın elektroenergiyanıń 1/10 bólegin, jeńil sanaat ónimleriniń 7 procentten aslamın beredi. Qolaylı tábiyǵıy shárayatı sebepli egin maydanları úlken. Wálayat barlıǵı bolıq egin maydanı, gálle hám paxta egin maydanları boyınsha respublikada birinshi orında turadı.

Ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiyǵıy baylıqları. Bul wálayatta bir jıllıq ortasha temperatura Ózbekstannıń basqa bólimindegilerden anaǵurlım joqarı. Wálayatta 1 mln gektarǵa jaqın suwǵarıwǵa jaramlı jer bar, biraq suw tanqıs. Suwdan júdá nátiyjeli paydalanılǵanda da kóp jerlerge jetip barmaydı. Sol sebepli kóp jerlerge suwǵarılmaytuǵın dánli eginler egilmekte. Qashqadarya alabı Qashqadarya hám onıń shep tarmaqları — Aqsu, Tanxizdary, Yakkabaǵ hám Ğúzardary suwı menen suwǵarıladı. Alapta Shımqorǵan suw saqlaǵışı qurılıp, Qashqadaryanıń orta hám tómengi aǵısında suw sarplanıwınıń tártipke salınıwı jáne Eski Anxar kanalı arqalı Zarafshannan ákeliniwi nátiyjesinde suwǵarılatuǵın jerlerdiń maydanı ádewir keńeydi (*oqıw atlasın kózden ótkerın*).

Topıraq hám klimat sharayatı jınıshke tal-shıqlı paxta, ovosh, kartoshka hám miywe-jemisler jetistiriwge qolaylı. Biraq Ğuzar daryanın suwı az bolıp, tek báhár (aprel)de tolıp aǵadı. Onıń aǵısın tártipke salıw maqsetinde Pashkamar suw saqlaǵışı qurılǵan. Sonday-aq, alapta Xisorak suw saqlaǵışı qurılǵan. Derlik 1 mln gektar maydanın suwǵara alatuǵın Ámiw-Qarshi mashina kanalı qurıldı. Bul kanaldıń jolında 1,5 mlrd kub metr suw sıyatuǵın Talimarjan suw saqlaǵışı, kúshli nasos stanciyaları qurıldı. Nasoslar suwdı 132 metr joqarıǵa kóterip beredi.



119-súwret. Ózbekstan Respublikasında Qashqadarya wálayatınıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).



120-súwret. Mazalı miyweler sawdası.

Xalqı. Tábiygıy, tariyxıy hám ekonomikalıq shárayatlar kishi qala hám awıllardıń úlken kishiligine, xalıqtıń tıgızlıǵına hám xojalıq xızmetiniń xarakterine kúshli tásir kórsetken. Xalıq qonısları dárya jaǵalap júzege kelgen. Tórt-bes úyden ibarat bolǵan awıllar úlken aymaq boylap shashılıp ketken. Jaqın waqıtlarǵa shekem úyler terek, arsha hám qaraǵay aǵashları, tas, topıraq hám saban járdeminde qurılatuǵın edi. Jańa jerlerdi ózlestiriwdiń barısında abadanlasqan awıllar, kishi qalalar boy tikledi.

Qarshı shóli zonasında qanıgelesken paxtashılıq, miywe jetistiriw (120-súwret), sharwashılıq xojalıqları shólkemlestirildi. Paxta jetistiriw kompleksi jaqsı rawajlangan rayon júzege keldi. Wálayattıń awıl xojalıǵında suwǵarılmaı egiletuǵın dın jetistiriw xojalıǵı, jaylaw sharwashılıǵı, ásirese qarakólishilik úlken áhmiyetke iye. Wálayat biyday jetistiriw boyınsha burıńǵı kórsetkishlerin tiklep atır. Pilleshilik, miyweshilik hám ovosh jetistiriw qanıgeli xojalıqlardıń qosımsha tarmaqları bolıp tabıladı.

Paxta negizinen Kitap–Shaxrisabz oypatı hám Qarshı alabında egile-di. Gúzgi dınli eginler jazdaǵı ıssı kúnler baslanbay-aq pisip úlgeredi. Tábiygıy sharayat júzim hám shańgalaqlı miywe aǵashları ushın anaǵurlım qolaylı. Qarshı júzimi, ásirese onıń «maska» sortı mazalılıǵı menen belgili. Alma, almurt, ánjir, ánar sıyaqlı ıssılıqtı jaqsı kóretuǵın miyweli terekler de ósiriledi. Miyweli baǵlar, ovosh hám palız eginleriniń maydanları da tiykarınan Kitap–Shaxrisabz oypatında jaylasqan bolıp, ol jerde sharap, miywe-ovosh konservaların islep shıǵarıw jolǵa qoyılǵan.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: gálle jetistiriw, paxtashılıq, baǵmanshilıq, júzim jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı, qoy ósiriw, pille jetistiriw.

Sanaatı. Qashqadarya – mámleket neft hám gaz sanaatınıń tayanışı esaplanadı. Qarshı shóliniń qubla-batis bóliminde vodorod sulfatınan gaz ajıratıp alatuǵın úlken gaz sanaatınıń orayı jaylasqan.

Qashqadarya wálayatında 150 ge jaqın sanaat kárxanası islep tur. Olardıń tiykarǵı bólimi neft hám gaz, paxta tazalaw, qurılıs, jeńil hám azıq-awqat sanaatına qanıgelesken.

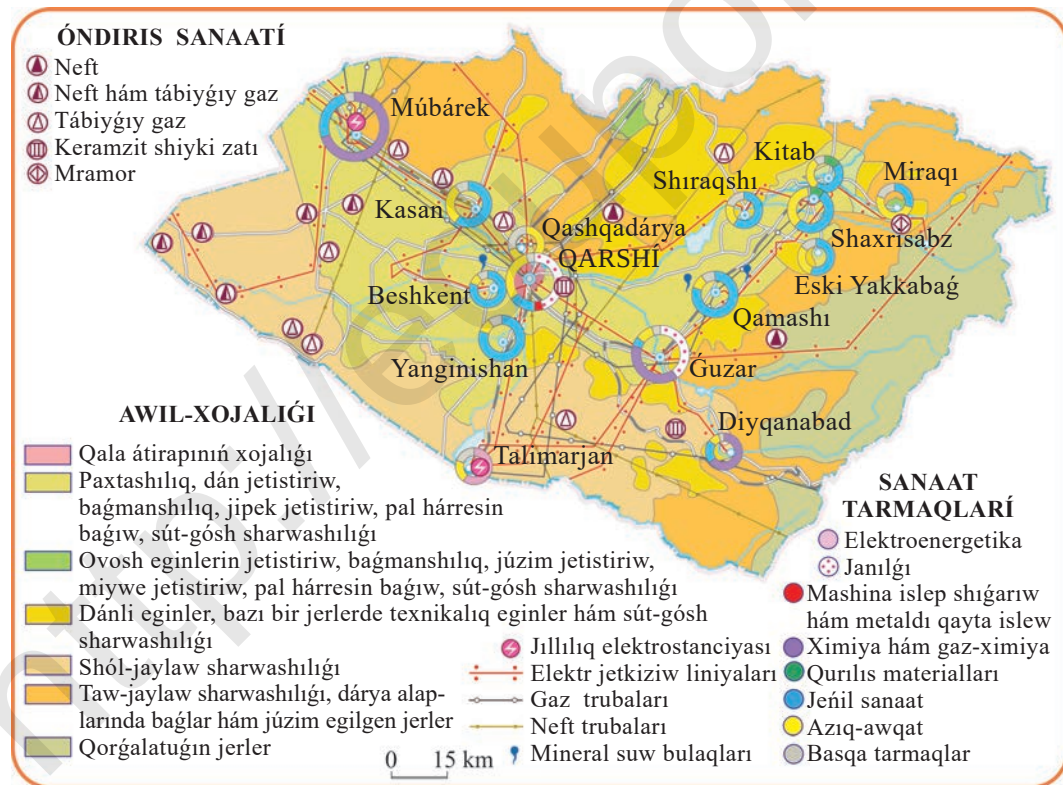


Sanaatning asosiy tarmoqlari: janilgi (neft ham gaz), ximiya ham gaz-ximiya, elektroenergetika, jeñil sanaat jãne azıq-awqat.

Iri sanaat kãrxanalari Qarshi, Shaxrisabz qalalarida jãne geypara iri awıllar menen kishi qalalarda jaylasqan (121-súwret). Jergilikli sanaat palas, taqıya, konditor ónimleri usãgan áyyemgi ónermentshilik buyımlarin islep shıgaradı. Alapta kómir, neft, gaz, duz usãgan paydalı qazılmalar tiykarında janilgi-energetika kompleksi qalıplesip atır. Sanaat ónimlerin islep shıgarıw tarmoqlarınıń quramında janilgi ónimleri úlken bólimin quraydı (122-súwret).

Wálayatta jańa neft ham gaz kãnleriniń iske túsiriliwi, «Tashguzar–Bay-sun–Qumqorgan» temir jolında qatnaw jolga qoyılıwı nátiyjesinde dashtlarda, adırlarda ham sanaat obektleri payda bolmaqta. Solardan Diyxanabadda jılına 200 mıń tonna kaliy tóginin beretuğın zavod islep tur. Jaqın keleshekte zavod óniminiń derlik yarımı eksportqa jiberile baslaydı.

Siyasiy tarawlar. Qashqadarya wálayatında 250 den aslam tariyxıy-arxitek-



121-súwret. Qashqadarya wálayatı.

	TÁBIYǴÍY GAZ, mlrd m ³ – 36,2		JIP KELEBI, miñ tonna – 18,0		QURÍLÍS GERBISHLERI miñ dona – 116,4
	ÓSIMLIK MAYÍ miñ tonna – 29,5		SUYÍLTÍRÍLǴAN PROPAN HÁM BUTAN miñ tonna – 607,1		ELEKTR ENERGIYA, mlrd kW·h – 13,0
	UN, miñ tonna – 471,9				

122-súwret. Sanaat ónimlerin islep shıǵarıwdıń tarmaq quramı (2017-jıl).

turalıq, 900 den aslam arxeologiyalıq estelikler bar bolıp, olardıń kópshiligi mámleket qorgawına alınǵan.

Qalaları. Wálayatta 12 qala bar. **Qarshi** wálayattıń administrativlik, mádeniy orayı. Ol áyyemgi kárwan jolı ústinde qurılǵan qalanıń 2700 jıllıǵı belgilendi. Qarshi qalasınıń maydanı 75,5 kv. km di quraydı. Búgingi Qarshi kóp funkciyalı qala esaplanadı. Qaladaǵı sanaat tarmaqlarınıń quramında jeńil sanaat hám azıq-awqat sanaatı jetekshi orındı tutadı. Paxta tazalaw zavodı, may-sút zavodı, kiyim tigiw fabrikası, qurılıs materialları, metalldı qayta islewshi kombinatlar wálayat ekonomikasınıń rawajlanıwına úles qosıp kelmekte. Házirde Qarshi qalasında kóplegen qospa kárxana islep tur. «Miyweler kamalagı» Ózbekstan–Britaniya, «Qarshiyoǵ» Ózbekstan–Singapur qospa kárxanaları jergilikli shiyki zattı qayta islew jolı menen tovar islep shıǵarmaqta.

Qarshi hám onıń átirapında paxta, jipek, may zavodları, metall islew kárxanaları, tigiw fabrikaları, qurılıs materialları kombinatı sıyaqlı kárxanaları qurılıp, Qarshi **sanaat túyinine** aylandı. Shóldi ózlestiriwde Qarshi tayanış jeri esaplanadı. Temir jol hám avtomobil jolları Qarshıda bas qosadı. Bul jaǵday Nishan, Talimarjan, Kasan usaǵan qala hám kishi qalalardıń óndirislik baylanısuwın rawajlandıradı. Qalada Qarshi mámleketlik universiteti, Qarshi injener-ekonomikalıq institutı, Tashkent axborot texnologiyalar universitetiniń Qarshi filialı hám basqa bilimlendiriw mekemeleri bar.

Shaxrisabz. Qala ázelden ónermentshiliktiń iri orayı bolıp kelgen. Shaxrisabzdıń gilem taqıyası Parij kórgizbesinde joqarı bahаланǵan. Paxta tazalaw zavodı qaladaǵı iri kárxanalardan esaplanadı. Shaxrisabz ullı

jáhángir Amir Temurdıń tuwılǵan qalası. Qala kórinisinde áyyemgi arxitekturalıq estelikler, sonıń ishinde Aqsaray esteligi kózge anıq taslanadı.



1. Ónermentshiliktiń qaysı ázeliy tarmaqların bilesiz? Olardıń wálayat sanaat óndirisindegi áhmiyetin túsindirıń.
2. Wálayatta sanaattıń qaysı tarmaǵı jetekshi, buǵan sebep ne?
3. Oqıw atlasınan wálayattaǵı iri sanaat orayların tabıń hám olardıń qánigeligin anıqlań.
4. Jazıwsız kartadaǵı Qashqadárya wálayatına tiyisli tapsırmalardı orınlań.

55-sabaq



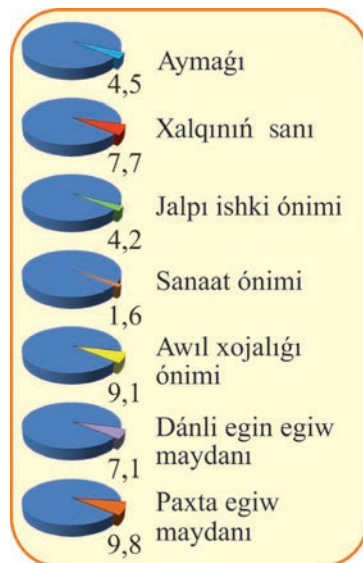
SURXANDÁRYA WÁLAYATÍ

Ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiyǵıy baylıqları. Surxandárya Ózbekstannıń eń qublasında jaylasqan. Wálayattıń Surxan–Sherabad alabınan basqa bólegi negizinen tawlardan ibarat. Tawlar arqadan esetuǵın suwıq hawanıń aǵımın irkip turadı. Sol sebepli wálayat Ózbekstannıń subtropikalıq úlkesi esaplanadı. Aymaqtıń jáne bir ózgesheligi qubladan ıssı hám qurǵaq «awǵan samalı» esip, eginlerge zálel keltiredi. Zúráátlılıktı shólkemlestiriwde, álbette, bul faktor itibarǵa alınadı.

Tegislik hám tawlardan jaylaw sıpatında paydalanıladı. Tawlardaǵı miyweli terekler azıq-awqat sanaatı ushın qımbat bahalı shiyki zat esaplanadı.

Surxandárya wálayatında paydalı qazılmalar Qashqadárya wálayatındaǵıday kóp. Jer qoyında neft, gaz, kómir, reńli metall hám qurılıs materiallarınıń bar ekenligi sanaattıń bir neshe tarmaqların rawajlandırıw ushın imkaniyat beredi. Aymaqta sanaattı rawajlandırıw, tábiyǵıy baylıqlardan únemli paydalanıw boyınsha bir qatar joybarlar iske asırılmaqta. Solardan, Sاریasiya rayonındaǵı Xanjiza káninen polimetall rudalardı, yaǵnıy rux, qorǵasın, mıs hám gúmistiń úlken qorın qayta islew boyınsha proekt ámelge asırıldı.

Áwelgi Awqam waqtında Surxandárya wálayatı aymaǵınan qazıp alınǵan nefttiń quramında bitum eritpesi kópligi sebepli ol, jol



123-súwret. Ózbekstan Respublikasında Surxandárya wálayatınıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).

qurılısında isletiletuğın edi. Bul shiyki zattan qosımsha ónim alıw ushın Jarqorğan neftti qayta islew zavodı qurıldı. Zavodta jılına 80 mın tonna neft qayta islenip, benzin hám dizel janılığısı alınbaqta.

Xalqi. Wálayat xalqınıń tábiygiy kóbeyiwi jogarı. Xalıqtıń tıǵızlıǵı hár kv. km ge 112 adamnan tuwra keledi, yaǵnıy Ózbekstannıń ortasha xalqınıń tıǵızlıǵınan eki ese kóp (123-súwret).

Awıl xojalıǵı. Wálayattıń xojalıǵında agrosanaat kompleksi jetekshi orındı iyeleydi.



Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: gálle jetistiriw, paxtashılıq (jıńishke talshıqlı), baǵmanshılıq (subtropikalıq miyweler), júzim jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı, qoy ósiriw, pille jetistiriw.

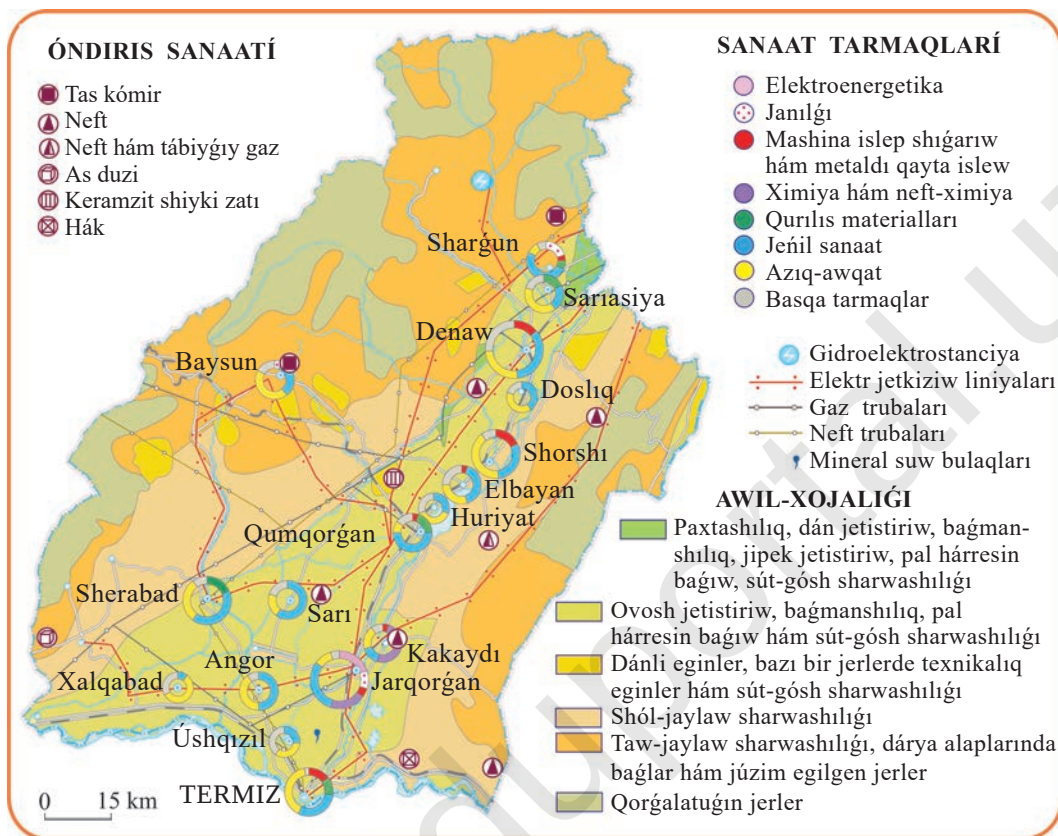
Alaptıń eń ıssı qubla jaǵında jıńishke talshıqlı paxta jetistiriledi. Pille jetistiriw hám gósh-sút sharwashılıǵı da rawajlanbaqta. Diyqanshılıqtı rawajlandırıwda Surxan hám Sherabad dáryaları ayrıqsha áhmiyetke iye. Qubla Surxan hám Úshqızıl suw saqlaǵışınıń qurılısı kóp jerlerdi ózlestiriwge imkáníyat berdi.

Xalıqtıń awıl xojalıǵı iskerliginde miywe jetistiriw, palız, ovosh jetistiriw úlken áhmiyetke iye. Ásirese, Denaw hám Altınsay rayonlarında baǵlar hám júzim egilgen jerler kóp.

Shárwashılıq keyingi áhmiyetli tarmaq. Suwǵarıp diyqanshılıq egiletuğın jerlerde gósh-sút ushın jaydarı qaramallar baǵıladı. Taw jaylawlarında gósh hám süt ushın xisar qoyları baǵıladı. Bul qoylardıń geyparaları 150-160 (tiri salmaǵı) kg keledi. Tawlı rayonlarda gósh hám mamıq jún ushın angor eshkileri baǵıladı. Wálayattıń shól zonasında qarakól qoyların baǵıw jaqsı jolǵa qoyılǵan. Dúnyaǵa belgili «Surxan suri» qarakól terisi usı aymaqta jetistiriledi (124-súwret).



124-súwret. «Surxan súri» qarakól terileri.



125-súwret. Surxandárya wálayatı.

Sanaati. Mámleket kóleminde wálayat sanaatınıń salmaǵı úlken emes. Oǵan Ózbekstanda islep shıǵaratuǵın sanaat óniminiń 1-2 procenti ǵana tuwra keledi. Bul ótmishtegi wálayatqa awıl xojalıǵı rayonu sıpatında qaralıwınıń aqibeti bolıp esaplanadı. Nátiyjede wálayatta kóplegen social mashqalalar toplanıp qalǵan.



Sanaattın neǵızǵı tarmaqları: jeñil sanaat (paxta tazalaw), azıq-awqat sanaatı, un-jarma.

Wálayatta júzege kelgen social mashqalalar joq qılıw, xalıqtı jumıs penen támiyinlew maqsetinde jańadan-jańa sanaat kárxanaları, transport magistralları qurılmaqta.

Wálayattıń sanaat tarmaqları ishinde jetekshi esaplangan jeñil sanaatı rawajlandırıwǵa úlken áhmiyet berilmekte (125-súwret). Jaqın jıllar

ishinde Qumqorğan, Sarıasiya, Denaw, Shorshı rayonlarında qatar toqı-mashılıq kompleksleri dúzilip, wálayatta jetistiriletuğın paxta talshıgınıń qayta islew kólemin 20-25 procentke jetkeriw kózde tutılmaqta.

Kán sanaatın da rawajlandırıw jedel keshpekte. Házirde Xovdağ, Úshqızıl, Lalmikar hám Kakaydige jaqın jerde neft hám gaz kánleri islep turıptı. Ózbekstandağı úsh iri kómir kániniń ekewi Surxandáryada (Sharğun hám Baysun kómir kánleri). Bul kánlerden jaqsı kómir qazıp alınadı. Wálayatta jıllıq quwatı 900 mın tonna kómir jetkerip beretuğın zamanagóy janılğı kompleksin qurıw rejelestirilip atır.

Qalaları. Termiz wálayattıń administrativlik hám mádeniy orayı (xalqı temasınan qala xalqınıń sanın anıqlan).

Ol Orta Aziyanıń áyyemgi qalalarınıń biri esaplanadı. Ótken ásirdiń baslarına shekem Termiz áskeriy hám kishi shegara qalası edi. Onda yarım ónermentshilik halında pitetuğın paxta tazalaytuğın zavod bolğan. Házirgi Termiz abad qala. Ámiwdárya portı jáne temir jol hám avtomobil jolı qurılğannan keyin qala áhmiyetli transport túyini bolıp qaldı. 1995-jılı Termizde jańa zamanagóy aeroport qurıldı.

Awğanstanğa hám ol arqalı basqa mámleketlerge shıǵarılatuğın jáne shet elden álip kelinetuğın júklerdiń anağurlım bólegi Termiz portı arqalı ótedi. Demek, Termiz awıl xojalıq shiyki zatın qayta isleytuğın oray jáne iri dárya portı sıpatında rawajlanbaqta. Qalada paxta tazalaw zavodı, sút-may, nan hám gósh kombinatları, limonad zavodı, qurılıs materialların islep shıǵaratuğın hám basqa jergilikli sanaat kárxanaları bar. Qalada zamanagóy kóriniske iye bolğan Termiz mámleketlik universiteti wálayatta ilimiy, bilim hám mádeniy oray esaplanadı (126-súwret). Qalada, sonday-aq, kinoteatrlar, kitapxanalar, klublar, tábiyat tanıw muzeyi islep tur. Termizde haywanat bağı da bar.



113-súwret. Termiz mámleketlik universiteti.

Denaw – áyyemgi iri sawda hám ónermentshilik awılınıń ornında qurılğan qala. 1929-jılı Denawdan temir jol ótken-nen keyin qalada óndiris tez rawajla-na basladı. Denaw sanaatı awıl xojalıq shiyki zatın qayta islewge qánigelesken. Onda paxta tazalaw, sharap, sút-may, motor ońlaw, gerbish zavodları bar. R. Shreder atındağı Respublikalıq baǵmanshılıq,

júzim jetistiriw hám sharap tayarlaw ilimiy-izertlew institutınıń tájiriyebe stanciyası usı qalada.



1. Tirkemedegi 2-kesteden wálayattaǵı jer baylıqlarına tán maǵlıwmatlardı anıqlań.
2. Surxandárya wálayatındaǵı qala hám awıl xalqınıń salmaǵın tirkemedegi 1-kesteden anıqlań.
3. Mektebińiz jaylasqan xojalıqta jetistirilgen ónim qaysı qalalargá jiberiledi? Eger qalada jasasańız, qaysı rayonnan qanday awıl xojalıq ónimi alıp kelinetuǵının anıqlań.
4. Jazıwsız kartadaǵı Surxandárya wálayatına tiyisli tapsırmalardı orınlań.



TÓMENGİ ÁMIWDÁRYA EKONOMIKALÍQ RAYONÍ

Ekonomika-geografiyalıq ornı. Tómengi Ámiwdárya ekonomikalıq rayonı Ózbekstannıń arqa batısında jaylasqan. Bul rayon Qaraqalpaqstan Respublikası hám Xorezm wálayatınan ibarat.

Xalıqı. Tómengi Ámiwdárya ekonomikalıq rayonınıń suwǵarılatuǵın jerleri ázelden xalıq tıǵız jasap kiyatırǵan oazislerden esaplanadı. Xorezm oazisinde áyyem zamanlardan berli diyqansılıq penen shuǵıllanadı. Xalıq rayon aymaǵında tegis jaylaspaǵan. Tábiyǵıy ayırmashılıǵı xalıqtıń jaylasıwına tásir etken. Xalıq Aral teńizine qarap azayıp baradı.

Nókis, Shımbay, Úrgench, Moynaq, Taqıyatas, Xojeli galalarınıń ósiwi hám awıllarda kishi biznes hám isbilermenliktiń rawajlanıwı esabına kishi qalalardıń payda bolıwınıń nátiyjesinde qala xalqı barǵan sayın kóbeymekte.

Xojalıǵı. Ekonomikalıq rayon xojalıǵınıń negizin awıl xojalıǵı quraydı. Ózbekstandaǵı awıl xojalıǵına jaramlı jerlerdiń 6 procenti usı rayonnıń úlesine tuwra keledi. Awıl xojalıǵında paydalanılatuǵın jerlerdiń derlik 90 procenti jaylawlardan ibarat. Shor jerler, qumlar, kóller, batpaqlıqlar da úlken maydanlardı quraydı.

Xalıq paxtadan tısqarı qarakólshilik, miywe, júzim, palız, salı jetistiriw menen de shuǵıllanadı. Ekonomikalıq rayon mámlekette jetistirilip atırǵan salınıń yarımınan kóbisin beredi (127-súwret).

Ámiwdáryanıń eteklerinde diyqansılıq negizinde sharwashılıq ta rawajlangan. Áyyemgi hám mol payda keltiretuǵın tarmaqlardan biri pille jetistiriw paxta egiw menen baylanıslı halda suwǵarılatuǵın diyqansılıq xo-





127-súwret. Salı orımı.

jalıqlarında alıp barıladı. Shól jaylawlarında jıl dawamında qarakól qoyları bağıladı.

Sanaatı. Ekonomikalıq rayonniń sanaatı azıq-awqat hám jeńil sanaat tarmaqlarınan ibarat. Jeńil sanaatta paxta tazalaw zavodlariniń salmağı úlken.

Energiyanıń jetispewshiligin boldırmaw, rawajlanıp atırǵan sanaat hám awıl xojalıǵın elektr energiyası menen támiyinlew ushın Taqıyatas JES hám quramında GES bolǵan Túyemoyın gidrouzeli qurıldı. Tómengi Ámiwdárya ekonomikalıq rayonu mámlekettiń energetika sistemasınan energiya aladı.

Ǵárezsizlik jıllarında bul zámiynde ámelge asırılatuǵın úlken social-ekonomikalıq ózgerisler, qurılıs hám abadanlastırıw jumısların sanap aqırına jetip bolmaydı. Orta Aziyada jalǵız, sahra qoynıdaǵı ájayıp degen at alǵan Qońırat soda zavodı, Xojeli shiyshe zavodı, «Oraylıq Aziya bezewshi tasları» qospa kárxanası, Qońırattaǵı karbid, Nókistegi mramor hám kabel zavodları, Urga gaz káni, «Elteks» hám «Kateks» kompleksleri sıyaqlı zamanagóy óndiris obektleri, 345 kilometrlik Nawayı–Nókis temir jolı, Nókis penen Xojelini baylanıstratuǵın úlken kópir, Qońırat avtomobil jolı, onlaǵan ulıwma bilim beriwshi mektepler, licey hám kolledjler, balalar sportı, balalar muzıka hám sanaat mektepleri sıyaqlı kóplegen imaratlar – bulardıń barlıǵı ǵárezsizligimiz miywesi bolıp esaplanadı.

Milliy avtomagistral qurılısında júz bergen úlken waqıyalardan biri – bul usı joldıń Nókis qalasına kirgen jerindegi kópir hám kesilispe jolınıń qurılısı bolıp tabıladı.

Ústirt gaz-ximiya kompleksine gazdı bólistiretuǵın, etilen, polietilen, polipropilen islep shıǵaratuǵın hám energiya derekleri menen támiyinleytuǵın barlıǵı bolıp bes zavod, sonday-aq zamanagóy infrastruktura obektleri qurılǵan.

Ekonomikalıq rayon ishki hám sırtqı baylanısta transporttıń derlik barlıq túrlerinen paydalanadı. Temir jol hám avtomobil transportınıń rawajlanıwı sebepli suw transportı óziniń áhmiyetin joǵaltıp baratır. Ekonomikalıq rayonniń mámleketimizdiń basqa aymaqları hám shet mámleketler menen baylanısları jaqsı jolǵa qoyılǵan.

1. Rayonniń ekonomika-geografiyalıq ornı hám tábiyǵiy sharayatınıń xojalıqqa tásiiri qanday?
2. Jazıwsız kartadaǵı tómengi Ámiwdárya ekonomikalıq rayonına tiyisli tapsırmalardı orınlań.
3. Xalıqtıń aymaqlıq jaylasuwına tásir etken faktorlardı aytıń.





Xorezm wálayatı mámleketimiz aymağının júdá kishkene bólegin iyeleydi (128-súwret). Xorezm wálayatı tegislikten ibarat bolıp, dárya jatqızıqlarınan ibarat. Wálayattın xojalıq turmısında Ámiwdáryanıń áhmiyeti úlken. Palwan, Yarmış, Shavat hám Qılıshniyazbay kanalları Ámiwdáryanıń suwın wálayatqa taratadı. Wálayatta topıraq, suw hám klimat imkánıyatlarınan tısqarı shıpalı shor kóller, qurılısta paydalanılatuğın shıyki zatlar (qum, tas, qamıs)da bar.

Xalqı. Wálayat xalqının sanı jağınan mámleket wálayatarlarınıń arasında aqırğı orınlarda turadı. Xorezmliler jazda hawanıń júdá ısıp ketetuğın esapqa alıp, úylerdi qalın paxsa diywaldan keń hám biyik (4-5 m) etip quradı. Qalın paxsa diywal úydiń ishindegi temperatura hám ıǵallıqtıń bir bapta saqlanıwın támiyinleydi. Jer astı suwı jer betine jaqın bolğanlıqtan hár qıylı maqsette jer tóleler hám uralar qazıwǵa bolmaydı.

Xojalıǵı. Wálayattın ekonomikası negizinen agrosanaat kompleksinen ibarat. Xiywa, Shawat, Yangıarıq rayonlarında paxtanıń salmaǵı ayırıqsha úlken.

Gúrlen rayonında bolsa salıǵershilik úlken maydandı iyeleydi. Suwǵarılatuğın jerlerde paxta menen birge gálle, jońıshqa, mákke, kartoshka hám palız eginleri egiledi. Ekonomikanıń basqa tarmaqları menen paxtashılıqtıń qosıp alıp barılıwı suwdan hám jumısshı kúshlerden únemli paydalanıwǵa imkaniyat beredi. Wálayattın barlıq rayonlarında palız eginleri egiledi.

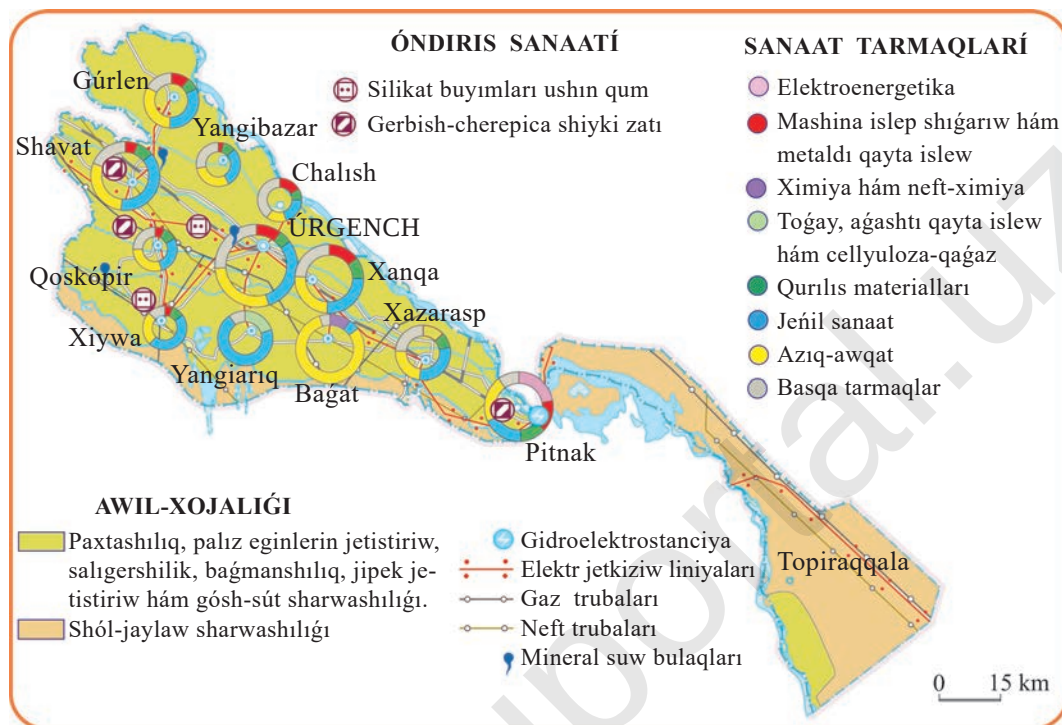


128-súwret. Ózbekstan Respublikasında Xorezm wálayatınıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).



Awıl xojalıǵının negizgi tarmaqları: paxtashılıq, salıǵershilik, palız eginleri ham pille jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı. **Sanaattın negizgi tarmaqları:** elektroenergetika, mashina islep shıǵarıw, qurılıs materialları, jeńil sanaat, azıq-awqat, un-jarma.

Kóp ásirlerden berli dawam etip kiyatırǵan xalıq selekciyası arqasında Xorezmde erte piser hám kesh piser qawınlardıń ájayıp sortları júzege



129-súwret. Xorezm wálayatı.

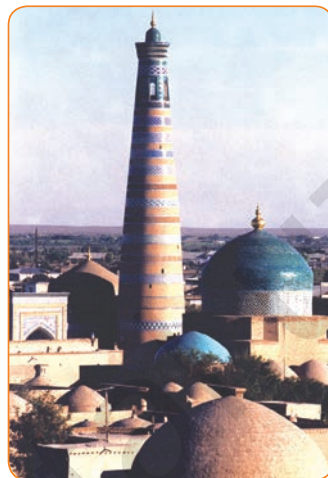
kelgen. Áyyemgi zamanlarda olardı arnawlı ıdıslalǵa salıp túyelerge artıp, hátte Baǵdad hám Hindistanǵa (ol waqıtta úsh aylıq jol) jóneltilgen. Xiywa, Yangiariq, Gúrlen, Xazarasp rayonlarında baǵlar anaǵurlım kóp. Keleshekte baǵlardıń hám júzim egiletuǵın maydanların keńeytiw kózde tutılǵan.

Awıl xojalıǵının ekinshi áhmiyetli tarmaǵı sharwashılıq bolıp tabıladı. Jazǵı jaylawlardıń hám suwdıń jetispewshiliginen sharwashılıqta shólge beyimlesken qarakól qoylarınıń salmaǵı úlken. Bul qoylar negizinen terisi hám júni, sonday-aq góshi ushın baǵıladı. Wálayatta jaylawlardıń az bolıwı sebepli geypara xojalıqlar óz qoyların Qaraqalpaqstan jaylawlarında baǵadı.

Sanaatı. Wálayatta jeńil hám azıq-awqat sanaatının júzden aslam kárxanaları bar (129-súwret). Sanaat paxta, pille, miywe, ovosh jáne sharwa ónimlerin qayta islewden ibarat. Sonday-aq, kiyim tigiw, ayaq-kiyim, gilem toqıw qurılıs materialları, azıq-awqat sanaatı kárxanaları bar. Bul kárxanalar qala jáne rayon oraylarında jaylasqan.

Turizm. Xorezm wálayattıń turizm imkaniyatların rawajlandırıw, turistler aǵımın jáne de kóbeytiwge úlken itibar qaratılmaqta.

Solardan, Úrgench qalasındaǵı Shavat kanalı boyında «Shavat» jáne Xiywa qalasında «Govuk kól» kishi turizm zonaların shólkemlestiriw hám olarda zamanagóy miymanxana kompleksleri, mádeniy-den-sawlıqtı saqlaw, sawda-kewil kóteretuǵın hám turizm áhmiyetine iye bolǵan basqa obektlerdi qurıw rejelestirilmekte.



130-súwret. Xiywa qalası.

Qalaları. Úrgench wálayattıń administrativlik, ekonomikalıq hám mádeniy orayı. Qalada azıq-awqat sanaatı óziniń áhmiyetine qaray jeńil sanaattan keyingi orında tıradı. Qala elektr energiyasın Taqıyatas JESSınan hám Túyemoyın GESSınan aladı. Qalanıń arqa bóliminde negizinen turaq jay imaratları, ilimiy hám mádeniy-ruwxıylıq mekemeleri, al qubla bóliminde óndiris kárxanaları jaylasqan. Qalada Úrgench mámleketlik universiteti, Tashkent axborot texnologiyaları universiteti hám Tashkent medicina akademiyası filialları bar.

Xiywa wálayattaǵı áyyemgi, milliy arxitekturalıq esteliklerge bay qala (130-súwret). Xiywa kórkem ónermentshiliktiń áhmiyetli orayı. Bul jerde ağash hám taslarǵa naǵıs oyıw, zergerlik, mıskerlik, kesteshilik hám gúlálshılıqtaǵı ájayıp sheberlik áwladtan-áwladqa ótip kiyatır. Xiywa belgili ózbek matematigi, astronomı hám geografi Muxammed ibn Muwsa al Xorezmiydiń watanı.



1. Pilleshilik, salıǵershilik hám sharwashılıq qaysı rayonlarda jaqsı rawajlangan? Bunı jazıwsız kartadan belgileń.
2. Úrgench penen Xiywanı salıstırıp táriyipleń.
3. Tábiyyıǵı sharayattıń ekonomikaǵa tásiiri ayqın kózge taslanıwına mısallar keltiriń.



QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI

Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketimizdiń arqa batısında jaylasqan. Temir jol, avtomobil hám hawa transportınıń jolǵa qoyılıwı, respublikanıń óndiris kúshleriniń úzilissiz ósiwine negiz tayarladı.

Qaraqalpaqstan avtonomiyalı wálayat sıpatında 1925-jılı shólkemlesken. 1932-jılı avtonomiyalıq respublikaǵa aylandırılıp, 1936-jılı Ózbekstannıń



131-súwret. Nókistegi júnnon qaraúy toqıw kombinatı.

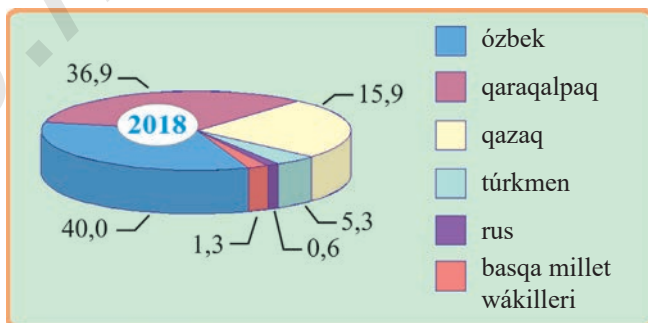
quramına kirdi. Qaraqalpaqstannıń Ózbekstan quramına kiriwi qaraqalpaq hám ózbek xalıqlarınıń arasındagı áyyemgi doslıqtı, aymaq, til hám mádeniyattağı uluwmalıqtı jáne de bekkemledi.

Xalqı. Qaraqalpaqstan Respublikasında 1,8 millionnan aslam adam jasaydı. Xalıqtıń 1/3 bólegin ózbekler, jáne soǵan shamalas bólegin qaraqalpaqlar, qalǵanların qazaqlar hám basqa milletlerdiń wákılleri quraydı (132-súwret). Joqarı oqıw orınlarında mın-mınlaǵan qánigeler tayarlanıp atır. Nókiste Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyasınıń filialı hám bir neshe ilimiy mekemeler islep tur. Qaraqalpaqstanda ilimpazlardıń úlken toparı jetisip shıqtı. Olar ilim hám milliy ekonomikanıń túrli salalarında xızmet etip atır. Atap aytqanda awıl

xojalıǵı tarmaqında suwǵarıwdıń jańa usılların islep shıǵıp atır.

Xojalıǵı. Qaraqalpaqstan Respublikası xojalıǵınıń negizi agrosanaat kompleksinen ibarat. Bul jerde suwǵarıp egiletuǵın diyqansılıq miynetti hám qárezetti kóp talap etedi. Atap aytqanda, Ámiwdárya alabında suwǵarır kanalıń qazılıwı suw basıp ketiwden saqlawshı dambalar hám batpaqlıqlardı qurǵatıwshı drenajlar qazıwǵa májbúr etken. Ótken jıllarda irrigaciya tarmaqları qayta qurıldı hám keńeytirildi. Qızketken, Paxta-arna usaǵan jańa kanallar qurıldı. Ámiwdáryanıń eki jaǵasın boylap sozılıp jatırǵan suw tasuwına qarsı dambalar islendi. Úlken gidrotexnikalıq qurılma – Taqıyatas gidrouzeli 1973-jılı iske qosıldı.

Qaraqalpaqstan egin maydanınıń kópshilik jerinde paxta hám gálle jetistiredi. Ámiwdáryada jońıshqa hám salı jetistiriw qolaylı. Qaraqalpaqstan Ózbekstanda ǵana emes, al pútkil Orta Aziyada jońıshqa tuxımın



132-súwret. Qaraqalpaqstan Respublikası xalqınıń milliy quramı (procent esabında).

jetistiretuğın eñ iri zona bolıp tabıladı. Jońışqa tuqumınıń Qaraqalpaqstan sortı eñ sapalı esaplanadı. Gálle eginlerinen salı, júweri hám mákke kóp egiledi (133-súwret). Salıgershilik úlken orındı iyeleydi. Ózbekstandağı salı maydanlarınń kóp bólegi Qaraqalpaqstanda jaylasqan.



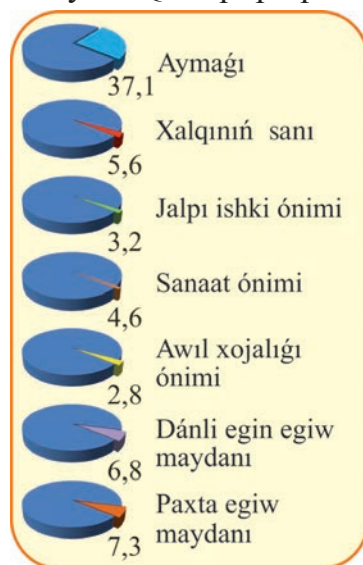
Awıl xojalıǵınıń negizgi tarmaqları: salıgershilik, paxtashılıq, palız eginlerin jetistiriw, gósh-sút sharwashılıǵı.

Shárwashılıq Qaraqalpaqstan Respublikası xojalıǵınıń áhmiyetli tarmaǵı esaplanadı. Keñ jaylawlar hám Ámiwdárya boylarındağı otlaqlı jerler sharwashılıqtıń áyyemgi dáwirlerden bergi ot-jem bazası bolıp kelgen. Mallardı baǵıw ushın jońışqa, mákke hám júweriden tısqarı paxta tazalaw, may, sút-may sanaatı kárxanalarınń shıǵındılarınan da paydalanıladı. Shól jaylawlarında jıl dawamında qarakól qoyları baǵıladı. Shóldegi xojalıqlarda azlap túye de baǵıladı. Qaramallar suwǵarıp egiletuğın diyqanshilik zonalarında – Ámiwdáryada sút gósh ushın baǵıladı.

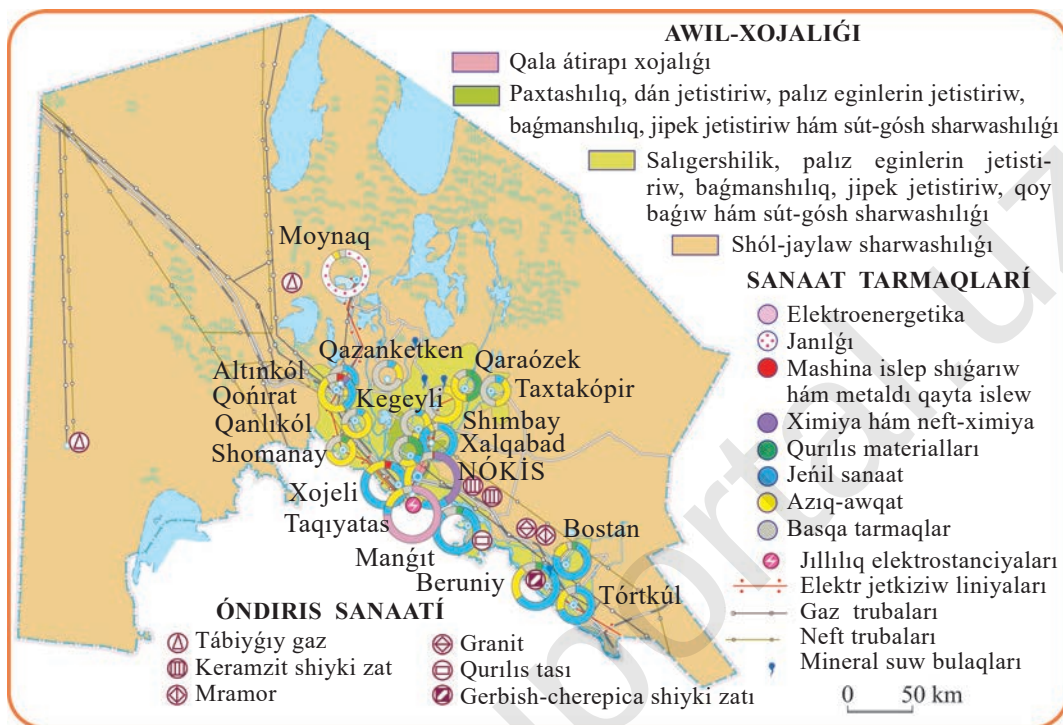
Qaraqalpaqstanda qus ósiriwshilik ushın, ásirese suwda júzetuğın quslardı kóbeytiw ushın keñ imkaniyat bar. Tórtkúl rayonında xojalıqlar aralıq tawıq baǵıw ferması bar. Pille jetistiriw Tórtkúl hám Ámiwdárya rayonlarında rawajlangan. Bul eki rayon Qaraqalpaqstan Respublikasındağı barlıq pilleniń tiykarǵı bólegin quraydı.

Sanaatı. Qaraqalpaqstan sanaatınıń rawajlanıwında Sharjaw – Qońırat temir joldıń iske qosılıwı áhmiyetli rol oynadı. Sanaattıń energetika, metaldı qayta islew, ximiya, qurılıs sıyaqlı jańa tarmaqları júzege kele basladı (134-súwret). Qońıratta jılına 160 mın tonna kalciylı soda, 150 mın tonna kaustikalıq soda, 20 mın tonna azıq-awqat sodası hám 400 mın tonna as duzın islep shıǵara alatuğın úiken zavod qurılıp atır.

Azıq-awqat sanaatı tez rawajlanbaqta. Qaraqalpaqstanda uluwma paydalanılatuğın hám geypara kárxanalarǵa tiyisli elektr stanciyları bar. Taqıyatas JES bulardıń ishindegi eñ úlkeni. Kárxana hám xalıq qonısları tiykarınan gazlestirildi. Taxtakópir rayonında suwdı dushshılandırıw qurılısı iske túsirildi.



133-súwret. Ózbekstan Respublikasında Qaraqalpaqstannıń salmaǵı (procent, 2017-jıl).



134-súwret. Qaraqalpaqstan Respublikası.

Qurılıs matirialları sanaatı gerbish, hák, qamıs plita islep shıǵaradı. Olar negizinen, Xojeli, Nókis, Taqiyatas qalaları. Qaraqalpaqstandaǵı cement shiyki zatı qurılıs materialların islep shıǵarıwdı turaqlı rawajlandırıwǵa imkaniyat beredi.

Metaldı qayta tayarlaw sanaatı awıl xojalıǵı, sanaat hám transport zárúrlikleri ushın xızmet etedi. Taqiyatasta mexanika zavodında júzip júretuǵın nasoslar ońlaydı. Buxara gazı hám ol jerde tabılǵan neft, kaliyli, magniyli duz kánleri, hák ham fosforit kánleriniń negizinde ximiya sanaatı rawajlanıp atır.



Sanaatnıń negizgi tarmaqları: elektroenergetika, ximiya hám gaz-ximiya, qurılıs materialları, jeńil, azıq-awqat, un-jarma.

Qalaları. Respublikada 12 qala bar. Nókis – Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı, sanaat hám mádeniyat orayı bolıp esaplanadı (Xalıq qonısları temasinan qalada qansha xalıq jasaytuǵının anıqlań).

Qala 1932-jılı kishkene awıldıń ornında qurıldı. Geografiyalıq ornınıń

qolaylıǵı sebepli 1939-jılı respublikanıń paytaxtı Tórtkúlden Nókiske kóshti. Ámiwdáryada qurılǵan gidrotexnikalıq plotına arqalı Nókiske temir jol hám avtomobil jolı ótkizildi. Qalada poligrafiya kombinatı, motor ońlaw, gerbish zavodları, jeńil sanaat hám azıq-awqat sanaatı kárxanaları bar. Nókiste 6 joqarı oqıw ornı, Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, sonday-aq Tashkent axborot texnologiyaları universiteti, Tashkent mámleketlik agrar universiteti, Tashkent pediatriya medicina institutı jáne Ózbekstan mámleketlik sanaat hám mádeniyat institutınıń Nókis filialları bar.

Taqıyatas usı attagı JES qurılısı múnásibeti menen 1952-jılı boy tikledi. Ol energetikler, gidrotexnikler, injenerler hám suwshılar qalası. Taqıyatasqa jaqın jerde Ámiwdáryaǵa qurılǵan úlken gidrotexnikalıq plotına qala xojalıǵın taǵı da rawajlandırdı. Keleshekte Taqıyatas tiykarınan qurılıs materialın islep shıǵaratuǵın oray sıpatında jánede rawajlanadı, onda jańa kárxanalar qurıladı.

Moynaq Aral teńizi jaǵasındaǵı burınǵı port qala. Aral suwı qáddiniń keskin tómelenlep ketiwi aqıbetinde qala teńizden uzaqta qalıp ketti. Nátiyjede qalanıń xojalıǵı pútkilley ózgerdi.

Beruniy Ámiwdáryanıń oń jaǵasında jaylasqan áhmiyetli sanaat orayı. Qala avtomobil jolı arqalı Nókis penen baylanısqan. Paxta tazalaw hám may zavodları qalanıń negizgi kárxanaları esaplanadı.



1. Ámiwdáryanıń ekinshi jaǵasında jaylasqan Tórtkúl menen Úrgench qalaları óz ara qalay baylanısqanlıǵın oqıw atlasınan anıqlań.
2. Xalıqtıń jaylasuwına hám milliy quramına qanday faktorlar tásir kórsetken?
3. Qaraqalpaqstanıń qalaları qanday ózgeshelikleri boyınsha bir-birinen ayırılıp turadı?
4. Mámleketimizdiń qaysı qalalarında bolıwdı ármán etesiz? Ne ushın?
5. Nókisten Tashkentke barıw ushın qaysı wálayatlardan ótıledi?

59-sabaq



ÁMELIY JUMÍS

1. Sabaqlıqtıń 1-tirkemesindegi kesteniń maǵlıwmatları tiykarında Andijan hám Nawayı wálayatları xalqınıń tıǵızlıǵın anıqlań hám bir-birine salıstırıń.

2. 8-klass jazıwsız kartasına Buxara wálayatınıń awıl xojalıǵı zonaların boyañ jáne biyday, arpa, mákke, sonday-aq, qus ósiriwshilik hám pal hárresin baǵıw keń tarqalǵan rayonlardı túsiriń.

3. Samarqand wálayatında respublika xalqınıń 11,1 procenti jasaydı. Bul wálayat respublikada islep shıǵarılıp atırǵan dán eginleriniń 17 pro-

centin beredi. Bul ónim wálayat ushın ekonomikalıq tarmaq bola alama?

4. Ekonomikalıq rayondı geografıyalıq táriyiplew jobasın dápterger jazıń.

5. Aymaqtıń qánigelesiwın belgileytuǵın faktorlardı birme-bir aytıp berıń.

6. Mámlekettiń aymaqlıq miynet bólistiriliwinde Tashkent hám Mirzashól ekonomikalıq rayonları, Fergana hám Tómeni Āmiwdárya ekonomikalıq rayonlarınıń bir-birine uqsaslıq hám ayırmashılıq táreplerin salıstırıń.

7. Qaysı rayonnıń sanaat boyınsha miynet ónimliligi eń joqarı bolǵan?

8. Qaysı rayonnıń awıl xojalıǵı intensiv joldan rawajlanıp atır?

9. Qaysı rayon transport penen jaqsı támiyinlengen?

10. Xojalıqtı júrgiziwdiń ápiwayı jaylasıwdan quramalıraq, progressivrek jaylasuwǵa ósip ótiwin qálegen bir ekonomikalıq rayon mısasında kórsetiń.

11. Qalańız (rayonıńız, wálayatıńız)dıń ekonomika-geografıyalıq táriypin dúziń hám onda xojalıq quramınıń shiyki zat, energiya, tayar ónimler boyınsha aymaqlıq óndirislik baylanıslarınıń sxemasın, sonday-aq tábiyattı qorgaw hám ózlestiriw ilájların bayan etiń.



ULÍWMALASTÍRÍWSHÍ TÁKIRARLAW

1. Mashina islep shıǵarıwdıń ekonomikanıń basqa tarmaqları menen baylanıslılıǵına mısallar keltiriń.

2. Mashina islep shıǵarıw kompleksinde tarmaqlar qatnası keleshekte qanday boladı? Jáne jedel rawajlanıwshı tarmaqlardı aytıp beriń.

3. Metallurgiya kompleksi ekonomikanıń qaysı tarmaqları menen baylanıslılıǵın geografiya dápterinińizge sıızıp kórsetiń.

4. Óz wálayatıńızda jaylasqan qaysı toqımashılıq kárxanaların bile-siz?

5. Eń áhmiyetli gaz hám neft trubaları qaeerlerden ótkenin jazıwsız kartaǵa belgileń.

6. Óndiristiń qanday shólkemlesken formaları bar?

7. Óndiristi jaylastırıw formalarına mısallar aytıń.

8. 8-klass geografiya atlasında Samarqand wálayatı kartasınan qalalardıń jaylasqan ornın anıqlań. Qalalarda qaysı sanaat tarmaqları bar ekenligine áhmiyet beriń.

9. Ózbekstanda 1 jılda ortasha islep shıǵarılatuǵın elektr energiyasınıń 51 mlrd kW h bólegi jıllılıq elektrostanciyaları esabınan, 8 mlrd kW h bólegi gidroelektrostanciyaları tárepinen islep shıǵarılıp atırǵan bolsa, olardıń úlesin procentlerde esaplap tabıń.

1-tirkeme

Aymaqlar boyinsha tiykargı sociallıq kórsetkishler
(2017-jıl 1-yanvardağı halatı)

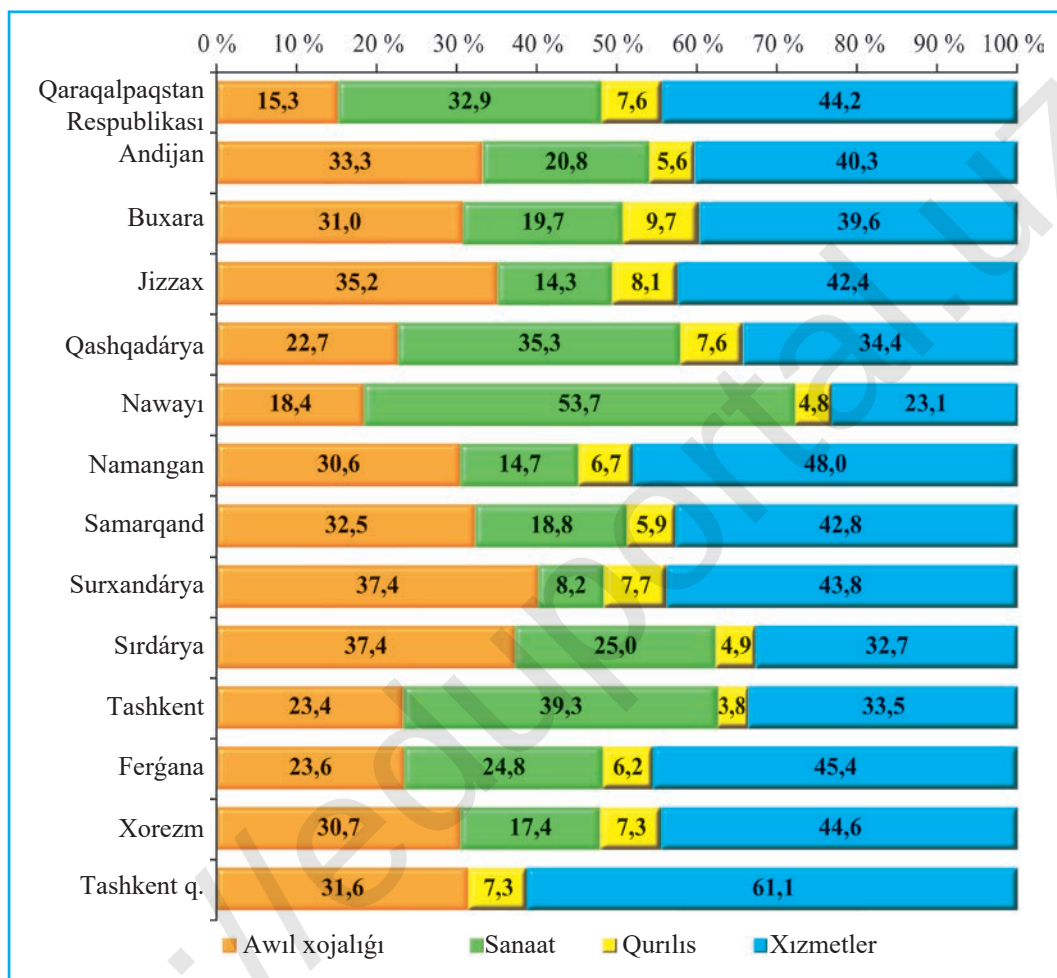
Respublika hám wálayatlar	Maydanı (mın kv. km)	Xahq sanı (mın adam esabında)			Administrativlik- aymaqlıq dúzilisi		
		Ulıwma	Qala xalqı	Awıl xalqı	Rayon- lar	Qala lar	Kishi qalalar
Ózbekstan Respublikası	448,9	32656,7	16532,7	16 124,0	170	119	1071
Qaraqalpaqstan Respublikası	166,6	1 842,3	905	936,8	15	12	26
Andijan wálayatı	4,2	3 011,7	1 576	1 435,7	14	11	79
Buxara wálayatı	40,3	1 870,2	698,6	1 171,6	11	11	69
Jizzax wálayatı	21,2	1 325,0	622,2	702,8	12	6	42
Qashqadarya wálayatı	28,6	3 148,4	1 357,5	1 790,9	13	12	117
Nawayı wálayatı	111,0	958,0	467,6	490,4	8	6	47
Namangan wálayatı	7,4	2 699,6	1 743,7	955,9	11	8	115
Samarqand wálayatı	16,8	3 720,1	1 390,8	2 329,3	14	11	88
Surxandarya wálayatı	20,1	2 514,2	893,3	1 620,9	13	8	114
Sirdarya wálayatı	4,3	815,9	350	465,9	8	5	25
Tashkent wálayatı	15,3	2 861,2	1 411,5	1 449,7	15	16	95
Fergana wálayatı	6,7	3 620,2	2 049,9	1 570,3	15	9	197
Xorezm wálayatı	6,1	1 805,0	601,2	1 203,8	10	3	56
Tashkent qalası	0,3	2 464,9	2 464,9	—	11	1	1

2-tirkeme

Aymaqlar boyinsha egin maydanı quramı
(2017-jıl halatı, gektar esabında)

Aymaqlar	Kartoshka	Paxta	Ovoshlar – ulıwma	Azıqlıq palız – ulıwma	Dán
Ózbekstan Respublikası	78772	1201182	189696	52271	1655629
Qaraqalpaqstan Respublikası	4764	94028	11342	12297	110653
Wálayatlar:					
Andijan wálayatı	6875	89259	17762	1978	90882
Buxara wálayatı	4324	106124	10355	2276	91182
Jizzax wálayatı	1610	90308	8444	6879	212545
Qashqadarya wálayatı	6588	153394	15730	6315	256673
Nawayı wálayatı	1966	34538	4165	1340	49819
Namangan wálayatı	5634	76348	14496	1901	92012
Samarqand wálayatı	12873	87649	29068	2524	185778
Surxandarya wálayatı	9899	94539	14611	2788	118219
Sirdarya wálayatı	2001	96752	4352	3280	95563
Tashkent wálayatı	7418	84079	25698	2899	142266
Fergana wálayatı	9912	98313	20304	2181	129316
Xorezm wálayatı	4881	95851	13075	5613	81021
Tashkent qalası	27		294		

2017-yil JA'Oni tarmoqlari boyinsha qurami (kolemine salistirganda %)



MAZMUNÍ

I BAP. ÓZBEKSTANNÍN GEOGRAFIYALÍQ ORNÍ HÁM ADMINISTRATIVLIK-AYMAQLÍQ DÚZILISI

1-sabaq. Kirisiw	3
2-sabaq. Ózbekstannín geografiyalıq ornı.....	5
3-sabaq. Ózbekstannín adminstrativ-aymaqlıq dúzilisi	8
4-sabaq. Social-ekonomikalıq kartalar	11

II BAP. ÓZBEKSTANNÍN TÁBIYĞÍY BAYLÍQLARÍ. XALQÍ HÁM MIYNET RESURLARÍ

5-sabaq. Ózbekstannín tábiyğıy sharayatı hám tábiyğıy baylıqları.....	13
6-sabaq. Tábiyğıy sharayat hám tábiyğıy baylıqlardıń milliy ekonomikadağı áh- miyeti	15
7-sabaq. Ózbekstan xalqı.....	18
8-sabaq. Ózbekstan qalqınıń quramı	20
9-sabaq. Xalıq qonısları	22

III BAP. MILLIY EKONOMIKANÍN QURAMLÍQ DÚZILISI

10-sabaq. Ózbekstan milliy ekonomikasınıń dúzilisi	27
11-sabaq. Sanaat – milliy ekonomikanıń tayanış tarmağı	30
12-sabaq. Janılğı-energetika kompleksi	33
13-sabaq. Naft hám gaz sanaatı.....	35
14-sabaq. Kómir sanaatı.....	38
15-sabaq. Elektroenergetika	40
16-sabaq. Ximiya sanaatı	45
17-sabaq. Qara metallurgiya.....	48
18-sabaq. Reńli metallurgiya	51
19-sabaq. Mashina islep shıǵarıw hám onıń tarmaqları	54
20-sabaq. Avtomobil islep shıǵıw	58
21-sabaq. Ağashtı qayta islew sanaatı.....	62
22-sabaq. Qurılıs materialları sanaatı	64
23-sabaq. Sanaat hám ekologiyalıq mashqalalar.....	67
24-sabaq. Agrosanaat kompleksi	69
25-sabaq. Awıl xojalıǵı	71
26-sabaq. Diyqanshılıq	73
27-sabaq. Sharwashılıq	76

28-sabaq. Ўзбекstanda awıl xojalıǵınıń geografiyalıq tipleri	78
29-sabaq. Jeńil sanaat	80
30-sabaq. Azıq awqat sanaatı.....	83
31-sabaq. Sanaatı aymaqlıq shólkemlestiriw jáne jaylastırıw formaları....	86
32-sabaq. Transport geografiyası.....	88
33-sabaq. Ўzbekstan transportınıń zamanagóy rawajlanıwı.....	90
34-sabaq. Xalıqqa xızmet kórsetiw tarawları	95
35-sabaq. Ўzbekstanda rekreaciya hám turizm	99
36-sabaq. Sırtqı ekonomikalıq qatnaslar.....	102
37-sabaq. Ámeliy jumıs.....	105

IV BAP. ЎZBEKSTANNÍŃ REGIONAL SÍPATLAMASÍ

38-sabaq. Ўzbekstannıń ekonomikasın aymaqlıq shólkemlestiriw.....	106
39-sabaq. Tashkent ekonomikalıq rayonı	110
40-sabaq. Tashkent wálayatı	113
41-sabaq. Tashkent qalası	117
42-sabaq. Mırzashól ekonomikalıq rayonı.....	121
43-sabaq. Sırdárya wálayatı	123
44-sabaq. Jizzax wálayatı.....	125
45-sabaq. Fergána ekonomikalıq rayonı.....	128
46-sabaq. Andijan wálayatı	130
47-sabaq. Fergána wálayatı	132
48-sabaq. Namangan wálayatı.....	135
49-sabaq. Zarafshan ekonomikalıq rayonı.....	138
50-sabaq. Samarqand wálayat.....	140
51-sabaq. Nawayı wálayatı.....	144
52-sabaq. Buxara wálayatı	148
53-sabaq. Qubla ekonomikalıq rayon	151
54-sabaq. Qashqadárya wálayatı	153
55-sabaq. Surxandárya wálayatı	157
56-sabaq. Tómeni Ámiwdárya ekonomikalıq rayonı	161
57-sabaq. Xorezm wálayatı	163
58-sabaq. Qaraqalpaqstan Respublikası	165
59-sabaq. Ámeliy jumıs	169
60-súwret. Ulıwmalastırıwshı tákirarlaw	170
Tirkemeler	171

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH

pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim

MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

GEOGRAFIYA

O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan oltinchi nashr

(Qoraqalpog' tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa

aksiyadorlik kompaniyasi

Bosh tahririyati

Toshkent – 2019

Darslikda A.Jumayev, R.Sharipov, B.Rizoqulov, A.To'rayev slaydlaridan foydalanildi. Undagi statistik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasidan olindi. Qayta nashrda darslikdagi aksariyat raqamli ma'lumotlar mazkur qo'mita materiallari asosida yangilandi.

Awdarmashi *Dilarom Tajetdinova*

Redaktor *Qizlarxan Mnajatdinova*

Dizayner ham kartograf *F.Sadiqova*

Texnikaliq redaktor *R.Nqfasov*

Betlewshiler: *O.Fozilova, M.Atxamova*

Korrektorler: *Gulayim Abdukarimova, R.Kalilaeva,*

A.Savpov, I.Orazalieva

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011

Basiwga ruxsat etildi 30.07.2019. Formatı 70x90 ¹/₁₆.

«Times» garniturası. Keglı 12; 10 shponlı. Ofset baspa usulında basıldı.

Shártli baspa tabağı 11,70. Baspaxana-esap tabağı 13,83.

Adadı 12905 nusxa. Buyırtpa № 453.

«Sharq» baspa-poligrafiya akciyonerlik kompaniyasi baspaxanası, 100000, Tashkent qalası, Buyuk Turan kóchesi, 41.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń familiyası, atı,	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınıǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısının qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısının qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijarağa berilgende hám oqıw jılınıń aqırında qaytarıp alınıǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı:

Taza	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqaba pútın, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, óshpegen, betlerinde jazıw hám sıızıqlar joq.
Qanaatlan-dırarlı	Muqaba jelingen, biraz sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qalıpına keltirilgen. Alınǵan betler qayta islengen, ayırım betleri sıızılǵan.
Qanaatlan-dırarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bóliminen ajralǵan yamasa pútınley joq, qanaatlandırarsız islengen. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan, sabaqlıqtı tiklep bolmaydı.

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH

pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim

MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

GEOGRAFIYA

O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan oltinchi nashr

(Qoraqalpoq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa

aksiyadorlik kompaniyasi

Bosh tahririyati

Toshkent – 2019

Darslikda A.Jumayev, R.Sharipov, B.Rizoqulov, A.To'rayev slaydlaridan foydalanildi. Undagi statistik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasidan olindi. Qayta nashrda darslikdagi aksariyat raqamli ma'lumotlar mazkur qo'mita materiallari asosida yangilandi.

Awdarmashi *Dilarom Tajetdinova*

Redaktor *Qizlarxan Mnajatdinova*

Dizayner ham kartograf *F.Sadiqova*

Texnikaliq redaktor *R.Nqfasov*

Betlewshiler: *O.Fozilova, M.Atxamova*

Korrektorler: *Gulayim Abdukarimova, R.Kalilaeva,*

A.Savpov, L.Orazalieva

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011

Basiwga ruxsat etildi 30.07.2019. Formatı 70x90 ¹/₁₆.

«Times» garniturası. Keglı 12; 10 shponlı. Ofset baspa usulında basıldı.

Shártli baspa tabağı 11,70. Baspaxana-esap tabağı 13,83.

Adadı 1315 nusxa. Buyırtpa № 453-A.

«Sharq» baspa-poligrafiya akciyonerlik kompaniyasi baspaxanası, 100000, Tashkent qalası, Buyuk Turan kóchesi, 41.